९६६७

पातनिका।

अपौरुषेयवेद एव न्याय-स्मृति-सांख्य-वेदान्त-मीमांसादिधर्म्मशास्त्रप्रणेतृवृन्दानां व्यास-गौतम-कणाद-कपिलादीनाम् उपजीव्यविषयत्वेन प्रतिभाति। वेदार्थज्ञानमन्तरेण, का कथा धर्म्मशास्त्राणाम् ब्राह्मणानां नित्यकर्त्तव्यसन्ध्यादिष्वपि न सम्यग् बोधो जायते। छन्दोज्ञानमन्तरेण न कदाचित् वेदार्थज्ञानं सम्भवति इत्यत्र विभिन्नधर्म्ममार्गावलम्बिनां परस्परविवदमानानामपि मुनीनाम् ऐकमत्यम्, यतः विविधच्छन्दोनिबद्धपद्यकदम्बकैरलङ्कृतस्तावत् वेदः। छन्दःशास्त्रानभिज्ञस्य वेदाध्ययने दोषश्रुतिरपि राजते। तथाच श्रुतिः— "योह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति" यातयामान्यस्यच्छन्दांसि भवन्ति" (आ, ब्रा, १, १,)। अपिच दृश्यते पाणिनीयशिक्षायाम् "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगः पुनः पुनः। वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः॥" "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥" चतुर्द्दशसु विद्यासु छन्दःशास्त्रं चैकाविशिष्टा विद्या। उक्तञ्च विष्णुपुराणे—"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः। धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्द्दश॥" वेदस्य षड़ङ्गानि यथा—"शिक्षा कल्पो व्याकरणम् निरुक्तं छन्द इत्यपि। ज्योतिषामयनञ्चैव षड़ङ्गो वेद इष्यते॥" यथा पद्भ्यां विना मनुजस्य, तथा छन्दोऽन्तरेण वेदस्य अवस्था दुरवस्थैव जायते। यथा पाणिनीयशिक्षायाम्—"छन्दः पादौ तु वेदस्य" इत्यादिः। इदमेव वाङ्मयं छन्दःशास्त्रं छन्दोग्रन्थप्रणेतृभिर्म्मुनिभिः साङ्केतिकैर्दैवात्मकवर्णसमूहैर्विनिर्म्मितम्। उदीरितञ्च श्रीमता गङ्गादासेन—"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्ते-

रेभिर्दशभिरक्षरैः। समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥”
एतेषु वर्णेषु मकाराद्यष्टगणानां देवैः सह साम्यमपि दृश्यते। तथाच—

मो भूमिः श्रियमातनोति य जलं वृद्धिं रचाग्निर्मृतिं
सो वायुः परदेशदूरगमनं त व्योमशून्यं फलम्।
जः सूर्य्यो रुजमाददाति विपुलं भेन्दुर्यशो निर्म्मलम्
नो नाकश्च सुखप्रदः फलमिदं प्राहुर्गणानां बुधाः॥

तत्र गणसंख्यानामरूपदेवताफलज्ञापकं यन्त्रम् यथा—

गणनाम।	रूपम्	देवता।	फलम्।	मित्रादि।	फलम्।
१—मगणः	ऽ ऽ ऽ	मही	लक्ष्मी	मित्रम्	शुभम्
२—नगणः	। । ।	स्वर्गः	बुद्धिः	मित्रम्	शुभम्
३—भगणः	ऽ । ।	शशी	यशः	दासः	शुभम्
४—यगणः	। ऽ ऽ	जलम्	आयुः	दासः	शुभम्
५—जगणः	। ऽ ।	रविः	रुक्	उदासः	अशुभम्
६—रगण	ऽ । ऽ	अग्निः	दाहः	शत्रुः	अशुभम्
७—सगणः	। । ऽ	वायुः	विदेशः	शत्रुः	अशुभम्
८—तगणः	ऽ ऽ ।	नभः	शून्यम्	उदासः	अशुभम्।

अस्य छन्दःशास्त्रस्य पिङ्गलाचार्य्यस्तावत् प्रथमः प्रणेता। स हि पिङ्गलाचार्य्यः कुत्रचित् पिङ्गलनागः कुत्रचित् पिङ्गलमुनिरिति नामद्वयेनापि प्रसिद्धः। अपिच पतञ्जलिर्नामान्तरं पिङ्गलाचार्य्यः इत्यपि जनश्रुतिर्विद्वज्जनमानसपथे कदाचित् पथिकायते। दृश्यते खलु तत्कृतप्राकृतच्छन्दोग्रन्थस्य मङ्गलाचरणश्लोके पिङ्गलनाग इति नाम. तथाच—“जो विविहमत्त साअरपारं पत्त विविमलमइ हेलम्। पढमभासतरण्डो णाओ सो पिंगलो जअइ।” अत्र अस्य वार्त्तिक-टीकाकारचन्द्रशेखरः—

“यो विविधवर्णमात्राप्रस्तारात् सागरं प्राप्य।

गरुड़मवञ्चयदतुल: स हि नागः पिङ्गलो जयति ॥"

अत्र पढ़मशब्दोपादानात् छन्दःशास्त्रस्य प्रथमप्रणेता पिङ्गलनाग एवेति लभ्यते। तत्र सुधीपरम्परागतां कामपि आख्यायिकामनुस्मरन्ति केचित्। यथा—एकदा फणिपतिः पिङ्गलनागः पृथिवीलोकदर्शनलालसः सन् पातालभवनात् पृथिवीम् समुपागमत्। अथ भूलोकस्थपर्व्वतारामकन्दरकाननगरादिकम् परिभ्रम्य लब्धशान्तिः पुनः पातालतलं गच्छन्, वैनतेयं नागान्तकमन्तकमिव अग्रतः समवलोक्य परित्यज्य च जीवनाशां भयेन कम्पितकलेवरः "हा हतोऽस्मि" इति मनसि विचिन्त्य व्याकुलो वभूव। अथ नागं दृष्ट्वा तं भक्षयितुं मुखव्यादानं कृत्वा समागतम् गरुड़ं विनीतभावेन पिङ्गलनागः कथयामास—"भोः पक्षिराज! मयि तवोदरस्थे मया सह वेदस्य विशिष्टाङ्गं छन्दःशास्त्रं चिराय विलुप्तं भविष्यति। अतः प्रथमतः मद्भाषितं छन्दःशास्त्रं श्रुत्वा पश्चात् मां व्यापादय, इयमेव मे प्रार्थनेति।" कुतूहलाक्रान्तो गरुड़ोऽपि तत् श्रोतुमभिलसति स्म। अथ पिङ्गलनागो विशेषभावेन छन्दःशास्त्रवर्णनप्रसङ्गेण चतुःसंख्यकयकारस्य प्रस्तारबोधकाङ्कसङ्केतं भूमौ संस्थाप्य क्रमशः सागरतीरे समुपस्थितः। गरुड़ोऽपि छन्दःशास्त्रं श्रुत्वा प्रस्तारबोधकाङ्कसङ्केतञ्च दृष्ट्वा विमुग्धः सञ्जातः। पिङ्गलनागश्च समुद्रं प्राप्य चतुर्भिर्यकारैर्भुजङ्गप्रयातम् इतिविहसन्नुक्त्वा सामुद्रिकेन पथा अनायासेनैव पातालं प्रविवेश। अनेन पिङ्गलनागेन वैदिकलौकिकच्छन्दसां यानि सूत्राणि विरचितानि तेषामर्थज्ञानाय बहुभिर्विपश्चिद्भिर्वहुविधव्याख्यानं निरमायि। तेषां महामहोपाध्याय-श्रीहलायुधभट्टप्रणीता मृतसञ्जीवनीनाम्नी वृत्तिरेव प्रसिद्धा बहुशो दृश्यते च। धनञ्जयभट्टात्मजोऽयं हलायुधभट्टः श्रीभट्टनारायणवंशसम्भूतः। अयमेव भट्टनारायणः वङ्गाधिपादिशूरेणानीतेषु ब्राह्मणेषु अन्यतमः। अस्मात् भट्टनारायणात् द्वादशपुरुषोऽयं हला-

युधः । एष हलायुधः बङ्गाधिपतेर्लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । यस्मै वङ्गाधिपतिर्यौवने सभापण्डितपदं प्रौढ़े मन्त्रिपदं वार्द्धके धर्म्माधिकरणिकपदं दत्तवान् । सोऽयं लक्ष्मणसेनः खृष्टीयद्वादशताब्दीप्रारम्भे विललास इति प्रत्नतत्त्वविदः अनुमन्यन्ते । सुतरां हलायुधोऽपि खृष्टीयद्वादशशताब्दीप्रारम्भकालिकः पण्डितराजः अयं खलु गोष्पतिप्रतिमः पण्डितसर्व्वस्वं, ब्राह्मणसर्व्वस्वं, शिवसर्व्वस्वं, न्यायसर्व्वस्वं, मत्स्यसूक्ततन्त्रं, कविरहस्यमित्यादिबहुग्रन्थान् प्रणीनाय । अस्मिन् ग्रन्थे अष्टौ अध्यायाः सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये पारिभाषिकसंज्ञा । द्वितीयाध्याये गायत्र्यादिच्छन्दसां अक्षरसंख्या । तृतीयाध्याये गायत्र्यादिनानाविधवैदिकच्छन्दसां लक्षणानि पादव्यवस्थादिश्च । चतुर्थाध्याये आर्य्यावैतालीयच्छन्दसाम् उक्तिः । पञ्चमाध्याये विषमार्द्धसमवृत्तकथनम् । षष्ठाध्याये यतिनियमः, षड़क्षरपादमारभ्य द्वादशाक्षरपादपर्य्यन्तानां छन्दसां गणविन्यासवैलक्षण्येन क्रमशो विभिन्नलक्षणकथनञ्च । सप्तमाध्याये त्रयोदशाक्षरपादमारभ्य षड़् विंशत्यक्षरपादपर्य्यन्तानां छन्दसां क्रमशो विभिन्नलक्षणानुकीर्त्तनम् । अष्टमाध्याये गाथाप्रस्तारादिनिरूपणम् । इदमेव पिङ्गलच्छन्दःसूत्रं संस्कृत-परीक्षावोर्ड-सदस्यवृन्देन काव्यशास्त्रस्य द्वितीयपरीक्षायां तथा व्याकरणशास्त्रस्य द्वितीयपरीक्षायाञ्च पाठ्यरूपेण निर्व्वाचितम् । अतएवास्य प्रकाशविषये ममायं प्रयासः । ग्रन्थस्यास्य वेदोक्तोदाहरणादीनां संगतये सामवेदसंहिता-ऋग्वेदसंहिता-यजुर्व्वेद-संहिता--मन्त्रब्राह्मण-ऐतरेयब्राह्मणप्रभृति--ग्रन्थान्, तथा विद्यार्थिवृन्दानाम् सुखबोधनाय प्रस्तारादिविवृतिविषये प्राकृतपिङ्गलप्रस्तारादिरत्नाकर-वृत्तरत्नाकर-वाणीभूषणप्रभृतिच्छन्दः-शास्त्रनिचयान् समालोचितवान् । अपिचास्य पाठसंगतये एसियाटिकसोसाइटि-प्रकाशितं पुस्तकं, वेचारामसार्व्वभौमप्रणीतं पुस्तकं, मुम्बयीमुद्रितं पुस्तकं, हस्तलिखितपुस्तकमेकञ्च संगृह्य पुस्तकमिदं

अकारादिवर्णक्रमेण छन्दःसूत्राणां सूची ।

उत्सर्गपत्रम्

विविधग्रन्थनिबन्धनपटुतरसिद्धान्तपारीण-
परमपूजनीयाशेषशास्त्राध्यापक-
स्वर्गीय गुरुनाथ काव्यतीर्थ-विद्यानिधि-
भट्टाचार्य्यवर्य्याय—

शिष्येभ्योऽनर्घ्यं विद्यानिधिचयमददात् सर्व्वविद्यानिधिर्यो
मान्येभ्यो मानरत्नं सुमधुरवचनो भक्तिरत्नं गुरुभ्यः ।
दीनेभ्यो दानरत्नं सकरुण इह यः प्रेमरत्नं प्रियेभ्यो
विद्यार्थिभ्योऽप्यनेकं निजकृतममलं ग्रन्थरत्नं पृथिव्याम् ॥
यः शास्त्राब्जविकाशने दिनकरः स्नेहे कुमुदबान्धवो
ज्ञाने देवगुरुर्बुधः परिषदि प्रज्ञाप्रदाने कविः ।
केतुर्वादिनि वञ्चके शनिररौ राहुः प्रिये मङ्गल
इत्थं योऽत्र नवग्रहस्य तुलनां धृत्वाऽवसद्भूतले ॥
कल्पद्रुमामृतफलं कविमुख्यलभ्य-
मासाद्य यः यदसि राजति निर्ज्जराणाम् ।
किं देयमस्ति सलिलाञ्जलिना विनाऽस्मै
भक्त्यम्बुपिङ्गलतिलैः स मया प्रदत्तः ॥

श्रीचरणाश्रित—
श्रीसीतानाथ शर्म्मणा ।

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ (क)
श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधौ ।
वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ १ ॥
वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।
पिङ्गलाचार्य्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ २ ॥
क्षीराब्धेरमृतं यद्वदुद्धृतं देवदानवैः ।
छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्य्यैश्छन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् ॥ ३ ॥
मयरसतजभनलगसम्मितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥ ४ ॥

(क) सकलशास्त्रनिष्णातबुद्धिस्तत्रभवान् हलायुधो वृत्तिकारः स्ववृत्तिनिर्व्विघ्नपरिसमाप्तिकामः ग्रन्थादौ शिवं प्रणमति—नम इति । तुङ्गं अत्युन्नतं, कदाचिदपि न प्रह्वीभूतं सर्व्वेषां नमस्यत्वादित्यर्थः । एवंविधं यत् शिरः, तत् चुम्बितुं, अमृतरसास्वादबोधेन सर्व्वात्मना लगितुं शीलमस्य तादृशश्चन्द्र एव चामरस्तेन चारवे मनोज्ञाय । त्रैलोक्यं त्रिभुवनमेव नगरं पत्तनं तस्य प्रारम्भे आदौ, निर्म्माणे इति वा, मूलस्तम्भाय मूलस्तम्भस्वरूपाय बीजरूपाय आदिकारणाय इत्यर्थः, नमः नमस्कारोऽस्तु ॥

त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।
लघुमध्यमञ्च रेफं सकारमन्ते गुरुनिबद्धम् ॥ ५ ॥
लघ्वन्त्यं हि तकारं जकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् ।
आदिगुरुञ्च भकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ६ ॥ (क)
दीर्घं संयोगपरं तथा प्लुतं व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् ।
सानुस्वारञ्च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्तम् ॥ ७ ॥ (ख)
आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।
भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥ ८ ॥
त्रिविरामं दशवर्णं षण्मात्रमुवाच पिङ्गलः सूत्रम् ।
छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ ॥ ८ ॥ (ग)

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गवेदाध्ययनमाम्नायते (घ)। अर्थाव-

(क) पैङ्गले पिङ्गलमुनिकृतच्छन्दःशास्त्रे । "मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः । जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥" "गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।" इति गङ्गादासः ।

(ख) दीर्घमिति । संयोगः संयुक्तवर्णो यस्मात् तं संयोगपरं, संयुक्तवर्णात् पूर्व्वस्थितमित्यर्थः, अतः संयोगपदेन संयुक्तवर्णो ज्ञातव्यः । व्यञ्जनान्तमित्यनेनैवोष्मान्तस्यापि चरितार्थत्वात् अत्रोष्मशब्देन विसर्ज्जनीयस्य तदुत्पन्नजिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि ग्रहणम् । यथोक्तं पाणिनीयशिक्षाप्रकरणे—"ओभावश्च निवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥" इत्यत्र उष्मशब्दो विसर्गपरः ।

(ग) प्रथमसूत्रं (धीश्रीस्त्रीम्) सङ्केतेन प्रतिपादयति—त्रिविराममित्यादि । त्रयो विरामाः विच्छेदाः यत्रेति त्रिविरामम् । दशवर्णाः (ध् ई श् र् ई स् त् र् ई म् इत्येवंरूपाः) यत्र तदिति । षण्मात्रं षट् मात्रा यत्र तदिति ।

(घ) इहेति । "उपनीतन्तमध्यापयीत" इति श्रुतेस्त्रैवर्णिकानामेव साङ्गवेदाध्ययनं कर्त्तव्यम् । "उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्व्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥" इति स्मृतेश्च स्वाध्याये यस्य कस्यचिदुपनीतस्यैवाधिकारः, उपनीतत्वञ्च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां त्रैवर्णिकानामेव । तथाच—'वसन्ते ब्राह्मणमुपनीयत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्य'मिति कमलाकरधृतश्रुतिः ।

बोधपर्य्यन्तश्चाध्ययनविधिः । (क) वेदाङ्गञ्च छन्दः । ततस्तदध्ययनं विधिबोधितत्वादनुष्ठेयम् । अथ अनुष्टुभा यजति, वृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्थायातमनुष्टुबादिज्ञानम् । किञ्च छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत प्रत्यवायः श्रूयते । यथा—"यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन (ख) ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापययि वा स स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति" (ग) इति । तस्माच्छन्दःपरिज्ञानं कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं संज्ञाः परिभाषते सूत्रकारः ।—

धी श्री स्त्री म् ॥१॥

धी श्री स्त्री इत्यनेन गुरुत्रयं संज्ञित्वेनोपलक्षयति, मकारश्च संज्ञात्वेन । ततश्चायमर्थः,—सर्व्वगुरोस्त्रिकस्य मसंज्ञा परिभाष्यते । ध्वादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । मप्रदेशाः—"विद्युन्माला मौ गौ" इत्येवमादयः ॥

১ অনু। প্রত্যেক ছন্দঃশাস্ত্রপ্রণেতাই সঙ্কেত দ্বারা ছন্দের লক্ষণ প্রকটিত করিয়া থাকেন। পিঙ্গলসূত্রেও সেই নিয়মের ব্যতিক্রম ঘটে নাই। ইহাতে ম, য, র, স, ত, জ, ভ, ন, গ এবং ল এই দশটী অক্ষর দ্বারা সমস্ত ছন্দোবিষয়ক

(क) तथाच निरुक्तवचनं—'यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते'—इत्यादि ।

(ख) आर्षेय इति । 'ऋषयो नागतातीतवर्त्तमानार्थवेदिनः । अर्त्तेः सनोतेः क्विपि च ऋषिशब्दो निरुच्यते ॥' तस्यायं आर्षेयः । देवात्तलान्तात् स्वार्थे अण्' 'दैवतं पुंनपुंसकम्' इति निरुक्तवचनम् ।

(ग) स्थाणुमिति—स्थाणुं वृक्षादियोनिम्, ऋच्छति प्राप्नोति । गर्त्ते नरके । प्रमीयते वा कदाचिदपि वेदोक्तमायुर्न लभते । यातेति—यातः प्राप्तः यामः फलोत्पत्तिविषये औदासीन्यं यैस्तानि । अथवा यातयामो जीर्णाभुक्तयोरिति इति निघण्टुवचनात् यातयामशब्दो जीर्णभुक्तयोरिति चाद्यादौ वर्त्तते इति ।

বরা সা য্ ॥২॥

বরা সা ইত্যনেনাদিলঘোস্ত্রিকস্য যসংজ্ঞা পরিভাষ্যতে। যপ্রদেশাঃ—"ভুজঙ্গপ্রয়াতং যঃ" ইত্যেবমাদয়ঃ ॥

কা গুহা র্ ॥৩॥

কা গুহা ইত্যনেন মধ্যলঘোস্ত্রিকস্য রসংজ্ঞা পরিভাষ্যতে। রপ্রদেশাঃ—"স্রগ্বিণী রঃ" ইত্যেবমাদয়ঃ ॥

সঙ্কেত সুব্যক্ত করা হইয়াছে। এই দশটী অক্ষরই যাবতীয় ছন্দঃশিক্ষার মূল। তিন তিনটী অক্ষর একত্র ধরিয়াই ছন্দঃ ঠিক করিতে হয়। ইহাকে গণ বলে। ছন্দঃশাস্ত্রে পূর্ব্বোক্ত ম হইতে ত পর্য্যন্ত মোট আটটী গণ। গ ও ল দ্বারা কেবল এক একটীর পরিচয় হয়, তিন অক্ষরের নহে। পর পর তিনটী অক্ষর গুরু হইলে তাহা কি সংজ্ঞায় অভিহিত হইবে—এই উদ্দেশ্যে গ্রন্থকার বলিতেছেন —ক্রমে তিনটী অক্ষর গুরু হইলে তাহার 'ম' সংজ্ঞা জানিবে। অর্থাৎ যে স্থলে 'ম' দেখিবে সেই স্থলেই ক্রমে তিনটী বর্ণ গুরু বুঝিতে হইবে। এই সূত্রে 'ধী' 'শ্রী' 'স্ত্রী' এই তিনটীই গুরু হইয়াছে। প্রথম সূত্র হইতে অষ্টম সূত্র পর্য্যন্ত প্রত্যেক সূত্রেরই প্রথম তিন তিনটি অক্ষর স্ব স্ব গুরুত্ব ও লঘুত্ব অনুসারে তিন তিনটি গুরু লঘু বর্ণের জ্ঞাপক। অন্যত্রও এই রূপই ব্যবস্থা। ধী প্রভৃতি দ্বারা কেন নির্দ্দেশ করা হইল,—তাহা পরে (১৫ সূত্রে) বলা হইবে। "বিদ্যুন্মালা মৌ গৌ" ইত্যাদি সূত্র 'ম' সংজ্ঞার প্রয়োজন স্থল। এই গ্রন্থে গুরু বর্ণের চিহ্ন (ঽ) এবং লঘু বর্ণের চিহ্ন (।) এইরূপ প্রদত্ত হইবে।

২ অনু। যে তিনটী বর্ণের আদি বর্ণ লঘু ; সেই তিনটী বর্ণের নাম 'য'। অর্থাৎ যে তিন অক্ষরের প্রথম অক্ষরটী মাত্র লঘু, মধ্যের ও শেষের অক্ষর গুরু, তাহাকে 'য' সংজ্ঞা বলিয়া জানিবে। 'ভুজঙ্গপ্রয়াতং যঃ' ইত্যাদি এই সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল।

৩ অনু। যে তিনটী বর্ণের মধ্য বর্ণটী মাত্র লঘু (আদি ও অন্তের অক্ষর গুরু) সেই তিনটী বর্ণকে 'র' বলে। 'স্রগ্বিণী রঃ' ইত্যাদি সূত্র প্রয়োজনস্থল।

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्यससंज्ञा परिभाष्यते । सप्रदेशाः— "तोटकं सः" इत्येवमादयः ॥

सा ते क्व त् ॥ ५ ॥

सा ते क्व इत्यनेनान्तलघोस्त्रिकस्य तसंज्ञा परिभाष्यते । तप्रदेशाः— "तनुमध्या त्यौ" इत्येवमादयः ॥

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसंज्ञा परिभाष्यते । जप्रदेशाः— "कुमारललिता ज्सौ ग्" इत्येवमादयः ॥

किं वद भ् ॥ ७ ॥

किं वद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसंज्ञा परिभाष्यते । भप्रदेशाः— "चित्रपदा भौ गौ" इत्येवमादयः ॥

न हस न् ॥ ८ ॥

न हस इत्यनेन सर्व्वलघोस्त्रिकस्य नसंज्ञा परिभाष्यते । नप्रदेशाः— "दण्डको नौ रः" इत्येवमादयः ॥ (क)

৪ অনু। অন্তগুরু (অর্থাৎ আদি ও মধ্যবর্ণ লঘু, মাত্র শেষ অক্ষরটী গুরু) তিনটী বর্ণকে 'স' বলে। "তোটকং সঃ" ইত্যাদি সূত্র 'স' সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল।

৫ অনু। অন্ত লঘু (অর্থাৎ আদি ও মধ্যবর্ণটী গুরু কেবল শেষ বর্ণটী লঘু) তিনটী বর্ণকে "ত" বলে। "তনুমধ্যা ত্যৌ" ইত্যাদি সূত্র 'ত' সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল।

৬ অনু। মধ্য গুরু (অর্থাৎ আদি ও অন্তবর্ণ লঘু, মধ্য বর্ণটি গুরু) তিনটি বর্ণকে "জ" বলে। "কুমারললিতা জসৌ গ" ইত্যাদি সূত্র 'জ' সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল।

৭ অনু। আদি গুরু মধ্য ও অন্ত বর্ণ দুইটী লঘু এইরূপ তিনটী বর্ণকে 'ভ' বলে। "চিত্রাপদা ভৌ গৌ" ইত্যাদি সূত্র 'ভ' সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল।

৮ অনু। ক্রমশঃ তিনটী লঘু বর্ণকে "ন" বলে। "দণ্ড কো নৌ রঃ" ইত্যাদি সূত্র 'ন' সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল।

(क) विशेषमाह गणविषये चन्द्रशेखरः—पृथिवीजलशिखिपवनाः द्युमणीन्दुपन्नगान् क्रमतः ।

ग्ल ॥ ९ ॥

ग्ल इत्यनेनोपलक्षितस्य ह्रस्वस्य लसंज्ञा परिभाष्यते। लशब्दश्च लघुवाचकः। तेन ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते। लप्रदेशाः—"लः समुद्रा गणः" इत्येवमादयः ॥

गन्ते ॥ १० ॥

ग्ग्रहणमनुवर्त्तते। ग्शब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसंज्ञाऽतिदिश्यते। ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम्। ननु समानीगीतार्य्यादीनां पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य न दृश्यते? नष दोषः, सर्व्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धम्। तच्च लकारश्रुत्याऽपवादेन बाध्यते। यथा—ग्लिति समानी, गीत्यार्य्या ल इत्यादौ; सामान्यस्य विशेषेण बाधः कस्य न सम्मतः? तस्मात् कुचोद्यमेतत्। केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते, प्रमाण्यादीनामन्ते गुरुत्वमेव सामान्यादीनामन्ते लघुत्वमेव, शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति। तदनुप-

৯ অনু। গৃ এই বর্ণ গ্রহণ দ্বারা একটীমাত্র লঘু বর্ণের পরিচায়ক হইয়াছে। একটী লঘুবর্ণকে "ল" বলে ইহা পূর্ব্বেই বলিয়াছি, গ এবং ল তিনটী বর্ণের পরিচায়ক নহে। "গুরুরেকো গকারস্তু লকারো লঘুরেকক" ইত্যাদি। ল শব্দের অর্থ লঘু, সুতরাং এই সূত্রদ্বারাই হ্রস্ববর্ণের লঘুসংজ্ঞা কথিত হইল। "লঃ সমুদ্রা গণঃ" ইত্যাদি সূত্র 'ল' সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল।

इत्यष्टौ गणदेवान् पिङ्गलकथितान् विजानीयात्। मगणविलघुमित्रे भृत्यौ भयगणौ स्मृतौ। उदासीनौ जतगणावरीरसगणौ मतौ। मगणऋद्धिकार्य्ये यगणः सुखसम्पदौ धत्ते। रगणो ददाति मरणं सगणो देशाद्विवासयति। तगणः शून्यं तनुते जगणो रुजमादधात्येव। भगणो मङ्गलदायी नगणः सफलं फलं दिशति। ग्रन्थस्यादौ कविना बोद्धव्यः सर्व्वथा यत्नात् अन्यत्रापि। दुष्टारसतजा यस्मात् धनादीनां विनाशकाः। काव्यस्यादौ न दातव्या इति च्छन्दविदो जगुः। यदा देववशादाद्यो गणो दुष्टफलो भवेत्। तदा तद्दोषशान्त्यर्थं शोध्यः स्यादपरो गणः॥ प्रतिप्रसवमाहभामहः—देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्व्वे नात्र निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा॥

पक्षम्। विकल्पस्याप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः। ननु केनाप्युक्तं—"वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्र, इति गुरुत्वम्, सत्यमुक्तम्, दुरुक्तं हि तत्। "वान्ते ग्वक्र इति प्रोक्तं यैस्तु श्वेतपटादिभिः (१)। उत्सर्गस्यापवादेन वाधस्तैर्नावधारितः॥"—इत्युक्तेः। इच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्च नोपपद्यते। कस्येच्छया? किं शास्त्रकारस्य, कवेर्वा? न तावदाद्यः पक्षः, सूत्रेष्वदर्शनात्; नापि द्वितीयः, कवेरपीच्छायां व्यवस्थाभावात्, को जानाति कस्य कीदृशीच्छे"ति। अन्ये त्वाहुः—ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वस्य पाणिनिना गुरुसंज्ञा न कृता। तेनोक्तं—"संयोगे गुरु, दीर्घञ्च" (१।४।११—१२) इति। नायं संयोगादिर्न च दीर्घः। तस्माद् 'गन्ते' इति सूत्रमयुक्तम्। अत्रोच्यते पाणिनिना—स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसंज्ञा कृता "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् कुण्डा हुण्डेत्यादौ; ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्येवमादिषु "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इति (३।१।३६) सूत्रेणाम्प्रत्ययश्च। पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति। किञ्च, अनुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य बलं सम्पदित्यादौ स्थितस्य गुरुसंज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावतान्यैरपि न कर्त्तव्या। तस्मात् :सूत्र[क्त]मिदं 'गन्ते' इति। गप्रदेशाः—"गावन्त आपीड़" इत्येवमादयः॥

১০ অনু। এই সূত্র দ্বারা পদের অন্তস্থিত লঘু বর্ণের "গ" অর্থাৎ গুরুসংজ্ঞা অতিদিষ্ট হইল। "গাবন্ত আপীড়ঃ" ইত্যাদি সূত্র "গ" সংজ্ঞার প্রয়োজনস্থল।

---

(१) श्वेतपटादिभिः जैनादिभिः। आदिशब्देन वृत्तरत्नाकरकारादीनां ग्रहणम्। दृश्यते हि वृत्तरत्नाकरे—'सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः। वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः॥' श्रुतबोधेऽपि—'विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन' इति। अत्र सार्व्वभौमाः—'तेषामयमाशयः—पादान्ते लघुस्वरस्य क्वचिद्गुरुत्वं क्वचिल्लघुत्वं दृश्यते; यथा—'जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि' इत्यत्र पादान्तिकारस्य गुरुत्वं, तेन 'वंशस्था जतौ जरौ' इति सूत्रात् वंशस्थवृत्तत्वं सिद्धं, ग्लिति समानीत्यत्र लघुत्वं, अतो व्यवस्थितविभाषा युक्तेति—वृत्तिकारस्यैवं समाधानं न रुचिकरं, यत उत्सर्गापवादन्यायेनैवाभिमतसिद्धौ व्यवस्थितविकल्पकत्वं दुरुक्तमेवे'ति।

ধ্রাদিপরঃ ॥ ১১ ॥

ধ্র ইতি ব্যঞ্জনসংযোগস্যোপলক্ষণার্থম্। ধ্র আদির্যেষাং তে ধ্রাদয়ঃ। আদিপদেন বিসর্জ্জনীয়ানুস্বারজিহ্বামূলীয়োপধ্মানীয়ানাং গ্রহণম্। ধ্রাদয়ঃ পরে যস্মাৎ স ধ্রাদিপরঃ। ততশ্চায়ং সূত্রার্থঃ—ব্যঞ্জনসংযোগাৎ পূর্ব্বস্য হ্রস্বস্যানুস্বারবিসর্জনীয়জিহ্বামূলীয়োপধ্মানীয়েভ্যশ্চ গুরুসংজ্ঞাতিদিশ্যতে ॥ (১)

হে ॥ ১২ ॥

গ ইত্যনুবর্ত্ততে। হে ইতি দ্বিমাত্রোপলক্ষণার্থম্। ততশ্চায়ং সূত্রার্থঃ—দ্বিমাত্রস্য দীর্ঘস্য গসংজ্ঞা ক্রিয়তে ॥

লৌ সঃ ॥ ১৩ ॥

স ইতি গকারস্য পরামর্শঃ। স গকারো দ্বিমাত্রো দ্বৌ লঘূ কৃত্বা গণয়িতব্যঃ ॥

গ্লৌ ॥ ১৪ ॥

অধিকারোঽয়মাশাস্ত্রপরিসমাপ্তেঃ। যত্র বিশেষান্তরং ন শ্রূয়তে, তত্র গ্লাবিতুপতিষ্ঠতে। গায়ত্র্যা বসবঃ (৩।৩) ইত্যেবমাদিবৎ সূত্রেনিহ ব্যবহারো নাস্তি ॥

১১। সংযুক্ত ব্যঞ্জনবর্ণের পূর্ব্ববর্ণ ও অনুস্বার, বিসর্গ, জিহ্বামূলীয়, (কবর্গ) উপধ্মানীয় বর্ণের পূর্ব্ব লঘু বর্ণের গুরুসংজ্ঞা অতিদিষ্ট হইল।

১২। দ্বিমাত্র দীর্ঘ বর্ণের "গ" অর্থাৎ গুরুসংজ্ঞাবিধান হইল।

১৩। সেই দ্বিমাত্র গুরুবর্ণকে দুইটী লঘুরূপে গণনা করিতে হইবে।

১৪। বিশেষ বিধি পরিত্যাগ করিয়া গ্রন্থপরিসমাপ্তি পর্য্যন্ত 'গ্লৌ' এই বর্ণটী অধিকৃত হইবে, যেমন "আসুরী পঞ্চদশ" ২।৪। এই সূত্রে বৃত্তিকার লিখিয়াছেন—"তানি চ অক্ষরাণি গ্লৌ ইত্যধিকারবশাৎ গুরূণি লঘূনি চ—"ইত্যাদি।

---

(১) অত্র চন্দ্রশেখরঃ—রেফহকারব্যঞ্জনসংযোগাৎ পূর্ব্বং সংস্থিতস্য ভবেৎ। বৈকল্পিকং লঘুত্বং বর্ণস্যোদাহরন্তি বিদ্বাংসঃ ॥

अष्टौ वसव इति॥ १५॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमाने अष्टसंख्योपलक्षिता गुरुलघुस्वरूपा वर्णा गृह्यन्ते। लौकिकप्रसिद्ध्युपलक्षणार्थमिदं सूत्रम्। तेन चतुर्णां समुद्राः पञ्चानामिन्द्रियाणि इत्येवमादयः संज्ञाविशेषा लौकिकेभ्यः प्रत्येतव्याः। इतिकारोऽध्यायसमाप्तिसूचकः॥

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते। अध्ययनाद्धीर्भवति। यस्य धीस्तस्य श्रीः, बुद्धिपूर्व्वकत्वाद्विभूतेः। यस्य श्रीस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वाद्गार्हस्थ्यस्य। 'वरा सा' इत्यनेन सर्व्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं दर्शयति। तथाचोक्तम्—

"अर्द्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वाग्रायासभीरवः।
सर्व्वाङ्गीणपरिक्लेशसबुधाः कर्म्म कुर्व्वते॥"

तत्राह शिष्यः—'का गुहा'। गुहाशब्दः स्थानवाचकः। का गुहा यत्रासौ तिष्ठति। उपाध्यायो ब्रूते—'वसुधा'। पृथिव्यां लभ्यते धीर्नात्र विषादः कर्त्तव्यः। पुनरप्याह शिष्यः—'सा ते क्व।' सा धीस्त्वयोपदिष्टा पृथिव्यां 'क्व' स्थितेन लभ्यते। गुरुराह—'गृहे।' पुनरप्याह शिष्यः—'कदा सः।' 'स' गृहस्थः पुरुषः, 'कदा' कस्मिन् काले तां धियं प्राप्नोति। अत्रोत्तरं,—धादिपरः। धारणार्थावबोधपरोऽसौ यदा स्यात्तदा धियं लभते। भूयोऽपि प्रश्नः, किं वद। 'किं' कुर्व्वन्नसौ तां धियं लभते तद् 'वद'। तत्रोत्तरम्,—न हसन्। हासादिचापल्यमकुर्व्वाणस्तां धियं लभत इत्यर्थः॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

১৫। এই ছন্দঃশাস্ত্রে বসু শব্দে গুরু লঘু আটটী বর্ণকে বুঝাইবে। লোকপ্রসিদ্ধ অন্য শব্দ গ্রহণের উপলক্ষণ এই সূত্রটী। অর্থাৎ যেমন বসু শব্দে ৮, সমুদ্র শব্দে ৪, এবং ইন্দ্রিয় শব্দে ৫ বুঝাইবে, ইত্যাদি। যে যে অর্থে যে যে শব্দ লোকে প্রসিদ্ধ আছে, এই ছন্দঃশাস্ত্রেও সেই সেই অর্থে সেই সেই শব্দের প্রয়োজন হইবে।

द्वितीयोऽध्यायः।

	छं०	गा०	उ०	अ०	बृ०	प०	त्रि०	ज०
१	आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
२	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७
३	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
४	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
५	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२
६	साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
७	आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
८	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

छन्दः ॥१॥ (क)

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः। इत ऊर्द्ध्वं यदुवक्ष्यामश्छन्दस्तत्रोपतिष्ठते। छन्दःशब्देनाक्षरसङ्ख्यावच्छन्दोऽत्राभिधीयते॥

गायत्री ॥२॥ (ख)

अधिकारोऽयमाद्वादशसूत्रपरिसमाप्तेः। "तान्युष्णिग्" इत्यादिसूत्रात् प्राग् यदुच्यते छन्दस्तद्गायत्रीसंज्ञं वेदितव्यम्॥

১। ইহার পর শাস্ত্রপরিসমাপ্তি পর্য্যন্ত "ছন্দঃ" ইহা অধিকৃত হইবে। এই ছন্দঃ শব্দে অক্ষরসঙ্খ্যা কথিত হইল।

২। এই সূত্র হইতে দ্বাদশ সূত্র পর্য্যন্ত "গায়ত্রী" ছন্দঃ অধিকার যাইবে। অর্থাৎ "তান্যুষ্ণিক্" এই সূত্রের পূর্ব্ব পর্য্যন্ত বক্ষ্যমাণ ছন্দের গায়ত্রী সংজ্ঞা হইবে।

(क) छन्द संवरणे छदयति वर्णानि। तथाच नैरुक्तं—छन्दांसि छदनात्।

(ख) गायत्रं वा गायते पालयति च सा गायत्री। या वै खलु गायति तथा संसारे मानिश्यन,

দৈব্যেকম্ ॥৩॥

একাক্ষরং ছন্দো দৈবী গায়ত্রীতি সংজ্ঞায়তে। তত্রায়ং প্রদর্শনোপায়ঃ—চতুরঙ্গক্রীড়ায়ামিব চতুঃষষ্টিকোষ্ঠান্ লিখিত্বা, [প্রথমপঙ্‌ক্তৌ আর্ষী নাম লিখিত্বা দ্বিতীয়াদিকোষ্ঠেষু অঙ্কানামুপরি গায়ত্র্যাদিসপ্তচ্ছন্দসাং নামানি বিন্যসেৎ] তত্র দ্বিতীয়ায়াং পঙ্‌ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে দৈবীশব্দং বিন্যসেৎ সংজ্ঞাজ্ঞাপনার্থং, দ্বিতীয়ে একসংখ্যাঙ্কং বিন্যসেৎ॥

আসুরী পঞ্চদশ ॥৪॥

আসুরী গায়ত্রী পঞ্চদশাক্ষরা। তানি চাক্ষরাণি "গ্লৌ" (১।১৪) ইত্যধিকারাৎ গুরূণি লঘূনি চ যথাসম্ভবং দ্রষ্টব্যানি। তত্র তৃতীয়ায়াং পঙ্‌ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে আসুরীশব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়ে পঞ্চদশসংখ্যাঙ্কং বিন্যসেৎ॥

প্রাজাপত্যাঽষ্টৌ ॥ ৫ ॥

প্রাজাপত্যা গায়ত্রী অষ্টাক্ষরা ভবতি। যত্র ক্বচিদ্দ্বেঽষ্টাক্ষরং

৩। একাক্ষর ছন্দকে 'দৈবী গায়ত্রী' বলে। গায়ত্রী উষ্ণিক্ প্রভৃতি সাতপ্রকার ছন্দের প্রত্যেকটিই আর্ষী, দৈবী, আসুরী, প্রাজাপত্যা, যাজুষী, সাম্নী, আর্চ্চী ও ব্রাহ্মীভেদে ৮প্রকার, কোন্‌টি কত অক্ষরে কোন্ প্রকারের অন্তর্গত হইবে, তাহা ভালরূপে বুঝাইবার জন্য (১০পৃঃ) মণ্ডলটি দেওয়া হইয়াছে। উহা আঁকিবার প্রণালী যথা—চতুরঙ্গ-ক্রীড়ার ন্যায় আট পংক্তিতে ৬৪ চৌষট্টিটি কোষ্ঠ দ্বারা একটী মণ্ডল আঁকিবে। পরে তাহার প্রথম পংক্তির প্রথম কোষ্ঠে আর্ষী এই নাম লিখিবে। দ্বিতীয়াদি ঘরের উপরিভাগে ক্রমানুসারে গায়ত্রী, উষ্ণিক্, অনুষ্টুপ্, বৃহতী, পংক্তি, ত্রিষ্টুপ্ ও জগতী ছন্দের নাম লিখিবে। পরে দ্বিতীয় পংক্তির প্রথম ঘরে "দৈবী" শব্দটি লিখিয়া সংজ্ঞা বুঝাইবার জন্য দ্বিতীয় ঘরে ১ অঙ্ক বসাইবে।

৪। পঞ্চদশাক্ষর ছন্দের নাম 'আসুরী' গায়ত্রী। পূর্ব্বোক্ত মণ্ডলের তৃতীয় পংক্তির প্রথম ঘরে "আসুরী" এই নাম লিখিয়া দ্বিতীয় ঘরে ১৫ অঙ্ক বসাইবে।

তদুচ্ছিত্তয়ে মামেব ভজধ্বমিতি স্বয়ং শব্দয়তি চ। তথাকুর্ব্বাণং দুঃখাত্মকাৎ সংসারাৎ ত্রায়তে পালয়তি চ সা গায়ত্রী নামেতি। অত এব স্মার্ত্তং নির্ব্বচনং—"গাতারং ত্রায়তে যস্মাৎ গায়ত্রী তেন সা স্মৃতা" ইতি।

ছন্দস্তৎপ্রাজাপত্যা গায়ত্রীতি জ্ঞেয়ম্। তত্র চতুর্থ্যাং পঙ্‌ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে প্রাজাপত্যাশব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়ে অষ্টসংখ্যাঙ্কং লিখেৎ॥

যজুষাং ষট্॥ ৬॥

যজুষাং গায়ত্রী ষড়ক্ষরা ভবতি। যত্র ক্বচিদ্বেদে ষড়ক্ষরং ছন্দস্তদ্ যাজুষী গায়ত্রীতি সংজ্ঞায়তে। তত্র পঞ্চম্যাং পঙ্‌ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে যাজুষীশব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়ে ষট্‌সংখ্যাঙ্কং লিখেৎ॥

সাম্নাং দ্বিঃ॥ ৭॥

ষড়িত্যনুবর্ত্ততে। দ্বিরিতি ক্রিয়াভ্যাবৃত্তিদর্শনাৎ করোতিরধ্যাক্রিয়তে। দ্বাদশাক্ষরেতিভ্যাবৃত্ত্যা ক্রিয়তে। তেন দ্বিঃকৃতা দ্বিগুণিতা ষট্‌সংখ্যা সাম্নাং গায়ত্রী ভবতি। যত্র ক্বচিদ্বেদে দ্বাদশাক্ষরং ছন্দঃ, তৎ সাম্নাং গায়ত্রীতি সংজ্ঞায়তে। তত্র ষষ্ঠ্যাং পঙ্‌ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে সামশব্দং লিখিত্বা দ্বিতীয়ে দ্বাদশসংখ্যাঙ্কং লিখেৎ॥

ঋচাং ত্রিঃ॥ ৮॥

ষড়িত্যনুবর্ত্ততে। অত্রাপি পূর্ব্ববৎ ক্রিয়াভ্যাবৃত্তিঃ, তেন

৫। আট অক্ষর ছন্দকে 'প্রাজাপত্যা গায়ত্রী' বলে। সেই মণ্ডলের ৪র্থ পংক্তির ১ম ঘরে "প্রাজাপত্যা" শব্দ লিখিয়া ২য় কোষ্ঠে ৮ অঙ্ক বসাইবে।

৬। বেদোক্ত ষড়ক্ষর ছন্দকে 'যাজুষী গায়ত্রী' বলে। সেই মণ্ডলের ৫ম পংক্তির ১ম ঘরে "যাজুষী" এই নাম বসাইয়া ২য় ঘরে ৬ অঙ্ক লিখিবে।

৭। বেদোক্ত দ্বাদশাক্ষর ছন্দের নাম 'সাম্নী গায়ত্রী।' সেই মণ্ডলের ষষ্ঠ পংক্তির প্রথম ঘরে "সাম্নী" এই নাম লিখিয়া দ্বিতীয় ঘরে ১২ অঙ্ক বসাইবে।

৮। বেদোক্ত অষ্টাদশ অক্ষর ছন্দকে 'আর্চ্চী গায়ত্রী' বলে। সেই মণ্ডলের ৭ম পংক্তির প্রথম ঘরে "আর্চ্চী" শব্দ লিখিয়া ২য় ঘরে ১৮ অঙ্ক বসাইবে।

त्रिगुणिता षट्संख्या ऋचां गायत्री भवति। यत्र क्वचिद्वेदेऽष्टादशाक्षरं छन्दस्तदृचां गायत्रीति संज्ञायते। तत्र सप्तम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादशसंख्याङ्कं लिखेत्॥

द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत॥ ९॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते। साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ संख्याङ्कौ गृहीत्वा पूर्व्वात् पूर्व्वात् वर्द्धेत, यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति। तत्र साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराण्यङ्केन विन्यसेत्॥

त्रींस्त्रीनृचाम्॥ १०॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते। ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् संख्याङ्कान् गृहीत्वा पूर्व्ववद् वर्द्धेत। अत्रापि ऋचां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वृद्धमङ्कं स्थापयेत्॥

৯। ষষ্ঠ পংক্তিতে সাম্নী গায়ত্রীর অঙ্ক দুই দুই সংখ্যা দ্বারা বর্দ্ধিত হইয়া যথাক্রমে ৩য় ঘর হইতে ৮ম ঘর পর্য্যন্ত বসিবে। অর্থাৎ ২য় ঘরে যে সাম্নী গায়ত্রীর অঙ্ক ১২ আছে, উহা দুই দ্বারা বর্দ্ধিত হইয়া তৃতীয় ঘরে ১৪, চতুর্থ ঘরে ১৬, পঞ্চম ঘরে ১৮, ষষ্ঠ ঘরে ২০, সপ্তম ঘরে ২২ ও অষ্টম ঘরে ২৪ হইবে।

১০। সপ্তম পংক্তিতে আর্চ্চী গায়ত্রী তিন তিন সংখ্যা দ্বারা পরিবর্দ্ধিত হইয়া তৃতীয় ঘর হইতে অষ্টম ঘর পর্য্যন্ত যথাক্রমে বসিবে অর্থাৎ দ্বিতীয় ঘরে যে আর্চ্চী গায়ত্রীর ১৮ সংখ্যা, উহা তিন দ্বারা পরিবর্দ্ধিত হইয়া তৃতীয় ঘরে বসিবে ২১, ৪র্থ ঘরে ২৪, ৫ম ঘরে ২৭, ষষ্ঠ ঘরে ৩০, ৭ম ঘরে ৩৩ ও অষ্টম ঘরে ৩৬।

চতুরশ্চতুরঃ প্রাজাপত্যায়াঃ ॥ ১১ ॥

প্রাজাপত্যায়াঃ পঙ্‌ক্তৌ গায়ত্রী চতুরশ্চতুরঃ সংখ্যাঙ্কান্ গৃহীত্বা বর্দ্ধতে। অত্রাপি তৃতীয়াদিষু কোষ্ঠেষু বিন্যাসঃ পূর্ব্ববদেব ॥

একৈকং শেষে ॥ ১২ ॥

অনুক্তঃ শেষঃ। যত্র গায়ত্র্যাং সংখ্যাবৃদ্ধির্নোক্তা সা একৈকং সংখ্যাঙ্কং গৃহীত্বা বর্দ্ধতে। দৈবী যাজুষী চ শেষশব্দেনোচ্যতে, আসুর্য্যাং বিশেষাভিধানাত্। তেন দৈবী তৃতীয়াদিষু কোষ্ঠেষু একৈকমঙ্কং গৃহীত্বা বর্দ্ধতে। তথৈব যাজুষী ॥

জহ্যাদাসুরী ॥ ১৩ ॥

একৈকমিত্যনুবর্ত্ততে। আসুরী গায়ত্রী একৈকমক্ষরং ত্যজেত্। উত্তরেষু কোষ্ঠেষু বৃদ্ধৌ প্রাপ্তায়াং হ্রাসো বিধীয়তে। তেঽঙ্কাঃ ক্রমেণ স্থাপ্যাঃ ॥

১১। চতুর্থ পংক্তিতে প্রাজাপত্যা গায়ত্রী চা'র চা'র সংখ্যা দ্বারা পরিবর্দ্ধিত হইয়া তৃতীয় ঘর হইতে অষ্টম ঘর পর্য্যন্ত যথাক্রমে বসিবে। অর্থাৎ চতুর্থ পংক্তির দ্বিতীয় ঘরে প্রাজাপত্যা গায়ত্রীর সংখ্যা আছে ৮, সুতরাং ৪ দ্বারা পরিবর্দ্ধিত হইয়া তৃতীয় ঘরে বসিবে ১২, চতুর্থ ঘরে ১৬, পঞ্চম ঘরে ২০, ষষ্ঠ ঘরে ২৪, সপ্তম ঘরে ২৮ ও অষ্টম ঘরে বসিবে ৩২।

১২। যে সকল গায়ত্রী সম্বন্ধে বিশেষ কোন বিধান নাই, তাহারা (অর্থাৎ দৈবী যাজুষী) এক এক সংখ্যা দ্বারা পরিবর্দ্ধিত হইয়া তৃতীয় হইতে অষ্টম ঘর পর্য্যন্ত বসিবে। অর্থাৎ দ্বিতীয় পংক্তির দ্বিতীয় ঘরে যে দৈবী গায়ত্রীর সংখ্যা আছে ১, উহা তৃতীয় ঘরে হইবে ২, চতুর্থ ঘরে ৩, পঞ্চম ঘরে ৪, ষষ্ঠ ঘরে ৫, সপ্তম ঘরে ৬ ও অষ্টম ঘরে হইবে ৭; এবং পঞ্চম পংক্তিতে দ্বিতীয় ঘরে যাজুষী গায়ত্রীর সংখ্যা আছে ৬, সুতরাং তৃতীয় ঘরে ৭, চতুর্থ ঘরে ৮, পঞ্চম ঘরে ৯, ষষ্ঠ ঘরে ১০, সপ্তম ঘরে ১১ ও অষ্টম ঘরে বসিবে ১২।

১৩। তৃতীয় পংক্তি আসুরী গায়ত্রী এক এক সংখ্যা পরিত্যাগপূর্ব্বক তৃতীয়

তান্যুষ্ণিগনুষ্টুব্‌বৃহতীপঙ্‌ক্তিত্রিষ্টুব্‌জগত্যঃ ॥১৪॥

তানি ছন্দাংসি গায়ত্র্যাঃ পরস্তাৎ উষ্ণিগনুষ্টুব্‌বৃহতীপঙ্‌ক্তি-ত্রিষ্টুব্‌জগত্যাখ্যানি ক্রমেণ ভবন্তি ॥

তিস্রস্তিস্রঃ সনাম্ন্য একৈকা ব্রাহ্ম্যঃ ॥ ১৫ ॥

যজুষাং পঙ্‌ক্তিমারভ্য তিস্রো যাজুষী, সাম্নী, আর্চ্চী চেতি গায়ত্র্যো মিলিতা একা ষট্‌ত্রিংশদক্ষরা ব্রাহ্মী গায়ত্রী ভবতি। সনাম্ন্য ইত্যেকসংজ্ঞা ইত্যর্থঃ। তিস্রস্তিস্র ইতি বীপ্সয়া পরেষা-মুষ্ণিগাদীনামিহ গ্রহণম্। তথা একৈকেতি বীপ্সয়া তাশ্চ ব্রাহ্ম্যো-ভবন্তীতি বিধীয়তে। ব্রাহ্ম্য ইতি গায়ত্র্যাদীনাং জগতীপর্য্যন্তানাং বিশেষণম্। এবং যাজুষী, সাম্নী, আর্চ্চী চোষ্ণিক্‌ মিলিতা একা দ্বাচত্বারিংশদক্ষরা ব্রাহ্মী উষ্ণিগ্‌ভবতি। এবং তিস্রোঽনুষ্টুভঃ সঙ্গতাঃ সত্যোঽষ্টচত্বারিংশদক্ষরা একা ব্রাহ্ম্যনুষ্টুব্‌ ভবতি। তা এব তিস্রো বৃহত্যঃ সঙ্গতাঃ সত্যশ্চতুঃপঞ্চাশদক্ষরা একা ব্রাহ্মী

পংক্তির দ্বিতীয় ঘর হইতে অষ্টম ঘর পর্য্যন্ত যথাক্রমে বসিবে অর্থাৎ তৃতীয় পংক্তির দ্বিতীয় ঘরে আসুরী গায়ত্রীর সংখ্যা আছে ১৫, সুতরাং এক বাদ দিয়া তৃতীয় ঘরে বসিবে ১৪, চতুর্থ ঘরে ১৩, পঞ্চম ঘরে ১২, ষষ্ঠ ঘরে ১১, সপ্তম ঘরে ১০ ও অষ্টম ঘরে ৯।

১৪। গায়ত্রী ছন্দের পরে অর্থাৎ দ্বিতীয় ঘর হইতে যথাক্রমে উষ্ণিক্‌, অনুষ্টুপ্‌, বৃহতী, পংক্তি, ত্রিষ্টুপ্‌ ও জগতী ছন্দ হইবে। অর্থাৎ দ্বিতীয়াদি ঘরের অঙ্কানুসারে যথাক্রমে গায়ত্রীর ন্যায় উষ্ণিক্‌ প্রভৃতির প্রকারভেদ বুঝিতে হইবে।

১৫। যাজুষী, সাম্নী ও আর্চ্চী গায়ত্রী একত্রিত হইয়া ৩৬ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী গায়ত্রী হইবে। এবং যাজুষী সাম্নী আর্চ্চী ও উষ্ণিক্‌ একত্রিত হইয়া ৪২ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী উষ্ণিক্‌ এবং যাজুষী সাম্নী ও আর্চ্চী অনুষ্টুভ্‌ একত্রিত হইয়া ৪৮ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী অনুষ্টুভ্‌, এবং যাজুষী সাম্নী, আর্চ্চী ও বৃহতী একত্রিত হইয়া ৫৪ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী বৃহতী, এবং যাজুষী সাম্নী ও আর্চ্চী পংক্তি একত্রিত হইয়া

बृहती भवति। ता एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी पङ्क्तिर्भवति। ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुब् भवति। ता एव तिस्रो जगत्यः सङ्गता द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति। अत्राष्टम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण षट्त्रिंशदाद्यङ्कान् विन्यसेत् ॥

प्राग्यजुषामार्ष्यं इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्त्तते। यजुषां पङ्क्तेः प्राक् प्राजापत्या आसुरी दैवीति यास्तिस्रो गायत्र्यस्ताः सङ्गताः सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति। ता एव तिस्र उष्णिहः सङ्गताः अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिग् भवति। ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गता द्वात्रिंशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुब् भवति। ता एव तिस्रो बृहत्यः सङ्गताः षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी बृहती भवति। ता एव

৬০ অক্ষরে এক ব্রাহ্মীপংক্তি, এবং যাজুষী, সাম্নী, আর্চী ও ত্রিষ্টুভ্, একত্রিত হইয়া ৬৬ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী ত্রিষ্টুভ্. এবং যাজুষী, সাম্নী, আর্চী ও জগতী একত্রিত হইয়া ৭২ অক্ষরে এক ব্রাহ্মী জগতী হইবে। সেই মণ্ডলের অষ্টম পংক্তিতে প্রথম ঘরে "ব্রাহ্মী" এই নাম লিখিয়া দ্বিতীয় ঘরে ৩৬, তৃতীয় ঘরে ৪২, চতুর্থ ঘরে ৪৮, পঞ্চম ঘরে ৫৪, ষষ্ঠ ঘরে ৬০, সপ্তম ঘরে ৬৬ ও অষ্টম ঘরে ৭২ অঙ্ক স্থাপন করিতে হইবে।

১৬। প্রাজাপত্যা, আসুরী ও দৈবী গায়ত্রী একত্রিত হইয়া ২৪ অক্ষরে এক আর্ষী গায়ত্রী হইবে। এবং প্রাজাপত্যা আসুরী ও দৈবী উষ্ণিক্ একত্রিত হইয়া ৩৮ অক্ষরে এক আর্ষী উষ্ণিক্ এবং প্রাজাপত্যা, আসুরী, ও দৈবী অনুষ্টুভ্ একত্রিত হইয়া ৩২ অক্ষরে এক আর্ষী অনুষ্টুভ্ এবং প্রাজাপত্যা, আসুরী, দৈবী ও বৃহতী একত্রিত হইয়া ৩৬ অক্ষরে এক আর্ষী বৃহতী, প্রাজাপত্যা আসুরী ও দৈবী পংক্তি একত্রিত হইয়া ৪০ অক্ষরে এক আর্ষী পংক্তি, এবং প্রাজাপত্যা দৈবী ও ত্রিষ্টুপ্ একত্রিত হইয়া ৪৪ অক্ষরে এক আর্ষী, ত্রিষ্টুপ্ এবং প্রাজাপত্যা

তিস্রঃ পঙ্‌ক্তয়ঃ সঙ্গতাশ্চত্বারিংশদক্ষরা একা আর্ষী পঙ্‌ক্তির্ভবতি। তা এব তিস্রস্ত্রিষ্টুভঃ সঙ্গতাশ্চতুশ্চত্বারিংশদক্ষরা একা আর্ষী ত্রিষ্টুব্‌ ভবতি। তা এব তিস্রো জগত্যঃ সঙ্গতা অষ্টচত্বারিংশদক্ষরা একা আর্ষী জগতী ভবতি। তত্র প্রথমায়াং পঙ্‌ক্তৌ প্রথমে কোষ্ঠে আর্ষীশব্দং ব্যবস্থাপ্য দ্বিতীয়াদিষু কোষ্ঠেষু ক্রমেণ চতুর্বিংশত্যাদ্যঙ্কান্‌ বিন্যসেৎ। প্রথমপঙ্‌ক্তের্দ্বিতীয়াদিকোষ্ঠেষ্বঙ্কানামুপরি গায়ত্র্যাদীনি নামানি লিখেৎ। অয়ং স্পষ্টতরঃ প্রদর্শনোপায়ঃ॥*

ইতি ভট্টহলায়ুধকৃতায়াং ছন্দোবৃত্তৌ দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ॥ ২ ॥

আসুরী ও দৈবী জগতী একত্রিত হইয়া ৪৮ অক্ষরে এক আর্ষী জগতী হইবে। সেই মণ্ডলের প্রথম পংক্তিতে প্রথম কোষ্ঠে "আর্ষী" এই নাম লিখিয়া, দ্বিতীয় কোষ্ঠে ২৪, তৃতীয় কোষ্ঠে ২৮, চতুর্থ কোষ্ঠে ৩২, পঞ্চম কোষ্ঠে ৩৬, ষষ্ঠ কোষ্ঠে ৪০, সপ্তম কোষ্ঠে ৪৪ ও অষ্টম কোষ্ঠে ৪৮ অঙ্ক বসাইতে হইবে। এই সমস্ত সূত্রাঙ্ক-সঙ্কলনে যে মণ্ডলটি হইবে, সেই মণ্ডলটি উপরে দেখান হইয়াছে, ঐ মণ্ডলটিই গায়ত্রী প্রভৃতি ছন্দের প্রকারভেদ বুঝিবার একমাত্র প্রকৃষ্ট উপায়।

---

* গায়ত্র্যাদিসপ্তচ্ছন্দসাং আর্ষ্যাদ্যষ্টসংজ্ঞাভিঃ ষট্‌পঞ্চাশদ্ভেদাঃ। তেষামুদাহরণানি বৃত্তিকৃতা ন দর্শিতানি। প্রচলিতবেদশাখাসু তেষাং কার্ৎস্ন্যেন প্রাপ্তং দুর্ঘটত্বাৎ যথাপ্রাপ্তং কানিচিৎ প্রদর্শ্যন্তে। তত্রার্ষ্যস্তত্তৎপ্রকরণে দর্শয়িতব্যাঃ। দৈবী গায়ত্রী—ওঁ। দৈবী উষ্ণিক্‌—ভুবঃ। দৈবী বৃহতী—ভূর্ভুবঃ স্বঃ। আসুরী গায়ত্রী—আপো জ্যোতীরসোঽমৃতং ব্রহ্মভূর্ভুবঃ স্বরোম্‌। প্রাজাপত্যা গায়ত্রী—অগ্নির্জ্যোতির্জ্যোতিরগ্নিঃ। সাম্নী গায়ত্রী—অগ্নির্জ্যোতিঃ সূর্য্যোজ্যোতিঃ প্রজাপতির্জ্যোতিঃ। সাম্নী ত্রিষ্টুপ্‌ ঋগ্বেদে।—মহীরাধো বিশ্বজন্যং দধানা ভারদ্বাজান্‌ সাঞ্জয়ো অভ্যযষ্ট। ঋক্‌সংহিতায়াম্‌ অন্যা সাম্নী গায়ত্রী—পুরুতমং পুরূণাং স্তোতৄণাং বিবাচি। আর্চ্চী গায়ত্রী অনুক্রমণিকাভাষ্যধৃতা।—অগ্নায়ী পত্নীবান্‌ সজূর্দেবেন ত্বষ্ট্রা সোমং পিব। আর্চ্চী ত্রিষ্টুপ্‌ সামবেদে—অগ্নিং নরো দীধিতিভিররণ্যো হস্তচ্যুতং জনয়ত প্রশস্তং দূরেদৃশং গৃহপতিমথব্যুম্‌। ব্রাহ্মী ত্রিষ্টুপ্‌ মন্ত্রব্রাহ্মণস্য প্রথমপ্রপাঠকে।—পরৈতু মৃত্যুরমৃতং মা আগাৎ বৈবস্বতো নো অভয়ং কৃণোতু। পরং মৃত্যোঽনু পরে হি পন্থাং যত্র নোঽন্য ইতরো দেবয়ানাৎ। চক্ষুষ্মতে শৃণ্বতে তে ব্রবীমি মা নঃ প্রজা রীরীষো মোত বীরাৎ স্বাহা। অত্রেদমবধেয়ম্‌—পিঙ্গলাচার্য্যকৃতগায়ত্র্যাদিলক্ষণৈর্বৈদিকমন্ত্রা ন লক্ষ্যা ভবতি প্রত্যুতা-

अक्षरा	गायत्री	
१	दैवी	०
२	,,	भूरिक्
३	,,	स्वराट्
४	याजुषी	विराट्
५	,,	निचृत्
६	,,	०
७	,,	भूरिक् (१) प्राजापत्या निचृत् (२)
८	प्राजापत्या	०
९	,,	भूरिक्
१०	,,	स्वराट् (१) साम्नी विराट् (२)
११	साम्नी	निचृत्
१२	,,	०
१३	,,	भूरिक् (१) आसुरी विराट् (२)
१४	,,	स्वराट् (१) आसुरी निचृत् (२)
१५	आसुरी	०
१६	,,	भूरिक् (१) आर्ची विराट् (२)
१७	,,	स्वराट् (१) आर्ची निचृत् (२)

न्यैर्ऋषिभिस्तत्तच्छन्दोभिरुक्तास्ते वक्ष्यमाण-निचृद्-भूरिग्विराट्-स्वराड्रूपैः समाधेयाः। यथा स्वरित्यस्यैकाक्षरत्वेऽपि नानुष्टुप्छन्दसा सह विरोधः। एवञ्च वेदेषु ये मन्त्राः सन्ति तेषां कात्यायनादिभिरनुक्रमणिकाकारैर्मन्वादिभिश्च यानि छन्दांसि विहितानि तेषामेव स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् यथाशास्त्रत्वप्रतिपादनार्थमेव भगवता पिङ्गलाचार्य्येणेदं छन्दः-शास्त्रं प्रणीतम्। न तु तेषां बाधकार्थम्। तथाह्येकाक्षरादिक्रमेण गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां शास्त्रविहितत्वं प्रदर्श्यते। उष्णिगादीनामप्यनया रीत्याऽक्षरसंख्योहनीया। एवञ्चाथर्ववेदोक्तमन्त्रेष्वपि छन्दःसमाधानमनया रीत्या वेदितव्यम्।

अक्षरा	गायत्री	
१८	आर्ची	०
१९	,,	भूरिक्
२०	,,	स्वराट्
२१	पादनिचृत्	०
२२	आर्षी	विराट्
२३	,,	निचृत्
२४	,,	०
२५	आर्षी	भूरिक्
२६	,,	स्वराट्
३४	ब्राह्मी	विराट्
३५	,,	निचृत्
३६	,,	०
३७	,,	भूरिक्
३८	,,	स्वराट्

तृतीयोऽध्यायः ।

पादः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत् 'पादः' इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च 'गायत्र्या वसवः' (३।३) इति ॥

इयादिपूरणः ॥ २ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः । आदिशब्देन उवादयो गृह्यन्ते (क) । तत्रायमर्थः,---यत्र गायत्र्यादिच्छन्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्य्यते, तत्र इयादिभिः पूरयितव्या । यथा—'तत् सवितुर्वरेणियम्', 'दिवं गच्छ सुवःपते' इत्यादयः ॥

गायत्र्या वसवः ॥ ३ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयम् । गायत्र्याः पाद वसवोऽ-

১। এই অধ্যায়ের পরিসমাপ্তি পর্য্যন্ত "পাদ" এইটি অধিকৃত হইবে।

২। গায়ত্রী প্রভৃতি ছন্দের পাদে যে স্থলে অক্ষরসংখ্যা কম হইবে, সেই স্থলে ইয্ উব্ প্রভৃতি দ্বারা পূরণ করিতে হইবে। যেমন—"তৎসবিতুর্ব্বরেণিয়ম্" এই গায়ত্রীপাদে ৮ অক্ষরস্থলে ৭ অক্ষর হওয়ার "তৎসবিতুর্ব্বরেণিয়ম্" এইরূপ পূরণ করিতে হইয়াছে। ইত্যাদি।

(क) उवादय इत्यादिशब्देन यण्संयोगसवर्णदीर्घगुणवृद्धिव्यूहा गृह्यन्ते । तथाच कात्यायनः ।—"पादपूरणार्थन्तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत" । भाष्यम्—"क्षैप्रसंयोगो यकारवकारसंयोगः, यण्संयोग इत्यर्थः । कुत एतत् ? यण् हि क्षिप्रं भवतीति क्षैप्रः, मध्वित्यादावेकमात्रामर्द्धमात्रां करोतीति । 'एकः पूर्व्वपरयोः' इत्यधिकारसम्पन्नसन्धिरेकाक्षरीभावः, तत्र द्वे अक्षरे एकाक्षरीक्रियेते इति । यण्व्यूहो यथा—'त्वामिन्द्र वज्रि'न्नित्यादौ वज्रिन्नित्यादि । गुणव्यूहो यथा—'उपइन्द्र सुपर्व्वणीम्' इत्यादि । वृद्धिव्यूहो यथा—'ब्रह्मा एतु सदनात्' इत्यादि । यण् इति पदेन यवरला गृह्यन्ते ।

ष्टाक्षराणि भवन्ति । यत्र यत्र गायत्र्याः पादोऽभिधास्यते, तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः ॥

जगत्या आदित्याः ॥ ४ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयम् । जगत्याः पादो द्वादशाक्षराणि भवन्ति । यत्र क्वचिज्जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते ॥

विराजो दिशः ॥ ५ ॥

यत्र क्वचिद्वैराजः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः ॥

त्रिष्टुभो रुद्राः ॥ ६ ॥

त्रैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरो गृह्यते । अस्मिन्नेवाध्याये परिभाषा एतास्चतस्रः ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्तः पादो यस्य तदुक्तपादम् । यस्य च्छन्दसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचिदेकपात्, क्वचिद्द्विपात्, क्वचित्त्रिपात्, क्वचिच्चतुष्पाद्भवति (क) । गायत्री त्रिपदैव चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबेव स्यात् ॥

৩। যে যে স্থলে গায়ত্রীর পাদ কথিত হইবে, সেই সেই স্থলে অষ্টাক্ষর গ্রহণ করিতে হইবে।

৪। যে স্থলে জগতীর পাদ কথিত হইবে, সেই স্থলে দ্বাদশাক্ষর গ্রহণ করিতে হইবে।

৫। যে স্থলে বৈরাজপাদ কথিত হইবে, সেই স্থলে দশাক্ষর গ্রহণ করিতে হইবে।

৬। যে স্থলে ত্রিষ্টুভের পাদ কথিত হইবে,সেই স্থলে একাদশাক্ষর বুঝিতে হইবে। এই অধ্যায়ে ৩—৬ পর্য্যন্ত এই চারিটি পরিভাষাসূত্র।

৭। পূর্ব্বোক্ত পাদানুযায়ী ছন্দঃ কোন স্থলে এক পাদ, কোন স্থলে দুই পাদ, কোন স্থলে তিন পাদ ও কোন স্থলে চারি পাদ হইবে। গায়ত্রীচ্ছন্দ ত্রিপাদ ভিন্ন হইবে না, কারণ অষ্টাক্ষর চারিপাদে অনুষ্টুপ্ ছন্দ হয়।

(क) वैदिकमात्रविषयकमिदम्, लौकिके तु पादश्चतुर्भाग इति विशेषो वक्ष्यते ।

आद्यं चतुष्पाहतुभिः ॥ ८ ॥

ऋतुशब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते। तैः पादैश्चतुष्पादं गायत्रं छन्दो भवति। एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि सम्पद्यन्ते। तत्रोदाहरणम्—ऋग्वेदे,—

इन्द्रः शचीपतिर्बलेन वीलितः।
दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहिः॥

क्वचित्त्रिपाहषिभिः ॥ ९ ॥

क्वचिद्वेदे सप्ताक्षरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गायत्र्येव भवति। एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते। तत्रोदाहरणम् ऋग्वेदे,—

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनाम्। भूयाम वाजदाव्नाम्॥

सा पादनिचृत् ॥ १० ॥

सैव गायत्री पादनिचृदिति संज्ञां लभते। प्रयोक्तुरदृष्टाभ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थमियं संज्ञा वेदस्यानादित्वान्महत्त्वेऽपि न दुष्टेति॥

षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् ॥ ११ ॥

प्रथमः पादः षडक्षरः, द्वितीयोऽष्टाक्षरः, तृतीयः सप्ताक्षरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा अतिपादनिचृदिति संज्ञां लभते। तत्रोदाहरणम् सामवेदे—

प्रेष्ठं वो अतिथिं (१) स्तुषे मित्रमिव प्रियम् (२) अग्ने रथं न वेद्यम् (३)॥

৮। ষড়ক্ষর চারিপাদে ২৪ অক্ষরে আর্ষী গায়ত্রীচ্ছন্দ হয়। প্রত্যেক সূত্রের উদাহরণই বৃত্তিতে দ্রষ্টব্য।

৯। কোন বেদে সপ্তাক্ষর তিনপাদে—২১ অক্ষরেও গায়ত্রীচ্ছন্দ হয়।

১০। সেই সপ্তাক্ষর ত্রিপাদ গায়ত্রীকে "পাদনিচৃৎ" বলে। প্রয়োগকর্ত্তার শুভাদৃষ্ট জানাইবার জন্যই এই সংজ্ঞা করা হইয়াছে।

১১। যে গায়ত্রীচ্ছন্দের প্রথম পাদে ছয় অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে অষ্টাক্ষর ও তৃতীয় পাদে সপ্তাক্ষর হয়, সেই ত্রিপাদ গায়ত্রীকে "অতিপাদনিচৃৎ" বলে।

द्वौ नवकौ षट्कश्च नागी ॥ १२ ॥

द्वौ नवाक्षरौ पादौ, तृतीयः षड़क्षरः, एवं त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति। तत्रोदाहरणम् ऋग्वेदे—अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः (१) क्रतुं न भद्रं हृदि स्पृशम् (२) ऋध्यामात ओहैः (३) ॥

विपरीता वाराही ॥ १३ ॥

इयमेव नागी गायत्री विपरीता यदा भवति तदा वाराही नाम भवति। प्रथमः पादः षड़क्षरः, द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ। तत्रोदाहरणम् सामवेदे—अग्ने मृड़महाम् (१) असि यऽइमादेवयुञ्जन (२) इयेथ वर्हिरासदम् (३) ॥

षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना ॥ १४ ॥

षड़क्षरः प्रथमः पादः सप्ताक्षरो द्वितीयः, अष्टाक्षरस्तृतीयः, एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना नाम गायत्री भवति। यथा सामवेदे—त्वमग्ने यज्ञानां (१) होता विश्वेषां हितः (२) देवेभिर्मानुषे जने ॥ (३)

विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्द्धमाना गायत्री यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति। अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षड़क्षरः। यथा ऋग्वेदे—

১২। যে গায়ত্রীচ্ছন্দের প্রথম দুই পাদে নয় অক্ষর ও তৃতীয় পাদে ছয় অক্ষর সেই ত্রিপাদ গায়ত্রীকে "নাগী" বলে।

১৩। যে গায়ত্রীচ্ছন্দের প্রথম পাদে ছয় অক্ষর এবং দ্বিতীয় তৃতীয় পাদে নয় অক্ষর সেই গায়ত্রীকে "বারাহী" বলে।

১৪। যে ছন্দের প্রথম পাদে ছয় অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে সাত অক্ষর ও তৃতীয় পাদে আট অক্ষর, সেই ছন্দকে "বর্দ্ধমানা গায়ত্রী" বলে।

आपः पृणीत भेषजं (१) वरूथं तन्वे मम (२)।
ज्योक् च सूर्य्यं दृशे (३)॥

तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥ १६ ॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायस्थसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह। तथाचोक्तम्,—'विराजो दिशः (३।५)' इति। यदा द्वादशाक्षरोऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात्, ततस्ताभ्यां द्विपाद् विराड् नाम गायत्री भवति॥ यथा ऋग्वेदे—

नृभिर्येमानो हर्य्यतो विचक्षणो (१)।
राजादेवः समुद्रियः (२)॥

त्रिपात्त्रैष्टुभैः ॥ १७ ॥

एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपाद्विराड् नाम गायत्री भवति। तृतीयमित्यनुवर्त्तनीयम्! यथा मन्त्रब्राह्मणे—पूर्णहोमं यशसे जुहोमि यो (१) ऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति (२)। वरं वृणे यशसा भामि लोके (३) इति॥ ऋग्वेदे च—दुहीयन्मित्रधितये युवाकु (१) राये च नो मिमीतं वाजवत्यै (२)। इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै (३)।

इति गायत्र्यधिकारः। (क)

১৫। যে ছন্দের প্রথম পাদে আট অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে সাত অক্ষর ও তৃতীয় পাদে ছয় অক্ষর, সেই ছন্দকে "প্রতিষ্ঠা গায়ত্রী" বলে।

১৬। জগতীচ্ছন্দের একপাদ (দ্বাদশাক্ষর) এবং গায়ত্রীচ্ছন্দের এক পাদ (অষ্টাক্ষর) দ্বারা 'দ্বিপাদ বিরাট্' নামক গায়ত্রীচ্ছন্দ হয়।

১৭। ত্রিষ্টুপ্‌ছন্দের তিন পাদকে (অর্থাৎ একাদশাক্ষর তিন পাদকে) "ত্রিপাদ বিরাট্ গায়ত্রী" ছন্দ বলে।

(এই স্থানে গায়ত্রী-অধিকার সমাপ্ত হইল)।

(क) गातारं त्रायते इति गायत्रीति निरुच्यते। कात्यायनोक्तो विशेषो यथा—प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री:१। पञ्चकास्त्वारः। २। षट्कस्त्वैकः। ३। चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः। ४। षट्

উষ্ণিগ্গায়ত্রৌ জাগতশ্চ ॥ ১৮ ॥

যত্র গায়ত্রাবষ্টাক্ষরৌ পাদৌ জাগতশ্চ দ্বাদশাক্ষরঃ, এবং ত্রিভিঃ পাদৈরুষ্ণিঙ্‌নাম চ্ছন্দো ভবতি। অত্র চ ক্রমো ন বিবক্ষিতঃ, পাদসংখ্যামাত্রং বিধীয়তে ।

ককুম্মধ্যে চেদন্ত্যঃ ॥ ১৯ ॥

গায়ত্রয়োঃ পাদয়োর্মধ্যে জাগতশ্চেৎ পাদো ভবতি, তদা সা উষ্ণিক্ ককুপ্সংজ্ঞাং লভতে। যথা ঋগ্বেদে—"সুদেবঃ সমহাসতি (১) সুবীরো নরো মরুতঃ স মর্ত্ত্যঃ (২)। যং ত্রায়ধ্বেঽস্যাসতে" (৩)* ॥

পুর উষ্ণিক্ পুরতঃ ॥ ২০ ॥

পুরতশ্চেজ্জাগতঃ পাদঃ স্যাৎ, গায়ত্রৌ চ পরতঃ, তদা পুর উষ্ণিক্ নাম ভবতি। যথা ঋগ্বেদে—"অপ্স্বন্তরমৃতমপ্সু ভেষজ-(১) মপামুত প্রশস্তয়ে (২)। দেবা ভবত বাজিনঃ" (৩) ॥

১৮। যে ছন্দের দুইপাদ অষ্টাক্ষর এবং একপাদ দ্বাদশাক্ষর, সেই ত্রিপাদ ছন্দকে "উষ্ণিক্" বলে। এ স্থলে অষ্টাক্ষর এবং দ্বাদশাক্ষর পাদের অগ্র পশ্চাৎ কোনও ক্রমের বিবক্ষা নাই, কেবল পাদসংখ্যামাত্রবিধান।

১৯। যে ছন্দের প্রথম ও অন্ত পাদ অষ্টাক্ষর এবং মধ্যপাদ দ্বাদশাক্ষর, এরূপ উষ্ণিকের "ককুভ্" সংজ্ঞা হয়।

২০। যে ছন্দের প্রথম পাদ দ্বাদশাক্ষর এবং শেষ দুই পাদ অষ্টাক্ষর, সেই ছন্দকে "পুর উষ্ণিক্" ছন্দ বলে।

সপ্তৈকাদশ উষ্ণিগ্গর্ভা। ৫। ত্রয়ঃ সপ্তকাঃ পাদনিচৃৎ। ৬। মধ্যমঃ ষট্কশ্চেদতিনিচৃৎ। ৭। দশকশ্চেদ্যবমধ্যা। ৮। যস্যাস্তু ষট্সপ্তকাষ্টকাঃ সা বর্দ্ধমানা। ৯। বিপরীতা প্রতিষ্ঠা। ১০। দ্বৌ ষট্কৌ সপ্তকশ্চ ক্রসীয়সী। ১১। ইত্যেকাদশবিধা গায়ত্রী। তত্র ত্রিপ্রকারাঃ পদপঙ্ক্তয়ঃ পঙ্‌ক্তিচ্ছন্দসি সূত্রকারেণ নিবেশিতাঃ।

* মর্ত্ত্য ইতীয়শব্দেন, 'অস্য আসত' ইতি দীর্ঘব্যূহাচ্চ পাদপূরণম্।

परोष्णिक् परतः ॥ २१ ॥

जागतः पादः परतश्चेद् भवति, पूर्व्वौ च गायत्रौ, तदा परोष्णिक् नाम भवति। "उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च" (३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषसंज्ञाविधानार्थं पुनरुच्यते। प्रथमसूत्रे उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम्। यथा ऋग्वेदे—"अग्ने वाजस्य गोमत (१) ईशानः सहसो यहो (२)। अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः" (३)॥

चतुष्पात्त्वृषिभिः ॥ २२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैरुष्णिगेव भवति। यथा ऋग्वेदे—"नदं व ऽओदतीनां (१) नदं वो युवतीनाम् (२)। पतिं वो अघ्न्यानां (३) धेनूनामिषुध्यसि" (४)॥

इत्युष्णिगधिकारः॥ (क)

अनुष्टुब् गायत्रैः॥ २३ ॥

चतुष्पादित्यनुवर्त्तते। गायत्रैरष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पाच्छन्दः अनुष्टुप्संज्ञं भवति। यथा यजुर्व्वेदे—"सहस्रशीर्षा पुरुषः (१)। सहस्राक्षः सहस्रपात् (२)। स भूमिं सर्व्वतः स्पृत्वा (३) अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥" (४)

২১। যে ছন্দের শেষপাদ দ্বাদশাক্ষর এবং প্রথম দুই পাদ অষ্টাক্ষর, সেই ছন্দকে "পরোষ্ণিক্" বলে।

২২। সপ্তাক্ষর চারিপাদকেও উষ্ণিক্‌ছন্দ বলে।

(উষ্ণিক্ অধিকার সমাপ্ত)।

২৩। অষ্টাক্ষর চতুষ্পাদ ছন্দের "অনুষ্টুভ্" সংজ্ঞা হয়।

(क) कात्यायनोक्ता यथा—द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदा। आद्यो द्वादशश्चेत् पुर उष्णिक्। १। मध्यमश्चेत् ककुप्। २। त्रैष्टुभजागतचतुष्कान्यङ्कुशिराः। ३। एकादशिनः परः षट्कस्तनुमध्या। ४। आद्यः पञ्चकस्तयोऽष्टका इत्यनुष्टुब्गर्भा। ५। मध्यमश्चेत् पिपीलिका मध्या। ६। चतुःसप्तक उष्णिगेव। ७। इति सप्त उष्णिहः। अत्र चतुर्व्वं द्वारभ्यादूर्द्ध्वं क्लिश्यत इत्युष्णिगिति निरुक्तम्।

त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च ॥ २४ ॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते। चकाराद्गायत्रग्रहणञ्च। गायत्रेणैकेन पादेन ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुब् भवति॥

मध्येऽन्त्ये च ॥ २५ ॥

जागतयोः पादयोर्म्मध्ये अन्त्ये च यदा गायत्रः पादो भवति, तदाप्यनुष्टुबेव स्यात्।—मध्यपक्षे उदाहरणं ऋग्वेदे—"पर्य्यू षु प्रधन्व वाजसातये (१) परिवृत्राणि सक्षणिः (२)। द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे॥" (३) अन्त्यपक्षे उदाहरणम् तत्रैव—"मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो (१) मा कुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः (२)। स्तनाभुजोऽशिश्वीः (३)॥"

इत्यनुष्टुबधिकारः। (क)

२४। অষ্টাক্ষর একপাদ এবং দ্বাদশাক্ষর দুইপাদ এই তিন পাদেও স্থলবিশেষে "অনুষ্টুভ্" হইয়া থাকে।

২৫। যে ছন্দের প্রথম এবং শেষ পাদ দ্বাদশাক্ষর এবং মধ্যপাদ অষ্টাক্ষর, অথবা প্রথম দুইপাদ দ্বাদশাক্ষর ও শেষপাদ অষ্টাক্ষর, সেইরূপ দ্বিবিধ ছন্দকেও "অনুষ্টুভ্" বলিয়া থাকে।

(क) कात्यायनोक्ता यथा—तृतीयमनुष्टुप्। चत्वारोऽष्टकाः। १। पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैकः महापदपङ्क्तिः। २। जागतावष्टकश्च कृतिः। ३। मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकामध्या। ४। नवकयोर्म्मध्ये जागतः कविराड्। ५। नववैराजस्त्रयोदशैर्नष्टरूपी। ६। दशकास्त्रयो विराट्। ७। एकादशको वा। ८। इत्यष्टानुष्टुभः। अनुष्टुबनुष्टोभनात्, गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टुभ् इति निरुक्तम्॥

বৃহতী জাগতস্ত্রয়শ্চ গায়ত্রাঃ ॥ ২৬ ॥

যদা একো জাগতঃ পাদঃ, ত্রয়শ্চ গায়ত্রাঃ, তদা বৃহতী নাম ছন্দো ভবতি। (ক)

পথ্যা পূর্ব্বশ্চেত্তৃতীয়ঃ ॥ ২৭ ॥

বৃহতীত্যনুবর্ত্ততে। পূর্ব্বঃ পাদো জাগতো যদি তৃতীয়ো ভবতি, অন্যে চ গায়ত্রাঃ, তদাসৌ বৃহতী পথ্যা নাম ভবতি। যথা সামবেদে —"মাচিদন্যদ্বিশংসত (১) সখায়োমারিষণ্যত (২)। ইন্দ্রমিত্স্তোতা বৃষণং স চাসু তে (৩) মুহুরুক্থা চ শংসত" (৪)॥

ন্যঙ্কুসারিণী দ্বিতীয়ঃ ॥ ২৮ ॥

পূর্ব্বশ্চেদিত্যনুবর্ত্ততে। পূর্ব্বশ্চেজ্জাগতঃ পাদো দ্বিতীয়ো ভবতি, শেষাশ্চ গায়ত্রাঃ, তদা ন্যঙ্কুসারিণী নাম্নী বৃহতী ভবতি। যথা ঋগ্বেদে—"মত্স্যপায়িতে মহঃ (১) পাত্রস্যেব হরিবো মত্সরোমদঃ (২)। বৃষা তে বৃষণইন্দু—(৩) র্বাজিসহস্রসাতমঃ (৪)॥"

স্কন্ধোগ্রীবী ক্রৌষ্টুকেঃ ॥ ২৯ ॥

ইয়মেব ন্যঙ্কুসারিণী ক্রৌষ্টুকেরাচার্য্যস্য মতেন স্কন্ধোগ্রীবী নাম ছন্দো ভবতি। আচার্য্যগ্রহণং পূজার্থম্॥

২৬। যে ছন্দের একপাদ দ্বাদশাক্ষর এবং তিনপাদ অষ্টাক্ষর, সেই ছন্দকে "বৃহতী" বলে।

২৭। যে ছন্দের তৃতীয় পাদ দ্বাদশাক্ষর এবং অন্য তিন পাদ অষ্টাক্ষর, সেইরূপ বৃহতীর "পথ্যা" সংজ্ঞা হয়।

২৮। যে ছন্দের দ্বিতীয় পাদ এবং অন্য তিন পাদ অষ্টাক্ষর, সেই ছন্দকে "ন্যঙ্কুসারিণী" নামক বৃহতী বলে।

২৯। ক্রৌষ্টুকি আচার্য্য এই ন্যঙ্কুসারিণী বৃহতীকেই "স্কন্ধোগ্রীবী" নামক-ছন্দ বলিয়াছেন।

(ক) জাগতগায়ত্রশব্দাভ্যামত্র সর্ব্বত্র দ্বাদশাক্ষরাষ্টাক্ষরয়োর্গ্রহণং বোধ্যম্।

उरोबृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्य्यस्य मतेन उरोबृहती नाम भवति ॥

उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः पादोऽन्ते भवति, शेषास्त्र गायत्राः, तदा उपरिष्टाद्बृहती नाम भवति ॥ यथा सामवेदे—"अग्ने जरितर्विश्पति-(१) स्तपानो देवरक्षसः (२)। अप्रोषितवान् गृहपते (३) महो असि-दिवस्पायुर्दुरोणयुः (४)॥

पुरस्ताद्बृहतीपुरः ॥ ३२ ॥

स एव जागतः पादः पूर्व्वश्चेद्भवति, शेषास्त्र गायत्राः, तदा पुरस्ताद्बृहती नाम भवति। यथा ऋग्वेदे—"महोयस्पतिः शवसोऽअसाम्या (१) महो नृम्णस्य तूतुजिः (२)। भर्त्ता वज्रस्य धृष्णोः (३) पिता पुत्रमिव प्रियम् (४)॥ 'बृहतीजागतः त्रयश्च गायत्राः' (३।२६) इत्यनेनैव गतार्थत्वात् संज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते ॥

क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिद्वेदे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, सापि बृहत्येव। यथा

৩০। যাস্ক আচার্য্য এই ন্যঙ্কুসারিণীকেই "উরোবৃহতী" বলিয়াছেন।

৩১। যে ছন্দের শেষপাদ দ্বাদশাক্ষর এবং অন্য তিনপাদ অষ্টাক্ষর, সেই ছন্দকে "উপরিষ্টাৎ বৃহতী" বলে।

৩২। যে ছন্দের প্রথম পাদ দ্বাদশাক্ষর এবং শেষ তিন পাদ অষ্টাক্ষর, তাহাকে "পুরস্তাৎ বৃহতী" বলে।

ঋগ্বেদে—তং ত্বা বয়ং পিতো বচোভিঃ (১) গাবো ন হব্যা সুষূদিমঃ (২)। দেবেভ্যস্ত্বা সধমাদ (৩) মস্মভ্যং ত্বা সধমাদম্ (৪)॥ (ক)

বৈরাজৌ গায়ত্রৌ চ॥ ৩৪॥

যত্র বৈরাজৌ পাদৌ পূর্ব্বৌ দশাক্ষরৌ ভবতঃ ততো গায়ত্রৌ, সাপি বৃহতী। যথা সামবেদে—"অগ্নে বিবস্বদুষসশ্চিত্রং (১) রাধো অমর্ত্ত্য আদাশুষে (২)। জাতবেদা বহত্ব (৩) মদ্যাদেবা উষর্বুধঃ (৪)॥" (খ)

ত্রিভির্জাগতৈর্ম্মহাবৃহতী॥ ৩৫॥

ত্রিভির্জাগতৈঃ পাদৈশ্ছন্দো মহাবৃহতী নাম ভবতি॥ যথা ঋগ্বেদে—"অজীজনোঽমৃতমর্ত্ত্যেষ্বাঁ। (১) ঋতস্য ধর্ম্মন্নমৃতস্য চারুণঃ। (২) সদা সরো বাজমচ্ছাস নিষ্বদত্ (৩) গ॥"

সতোবৃহতী তাণ্ডিনঃ॥ ৩৬॥

ইয়মেব মহাবৃহতী তাণ্ডিন আচার্য্যস্য মতেন সতোবৃহতী নাম ভবতি। ইতি বৃহত্যধিকারঃ॥

৩৩। বেদবিশেষে চারি পাদেই নয় অক্ষর হইয়া থাকে। ঐরূপ স্থলেও বৃহতী ছন্দ হয়।

৩৪। প্রথম দুইপাদ দশাক্ষর এবং পরের দুইপাদ অষ্টাক্ষর হইলে তাহাকেও 'বৃহতী' বলিয়া থাকে।

৩৫। দ্বাদশাক্ষর তিনপাদকে "মহাবৃহতী" ছন্দ বলে।

৩৬। তাণ্ডী নামক মুনি এই বৃহতীকেই "সতোবৃহতী" বলিয়াছেন।

(ক) 'হবিয়া' 'দেবেভিয়' ইতি পূরণাত্ পাদপূরণম্।

(খ) 'অমর্ত্তিয' 'বহতুব' ইতি পূরণাত্, পাদপূরণম্।

(গ) নিবৃত্ত্বাদেকাক্ষরন্যূনত্বং, ব্যূহনাচ্চ পাদপূরণম্।

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ पादौ जागतौ भवतः तथा गायत्रौ च, तदा पङ्क्तिर्नाम च्छन्दो भवति ॥

पूर्व्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यत्र पूर्व्वौद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमतृतीयौ पादौ जागता-वित्यर्थः, द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ, तच्छन्दः सतःपङ्क्तिर्नाम भवति। यथा ऋग्वेदे—यं त्वा देवासोमनवेदधुरिह (१) यजिष्ठं हव्यवाहन (२)। यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं (३) यं वृषायमुपस्तुतः" (४) ॥

विपरितौ च ॥ ३९ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतः, तदापि सतःपङ्क्तिरेव। अयमर्थः,—प्रथमतृतीयौ पादौ गायत्रौ, द्वितीयचतुर्थौ च जागतौ, तदापि सतःपङ्क्तिरेव भवति। यथा ऋग्वेदे—"य ऋष्वः श्रावयत् सखा (१) विश्वेत् स वेद जनिमा पुरुष्टुतः (१)। तं विश्वेमानुषा युगे (३) इन्द्रं हवन्ते तविषं यतः स्रुचः" (४) ॥

आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ परौ भवतः, गायत्रौ च पूर्व्वौ, तदा आस्तार-पङ्क्तिर्नाम ॥ यथा ऋग्वेदे—"भद्रं नो अपि वातय (१) मनो दक्षमुत क्रतुम् (२)। अधा ते सख्ये अन्धसो विवो मदे (३) रणन् गावो न यवसे विवक्षसे (४) ॥"

৩৭। যে ছন্দের দুইপাদ দ্বাদশাক্ষর এবং দুইপাদ অষ্টাক্ষর, সেই ছন্দকে 'পংক্তি' বলে।

৩৮। প্রথম ও তৃতীয় পাদ দ্বাদশাক্ষর এবং দ্বিতীয় ও চতুর্থ পাদ অষ্টাক্ষর এইরূপ ছন্দকে "সতঃ-পংক্তি" বলে।

৩৯। যে ছন্দের প্রথম ও তৃতীয় পাদ অষ্টাক্ষর এবং দ্বিতীয় ও চতুর্থ পাদ দ্বাদশাক্ষর, সেই ছন্দকেও "সতঃপংক্তি" বলে।

৪০। যে ছন্দের প্রথম দুইপাদ অষ্টাক্ষর এবং শেষ দুই পাদ দ্বাদশাক্ষর, সেই ছন্দকে "আস্তারপংক্তি" বলে।

प्रस्तारपंक्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्व्वौ भवतः, गायत्रौ च परतः, तदा प्रस्तारपंक्तिर्नाम ॥ 'पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च' (३।२७) इत्यनेन गतार्थमिदं, संज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते। यथा मन्त्रब्राह्मणे—"कामवेदते मदो नामासि (१) समानया अमुं सुरा ते अभवत् (२)। परमत्र जन्मा अग्ने (३) तपसा निर्मितोऽसि (४) ॥" (क)

विस्तारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, तदा 'विष्टारपङ्क्ति'र्नाम। यथा ऋग्वेदे—"अग्ने तव श्रवो वयो (१) महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो (२)। बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यम् (३) दधासि दाशुषे कवे (४) ॥"

संस्तारपङ्क्तिर्बहिः ॥ ४३ ॥

यदा ताविव जागतौ पादौ बहिर्भवतः, मध्ये च गायत्रौ, तदा 'संस्तारपङ्क्ति'र्नाम छन्दः ॥ यथा ऋग्वेदे—"पितुभृतो न तन्तुमित् सुदानवः (१) प्रति दध्मो यजामसि (२)। उषा अप स्वसुस्तमः (३) संवर्त्तयति वर्त्तनिं सुजातता (४) ॥

৪১। যে ছন্দের প্রথম দুইপাদ দ্বাদশাক্ষর ও পরের দুইপাদ অষ্টাক্ষর সেই ছন্দকে "প্রস্তারপংক্তি" বলে।

৪২। যে ছন্দের প্রথম ও চতুর্থ পাদ অষ্টাক্ষর এবং দ্বিতীয় ও তৃতীয় পাদ দ্বাদশাক্ষর, সেই ছন্দকে "বিষ্টারপংক্তি" বলে।

৪৩। যে ছন্দের প্রথম ও চতুর্থ পাদ দ্বাদশাক্ষর এবং দ্বিতীয় পাদ ও তৃতীয় পাদ অষ্টাক্ষর, সেই ছন্দকে "সংস্তারপংক্তি" বলে।

(क) 'नामा असि' 'निर्मितः असि' इति सन्धिव्यूहादपादपूर्त्तिः; कात्यायनाचार्य्येणेदं छन्दो गायत्रीछन्दोभिदमध्ये परिगणितं, सायनाचार्य्येण तु द्विपदा इत्युक्तम्।

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ॥ ४४ ॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, तत् कथं पञ्चकाश्चत्वार इत्युच्यते ? अत्रोत्तरम्— "द्वावप्यल्पशः" (३।४५) इत्यस्मात् सिंहावलोकितन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्त्तते, तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति ॥ यथा ऋग्वेदे—"प्रशुक्रैतु (१) देवी मनीषा (२) । अस्मत्सुतष्टो (३) रथो न वाजी (४) ॥"

द्वावप्यल्पशः ॥४५॥

पञ्चग्रहणमनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यामल्पशःपङ्क्तिर्नाम च्छन्दो भवति ; क्वचिदेव वेदे, न सर्व्वत्र ॥

पदपङ्क्तिः पञ्च ॥४६॥

पञ्चका इत्यनुवर्त्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । यथा ऋग्वेदे—घृतं न पूतं (१) तनूररेपाः (२) शुचि हिरण्यम् (३) तत्ते रुक्मो न (४) रोचत स्वधावः (५) (क)

चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥४७॥

चकारः पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततस्त्रयः पञ्चाक्षराः ; तदा पञ्चपदा पदपङ्क्तिरेव ॥

৪৪। পঞ্চাক্ষর চারিপাদ ছন্দকে 'অক্ষরপংক্তি' বলে।

৪৫। প্রতিপাদে পাঁচ পাঁচ অক্ষর, এইরূপ দুইপাদে "অল্পশঃপংক্তি" নামক ছন্দ হয়। বেদের কোন কোন স্থলে এই ছন্দের ব্যবহার দেখা যায়।

৪৬। পঞ্চাক্ষর পাঁচ পাদে "পদপংক্তি" ছন্দ হয়।

(क) भूरिग्पूलादेकाक्षराधिकं।

यथा ऋग्वेदे—अधाह्यग्ने (१) क्रतोर्भद्रस्य (२) दक्षस्य साधोः (३) रथीऋतस्य (४) बृहतो बभूथ (५) ॥

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥४८॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः पथ्या नाम पङ्क्तिर्भवति ॥ यथा सामवेदे—अक्षन्नमीमदन्तह्नि (१) अवप्रिया अधूषत (२) अस्तोषत स्वभानवो (३) विप्रानविष्ठया मती (४) योजान्विन्द्र ते हरी (५) ॥

जगती षड्भिः ॥४९॥

गायत्रैरित्यनुवर्त्तते । गायत्रैः षड्भिः पादैर्जगती नामपङ्क्तिच्छन्दो भवति ॥ यथा मन्त्रब्राह्मणे—येन स्त्रियमकृणुतं (१) येनापामृतं सुराम् (२) येनाक्षानभ्यषिञ्चतं (३) येनेमां पृथिवीं महीं (४) यद्वां तदश्विना यश (५) स्तेनमामभिषिञ्चतं (६) ॥

इति पङ्क्त्यधिकारः ॥

एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती ॥५०॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव सम्बन्धः । एकेन त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात् त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती नाम छन्दो भवति । त्रैष्टुभेन सह पञ्चभिर्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार एव गायत्र्याः पादा लभ्यन्ते । यथा—उपाध्यायेन सह पञ्च शिष्या आगता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥

৪৭। যে ছন্দের প্রথমপাদে চার অক্ষর, দ্বিতীয়ে ছয় অক্ষর ও পরের তিন পাদে পাঁচ পাঁচ অক্ষর, সেই ছন্দও পঞ্চপদ "পদ-পংক্তি" বলিয়া কথিত হয়।

৪৮। প্রতিপাদে আট অক্ষর, এরূপ পাঁচপাদে "পথ্যা" নামক "পংক্তি" হয়।

৪৯। অষ্টাক্ষর ছয়পাদে "জগতী" নাম "পংক্তি" ছন্দ হয়।

৫০। এগার অক্ষর একপাদ ও আট অক্ষর চারিপাদ, এইরূপ পাঁচপাদে "জ্যোতিষ্মতী" ত্রিষ্টুপ্ ছন্দ হয়।

तथा जगती ॥५१॥

एकेन जागतेन पादेन, चतुर्भिर्गायत्रै:, पञ्चपाज्जगती ज्योतिष्मती नाम छन्दो भवति ॥

पुरस्ताज्ज्योति: प्रथमेन ॥५२॥

प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन शेषैश्च गायत्रै:, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । यथा ऋग्वेदे—तमुष्टुहीन्द्रं यो ह सत्वा य: शूरो (१) मघवा यो रथेष्ठा: (२) । प्रतीचश्चिद्‌योऽधीयान् (३) वृषण्वान् ववव्रुष: (४) चित्तमसो विहन्ता (५) ॥ पूर्व्वेणैव गतार्थत्वादविशेषसंज्ञा-ज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन जागतेन पादेन, चतुर्भिश्च गायत्रै: पादै: पुरस्ताज्ज्योतिष्मतीनाम जगती भवति ॥ यथा ऋग्वेदे—अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्य्यो व्युषा (१) श्चन्द्रा मह्या वो अर्च्चिषा (२) । आयुक्षातामश्विनाया (३) तवे रथं प्रासावीद्देव: (४) सविता जगत् पृथक् (५) ॥

मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमस्त्रैष्टुभ: पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ, तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्समास: । यथा मन्त्रब्राह्मणे—इममन्तमुपस्थं (१) मधुना संसृजामि (२) प्राजा-पतेर्मुखमेतद्द्वितीयम् (३) तेन पुंसोऽभिभवासि (४) सर्व्वान् कामान्

৫১। বার অক্ষর একপাদ ও আট অক্ষর চারিপাদ এইরূপ পাঁচ পাদে "জ্যোতিষ্মতী" জগতীচ্ছন্দ হইয়া থাকে।

৫২। যে ছন্দের প্রথমপাদে একাদশাক্ষর ও শেষ চারিপাদে অষ্টাক্ষর, তাহাকে "পুরস্তাজ্জ্যোতি" নামক ত্রিষ্টুপ্ কহে এবং যাহার প্রথমপাদে বার অক্ষর ও শেষ চারিপাদে আট অক্ষর তাহাকে "পুরস্তাজ্জ্যোতি" নামক "জগতী" বলে।

৫৩। যাহার পূর্ব্ব দুইপাদ ও পর দুইপাদ অষ্টাক্ষর এবং মধ্যের পাদ এগার অক্ষর, তাহাকে "মধ্যজ্যোতি" নামক ত্রিষ্টুভ্ ছন্দ বলে, এবং যাহার পূর্ব্ব দুইপাদ

वशिन्यसि राज्ञी (५) ॥ (क) तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेन यदा मध्यमो जागतः पादः, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ, तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती भवति । यथा ऋग्वेदे—बृहद्भिरग्ने अर्च्चिभिः (१) शुक्रेण देव शोचिषा (२) । भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य (३) रेवन्नः शुक्र दीदिहि (४) द्युमत्पावक दीदिहि (५) ॥ (ख)

उपरिष्टाज्ज्योतिरन्तेन ॥५४॥

यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च त्रैष्टुभः, तदा उपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति ॥ यथा मन्त्रब्राह्मणे—"अग्निं क्रव्यादमकृण्वन् (१) गुहानाः स्त्रीणामुपस्थम् (२) ऋषयः पुराणाः (३) तेन आज्यमकृण्वं (४) त्रैशृङ्गं त्वयि त्वद्दधातु (५) ॥ (ग) तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन जागतेन पादेन शेषैश्चतुर्भिर्गायत्रैरुपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति । यथा ऋग्वेदे—"नवानां नवतीनां (१) विषस्य रोपुषीणाम् (२) । सर्व्वासामग्रभन्नामा (३) आरे अस्य योजनं (४) हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ।" इति त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ॥(घ)

ও পরের দুইপাদ আট অক্ষর এবং মধ্য পাদ বার অক্ষর, তাহাকে "মধ্যেজ্যোতি" নামক জগতী বলে ।

৫৪। যাহার পূর্ব্ব চারিপাদে আট অক্ষর ও পর পাদে এগার অক্ষর, তাহাকে "উপরিষ্টাজ্যোতি" ত্রিষ্টুভ্ বলে এবং যাহার পূর্ব্ব চারিপাদ আট অক্ষর ও পর পাদে বার অক্ষর, তাহাকে "উপরিষ্টাজ্যোতি" নামক জগতী কহে ।

(क) अत्र च चतुर्थपादस्याक्षराधिक्येन पञ्चमपादस्याक्षरन्यूनत्वं परिहृतं, वैदिकमन्त्रेषु एषैव रीतिः प्रायशो दृश्यते ।

(ख) अत्रापि पञ्चमपादस्याक्षराधिक्येन प्रथमद्वितीयपादयोर्न्यूनत्वं परिहृते ।

(ग) विराड्रूपत्वात् तृतीयपादस्य षष्ठाक्षरत्वेऽपि न विरोधः, अकृण्वन्निति पूरणात् पादपूरणं, त्वय्यित्वद्दधात्विति पादपूरणञ्च ।

(घ) कात्यायनोक्ता यथा—पञ्च त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । १ । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जगती नाम मध्येज्योतिः १ । २ । वैराजी जागती चाभिसारिणी । ३ । न वक्री-

एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥५५॥

यद्येकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च षडक्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री भवति। छन्दोग्रहणे प्रकृते पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम्। तेन सर्व्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति। (क) उष्णिहो यथा सामवेदे—"उतासौ दैवदिति (१) रुरुष्यतां नाम उग्रः (२)। उरुस्यन्त भवतो (३) वृद्धशवसः (४)॥"

अनुष्टुभो यथा ऋग्वेदे—"पितुं नु स्तोषम् (१) महो धर्म्माणं तविषीम् (२)। यस्य त्रितो व्योजसा (३) वृत्रं विपर्व्व मर्द्दयत् (४)॥" इतरथा ह्यनन्तरसम्प्रत्ययः स्यात्॥

৫৫। পাঁচ অক্ষর একপাদ ও ছয় অক্ষর তিনপাদে "শঙ্কুমতী" নামক গায়ত্রীচ্ছন্দ হয়। পূর্ব্ব হইতে ছন্দ অধিকার সত্ত্বেও এই সূত্রে পুনরায় ছন্দঃশব্দের গ্রহণ সামান্য ছন্দের গ্রহণার্থ। সুতরাং সকল ছন্দের যথোক্ত ত্রিপাদ পাঁচ অক্ষর এক পাদের সহিত মিলিত হইলে শঙ্কুমতী নামক সেই সেই ছন্দ হইবে।

वैराजस्त्रैष्टुभश्च। ४। द्वौ वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना। ५। एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा। ६। द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती। ७। यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती। ८। मध्ये चेद्यवमध्या। ९। आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः, पङ्क्त्युत्तरा विराट्पूर्व्वा वा। १०। इति दशविधास्त्रिष्टुभः। सप्तमं जगती जागतपदा। १। अष्टिनस्त्रयः तौ च द्वौ महासतोबृहती। २। अष्टकौ सप्तकः षट्कौ दशकौ नवकश्च षडष्टका महापङ्क्तिः। इति त्रिविधा जगत्यः।

(क) अनादेशे पादाश्चत्वार इति परिभाषया चत्वार एकादशिनः पादा इत्यर्थः। जागतसूक्ते स्थिता जगती, त्रिष्टुप्सूक्ते स्थिता त्रिष्टुप्। नात्र क्रमादर इति तद्भाष्यकारैस्तदुदाहरणान्यपि तत्र दर्शितानि पिङ्गलोक्ताद्विलक्षणमिदं छन्दः, अत्रापि क्रमो न विवक्षितः। इदमेव छन्दः पिङ्गलाचार्य्येण जगतीज्योतिष्मतीसंज्ञकत्वेनोपादाय पुरस्ताज्ज्योतिष्मतीत्वादिना त्रिविधमुक्तं। कात्यायनेन तु चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुप्छन्दोमध्ये परिगणितं। एतेषामुदाहरणानि आश्वलायनशाखायां सन्ति, बाहुल्यभिया नोद्धृतानि। त्रिष्टुभि विशेषमाह कात्यायनः—बहुना अपि त्रिष्टुभ्

षट्के ककुम्म[द्म]ती ॥५६॥

एकस्मिन् षड़क्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु छन्दोमात्रं ककुम्मती नाम [गायत्री] भवति ॥ (क)

त्रिपाद्‌णिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥५७॥

यदाद्यन्तौ पादौ बह्वक्षरौ, मध्यमोऽल्पतराक्षरः, तदा अणिष्ठमध्या सती 'पिपीलिकमध्या' नाम भवति। अयमर्थः,—आद्यन्तौ पादावष्टाक्षरौ, मध्यमस्त्र्यक्षरः, एवं त्रिपाद् गायत्री पिपीलिकमध्येत्यर्थः, एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या

৫৬। ছয় অক্ষর এক পাদের সহিত মিলিত হইলে পূর্ব্বের সমস্ত ছন্দেরই "ককুম্মতী" সংজ্ঞা হয়।

৫৭। যাহার আদি ও অন্তপাদ বহু অক্ষরবিশিষ্ট এবং মধ্যপাদ অল্পাক্ষরবিশিষ্ট, এরূপ গায়ত্রীকে "পিপীলিকমধ্যা" কহে। অর্থাৎ যাহার প্রথম ও শেষপাদ অষ্টাক্ষর এবং যাহার মধ্যপাদ তিন অক্ষর, এইরূপ তিনপাদ বিশিষ্ট

एवेति। अस्यार्थः—त्रिष्टुभश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वे प्राप्ते सति बहुभिरक्षरैरूनापि हीनापि विराड्रूपादि त्रिष्टुबधिकारोक्ता त्रिष्टुभ एव स्युः ; एतेन पञ्चभिश्चतुर्भिस्त्रिभिर्व्वाक्षरैर्हीनाऽपि क्वचित्त्रिष्टुप्सूक्तस्यास्त्रिष्टुभ एव, नतु तासां निवृत्पङ्क्तित्वं भूरिक्पङ्क्तित्वञ्च। षण्णां पदानां अष्टाक्षरत्वाभावेऽपि समुदायेन षड़ष्टकत्वात् संज्ञा कृता, इदमुपलक्षणम्, अन्यत्रापि अनया रीत्या पादाक्षरनियमो भविष्यति, त्रिवृत् वज्रत्वं स्तोभतीति त्रिष्टुप् इति निरुक्तम्। जगतीगततमं छन्दो जलचरगतिर्व्वा जगल्यमानोऽसृजदिति ब्राह्मणमिति निरुक्तम्।

(क) अनुष्टुभो यथा—"स पूर्व्वो महोनां (१) वेन: क्रतुभिरानजे (२) यस्य द्वारा मनुः पिता (३) देवेषु धिय आनजे" (४) सामवेदे १॥ बृहत्या यथा—इन्द्रं याहि मत्सु (१) चित्रेण देवरोधसा (२) सयोन: प्रातुरदरं (३) सपीतिभिरासोमेभिरुरुस्थिरम् (४)॥" (भवदेव:)॥ पङ्क्त्या यथा—सदव सुवीर्य्यं (१) ततचति अदाश्वम (१)। देवानां य इन्मनो (७) यजमान इयक्षति॥ (४) (भवदेव:)॥ त्रिष्टुभो यथा—इमन्तमुपस्थं (१) मधुना संसृजामि (२)। प्राजापतेर्मुखमेतद्द्वितीयम् (३) तेन पुंसोऽभिभवासि (४) सर्व्वान् कामान् वशिन्यसि राज्ञी (५)॥

সিধ্যতি। যত্ কিঞ্চিত্ত্রিপাচ্ছন্দো লঘুমধ্যমপাদং, তত্ সর্ব্বং পিপীলিকমধ্যমুচ্যতে ॥ (ক)

বিপরীতা যবমধ্যা ॥ ৫৮ ॥

আদ্যন্তৌ পাদৌ লঘ্বক্ষরৌ, মধ্যমস্তু বহ্বক্ষরঃ, সা গায়ত্রী যবমধ্যা নাম ভবতি। (খ) এবমুষ্ণিগাদিষ্বপি যোজ্যম্ ॥

ঊনাধিকেনৈকেন নিচৃদ্ভূরিজৌ ॥ * ৫৯ ॥

চতুর্বিংশত্যক্ষরা গায়ত্রী একেনাক্ষরেণ ন্যূনেন, সা নিচৃদিতি বিশেষসংজ্ঞাং লভতে। একেনাধিকেন ভূরিগিতি। এবমুষ্ণিগাদিষ্বপি দ্রষ্টব্যম্ ॥ (গ)

গায়ত্রীর "পিপীলিকমধ্যা, এবং অন্যান্য সমস্ত তিনপাদবিশিষ্ট ছন্দেরও মধ্যপাদ অল্পাক্ষর হইলেই পিপীলিকমধ্যা সংজ্ঞা হইবে।

৫৮। যাহার প্রথম ও অন্তপাদে অল্প অক্ষর এবং মধ্যপাদে বহু অক্ষর, তাহাকে "যবমধ্যা'', এবং উষ্ণিক্ প্রভৃতি ছন্দেরও মধ্যপাদ বহু অক্ষর হইলে তাহার "যবমধ্যা" সংজ্ঞা হইবে।

৫৯। ২৪ অক্ষর গায়ত্রীতে ২৩ অক্ষর হইলে "নিচৃৎ" ও ২৫ অক্ষর হইলে "ভূরিক্" এইরূপ সংজ্ঞা হয়। উষ্ণিক্ প্রভৃতি ছন্দেও এই প্রকার বুঝিতে হইবে।

---

* চর্ত্তয়তি সন্দীপয়তি ঋগ্গত ভাবানিতি চৃত্ ছন্দঃ, নিকৃষ্টমেকাক্ষরেণ হীনং নিচৃদিতি। ভরণাত্ ভূরিজ ইতি উচ্যতে। একাক্ষরেণ ভরণাত্ চতুর্ব্বিংশত্যাত্মক গায়ত্র্যাদৌ ভূরিগিতি সংজ্ঞা ॥১॥

(ক) তত্রোদাহরণম্ গায়ত্র্যা যথা—"নৃভির্য্যেমানো হর্য্যতো (১) বিচক্ষণো (২)। রাজা দেবঃ সমুদ্রিয়ঃ (৩) ॥" (ঋগ্বেদে)। উষ্ণিহো যথা—"হরী যস্য সুযুজা বিব্রতা (১) বেরর্ব্বন্তা নু শেপা (২)। উভা রজী ন কেশিনা পতির্দ্দন্ (৩) ॥" ঋগ্বেদে। অনুষ্টুভো যথা—"পর্য্যূষু প্র ধন্ব বাজসাতয়ে (১) পরি বৃত্রাণি সক্ষণিঃ (২)। দ্বিষস্তরধ্যা ঋণয়া ন ঈয়সে (৩) ॥" ঋগ্বেদে। বৃহত্যা যথা।—"অবীভৎবীরমধ্যসীমদেষুগায় (১) গিরে সহা বিচেতম্ (২) ইন্দ্রং নামশ্রুত্যং শাকিনং বচো যথা (৩) ॥" ভবদেবঃ।

(খ) তত্রোদাহরণম্ গায়ত্র্যা যথা—"সমুন্নেযো বসূনাং (১) যোরায়ামানেতায় ইড়ায়াম্ (২)। সোমো যঃ সুক্ষিতীনাম্ (৩) ॥" ভবদেবঃ। উষ্ণিহো যথা—"সুদেবঃ স মহাসতি (১) সুবীরো নরো মরুতঃ সমর্ত্ত্যঃ (২)। যং ত্রায়ধ্বে স্যাম তে (৩) ॥" ঋগ্বেদে।

(গ) নিচৃদ্গায়ত্র্যা যথা—"অগ্নিমিন্ধানো মনসা (১) ধিয়ং সচেতমর্ত্ত্যঃ (২)।

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

ऊनाधिकग्रहणमनुवर्त्तते। द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां गायत्री यथाक्रमं विराट्स्वराट् संज्ञिका भवति। एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ (क)

৬০। দুই অক্ষর কম ও দুই অক্ষর বেশী হইলে যথাক্রমে গায়ত্রীচ্ছন্দের বিরাট্ ও স্বরাট্ সংজ্ঞা হয়।

अग्निमिन्धे विवस्वभिः (१) ॥" (सामवेदे)। निचृदुष्णिहो यथा—"इषेत्वोर्जेत्वा वायवस्थः (१) देवो वः सविता प्रार्पयतु (२)। श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे (२) ॥" (यजुर्व्वेदे)। निचृदनुष्टुभो यथा—इ षस्ते धूम ऋण्वति (१) दिविषञ्छुक्र आततः (१)। सूरो नहि द्युताल्वम् (३) कृपा पावक रोचनः (४) ॥" (भवदेवः)। निचृद्वृहत्या यथा—"बलं धेहि तनूषु नो (१) बलमिन्द्रानड्छुत्सून: (२) बलं तोकाय तनयाय (३) जीवसे त्वं हि बलदा असि (४) ॥" (ऋग्वेदे) ॥ निचृत्पङ्क्त्या यथा—"अग्ने तवश्रवो वयो (१) महिभ्राजन्ते अर्चयो विभावसो (२)। वृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं (३) दधासि दाशुषे कवे ॥" (४) ऋग्वेदे ॥ निचृत्त्रिष्टुभो यथा—"इदन्त एकं परउत एकं (१) तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व (२)। संवेशनस्तन्वे चारुरेधि (३) प्रियो देवानां परमे जनित्रे (४) ॥" (सामवेदे)। निचृज्जगत्या यथा—"शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं (१) गिरो म इन्द्रमुपयन्ति विश्वतः (२) वाजसनिं पूर्भिदं तूर्णिमप्तु रम् (३) धाममसाचमभिसाचं स्वर्विदम् (४) ॥ (ऋग्वेदे)। भूरिगनुष्टुभो यथा—"तां म आवह जातवेदो (१) लक्ष्मीमनपगामिनीम् (२) यस्यां हिरण्यं विन्देयम् (३)। गामश्वं पूरुषानहम् (४) ॥" (भवदेवः)। भूरिक्त्रिष्टुभो यथा—"य ऋतुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य (१) उपस्तीरेश्वैतरी धेनुमीड़े (२)। ये वातजूतस्तरणिभिरेवैः (३) परिद्यो सद्यो अपसो बुभुष (४) ॥" (भवदेवः)। भूरिग्जगत्या यथा—"इयो न विद्वां अयुजिरियं धुरि (१) तं वहानि प्रतरणिमवस्युवम् (२)। नास्य वेश्मि विमुचनावृतं पुनः (३) विद्वान् पथः पुर एत ऋजुनेषति (४) ॥" (भवदेवः)।

(क) विराड्गायत्र्या यथा—"अभीसून: सखिना (१) सविता जरितृणाम् (२)। सतां भवास्यूतये (२) ॥" (सामवेदे)

विराडुष्णिहो यथा—"इन्द्रं तं गायतं न कवनस्याद्द (१) चिद्धिचिरे भाश्विनावाम् (२)। आची शुभस्पतीदं (३) ॥" (भवदेवः) विराडनुष्टुभो यथा—यदि वीरो अनुष्या (१) अग्निमिन्धान-

आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यं, किं गायत्री स्वराड्, उत उष्णिग् विराड़िति एवं सन्दिग्धे च्छन्दसि, आदिभूतात् पादान्निर्णयः कर्त्तव्यः। यदि प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा गायत्र्येवासौ। तथोष्णिङ्स्तदोष्णिगिति। एवं सर्व्वत्र ॥

देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते। सन्दिग्धे च्छन्दसि, देवतादेश्च निर्णयः कर्त्तव्यः। 'आदि' ग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम्। कस्य छन्दसः का देवतेति निर्णयः कर्त्तव्यः, यथा इत्यपेक्षायामिदमुच्यते ॥

৬১। ছাব্বিশ অক্ষর ছন্দে দুই অক্ষর বেশী ধরিলে স্বরাট্ গায়ত্রীচ্ছন্দ হইতে পারে, এবং দুই অক্ষর কম করিয়া ধরিলে বিরাট্ উষ্ণিক্ ছন্দও হইতে পারে, সুতরাং ঐরূপ স্থলে কোন্ ছন্দ হইবে এই আশঙ্কায় আদি পাদ দ্বারা ছন্দোনির্ণয় করিতে হইবে। আর যদি গায়ত্রীর প্রথমপাদ হয়, তবে গায়ত্রী, উষ্ণিকের প্রথম পাদ হইলে উষ্ণিক্ হইবে, অন্যান্য সন্দেহস্থলে এই প্রকারে সন্দেহের নিরাস করিতে হইবে।

मर्त्त्यः (२) अजुह्वद्धव्यमानुषक् (३) ॥ (सामवेदे)। विराड्बृहत्या यथा—"अग्ने विवस्वदुषस (१) श्चित्रं राधो अमर्त्त्यः (२)। आदाशुषे जातवेदो वहत्व (३) मद्यादेवा उषर्बुधः (४) ॥" विराट्त्रिष्टुभो यथा मन्त्रब्राह्मणे—"परिधत्तधत्तवाससैनां (१) शतायुषीं कृणुत दीर्घमायुः (२)। शतं च जीव शरदः सुवर्च्चा वसूनि चार्य्ये विभजासि जीवन् (३) ॥" विराड्जगत्या यथा—"युयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि (१) विद्वांसो विश्वा नर्य्याणि भोजना (२)। द्युमन्तं वाजं वृषशुष्ममुत्तम् (३) मानो रयिमृभवस्तक्षतावयः (४) ॥" (ऋग्वेदे)। स्वराड्गायत्र्या यथा—"विद्वांसाविदुरः पृच्छे (१) दविद्वानित्थापरो अचेताः (२)। नूचिन्नु मर्त्ते अक्रौ (३) ॥ (ऋग्वेदे)। स्वराड़नुष्टुभो यथा—"लवणाम्भसि जातोऽसि (१) उग्रोऽसि हृदयं तव (२)। लवणस्य पृथिवी माता (३) लवणस्य वरुणः पिता (४) ॥" (भवदेवः)। स्वराड्बृहत्या यथा वितर्त्तूयन्ते मघवन् (१)। विपश्चितोर्य्यो विपोजनानां (२)। उपक्रमस्व पुरुरूपमा (३) भर वाजं नेदिष्ठमूतये (४) ॥ (ऋग्वेदे)। स्वराट्त्रिष्टुभो यथा—"इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वतः (१) इयं मतिः कक्ष्याश्वेव वाजिना (२)। यां वां होत्रां परिहिनोमि मेध (३) ॥" येमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥"

অগ্নিঃ সবিতা সোমো বৃহস্পতির্ম্মিত্রাবরুণাবিন্দ্রো বিশ্বে দেবা দেবতাঃ ॥ ৬৩ ॥

গায়ত্র্যাদীনাং জগতীপর্য্যন্তানাং যথাক্রমমগ্ন্যাদয়ো দেবতা বেদিতব্যাঃ। তত্র সন্দিগ্ধে চ্ছন্দসি, যদ্যাগ্নেয়ং তদা গায়ত্রী, যদা সাবিত্রং তদোষ্ণিক্। এবং সর্ব্বত্র। বৈদিকেষ্বেব চ্ছন্দঃসু নিচৃদ্ভুরিজৌ, তথা বিরাট্স্বরাজৌ চ দৃশ্যেতে, ন লৌকিকেষু। অতো লৌকিকপদ্যে সন্দেহাভাবান্নির্ণয়নিমিত্তভূতা দেবতাদয়ো নেষ্যন্তে ॥

স্বরাঃ ষড়্জাদয়ঃ ॥ ৬৪ ॥

ষড়্জর্ষভগান্ধারমধ্যমপঞ্চমধৈবতনিষাদাঃ স্বরা গায়ত্র্যাদিষু ক্রমেণ দ্রষ্টব্যাঃ ॥

সিতসারঙ্গপিশঙ্গকৃষ্ণনীললোহিতগৌরা বর্ণাঃ ॥ ৬৫ ॥

গায়ত্র্যাদিষু ক্রমেণ বর্ণাঃ নির্ণয়নিমিত্তমভিধীয়ন্তে ॥

৬২। দেবতাদি দ্বারাও সন্দিগ্ধ স্থলের ছন্দোনির্ণয় করিতে হয়। আদি-শব্দ স্বরাদির পরিগ্রাহক।

৬৩। দেবতা দ্বারা ছন্দোনির্ণয় করিতে হইলে কোন্ ছন্দের কোন্ দেবতা তাহা জানা আবশ্যক, অতএব দেবতানির্ণয়ের জন্যই এই সূত্র করা হইল। গায়ত্রী হইতে জগতী পর্য্যন্ত পূর্ব্বোক্ত সাত প্রকার ছন্দের ক্রমান্বয়ে সূত্রোল্লিখিত অগ্নি প্রভৃতি সাতটি দেবতা বুঝিতে হইবে, কাজেই সন্দেহস্থলে যে দেবতার নির্দ্দেশ থাকিবে, তদনুসারেই ছন্দের নির্ণয় করা হইবে। অগ্নি-দেবতা নির্দ্দেশ থাকিলে গায়ত্রী, সবিতা দেবতা নির্দ্দেশ থাকিলে উষ্ণিক্ ইত্যাদি। বেদোক্ত ছন্দেই বিরাট্ স্বরাট্ প্রভৃতি সংজ্ঞাভেদ হয়, লৌকিক ছন্দে তাহা হয় না, সুতরাং লৌকিক ছন্দে সন্দেহের সম্ভাবনা না থাকায় সন্দেহবারণার্থ দেবতাদিনির্দ্দেশেরও কোন আবশ্যকতা নাই।

৬৪। গায়ত্রী হইতে আরম্ভ করিয়া জগতী পর্য্যন্ত সাত প্রকার ছন্দের স্বরও যথাক্রমে ষড়্জ, ঋষভ, গান্ধার, মধ্যম, পঞ্চম, ধৈবত ও নিষাদভেদে সাতপ্রকার।

आग्निवेश्य [अग्निवेश्म] काश्यपगौतमाङ्गिरसभार्गव-कौशिकवाशिष्ठानि गोत्राणीति ॥ ६६ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः । अत्र रोचनाभाः कृतयः, श्यामान्यतिच्छन्दांसि, इत्येवमादिकमधीयते च्छान्दसाः । तन्नोपपद्यते । कृतीनामतिच्छन्दसाञ्च निचृद्भूरिजोर्विराट्स्वराजोश्च प्रवेशाभावात् कश्चिन्नास्ति संशयः, यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णोपन्यासः क्रियते । तदपि ऋषिदेवतास्वरवर्णानां ज्ञानान्निःश्रेयसमिच्छन्ति च्छान्दसाः ॥ (क)

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

৬৫। গায়ত্রী প্রভৃতি সপ্তবিধ ছন্দের যথাক্রমে সিতসারঙ্গ প্রভৃতি সূত্রোপাত্ত সপ্তবিধ বর্ণ অভিহিত হইল।

৬৬। গায়ত্রী প্রভৃতি সপ্তবিধ ছন্দের গোত্র যথাক্রমে আগ্নিবেশ্য, কাশ্যপ, গৌতম, আঙ্গিরস, ভার্গব, কৌশিক ও বাশিষ্ঠভেদে সাত প্রকার। যে সমস্ত ছন্দের পূর্ব্বোক্তরূপ সন্দেহের আশঙ্কা নাই, সেই সেই স্থলে দেবতাদিনির্ণয়ের সংশয়নিরাসরূপ আবশ্যকতা না থাকিলেও ছন্দের দেবতাদিজ্ঞানদ্বারা শুভাদৃষ্ট হয়, ইহাই দেবতানির্ণয়ে ছন্দঃশাস্ত্র-প্রণেতার অভিপ্রায়। তৃতীয় অধ্যায় সমাপ্ত।

(क) ननु भगवता पिङ्गलाचार्य्येण कृतो योऽयं देवतादिनियमः, स किं विधिर्नियमोऽनुवादार्थो वा ? नाद्यस्तत्तद्देदानुक्रमणिकाकारैः स्मृतिकारैश्च संहितास्थमन्त्राणां कर्म्मकाण्डीयमन्त्राणाञ्च देवतादीनां विहितत्वे नापूर्व्वत्वाभावात् । किञ्च 'गायत्र्याः सविता: जातवेदस' इति त्रिष्टुभोऽग्निर्देवता इत्यादिना विरोधात् सप्तव्याहृतीनामपि च्छन्दसां देवतानां चानेन सह महाविरोधापातात् । यथाह सम्वर्त्तः—"व्याहृतीनाञ्च सर्व्वेषामार्षञ्चैव प्रजापतिः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव च्छन्दांस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा सूर्य्यो बृहस्पतिरपांपतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥ नापि द्वितीयोऽनन्तव्यभिचारात् । नापि तृतीयो निष्फलत्वाद्विरोधापाताच्च ॥ अत्रेदमवधेयम्—येषां मन्त्राणां छन्दोदेवतादीनि नोक्तानि, अपि तु विराट्स्वराड़ादिलक्षणद्वयलक्षितत्वेन 'गायत्र्युष्णिग्भ्याम्' 'उष्णिगनुष्टुब्भ्याम्' इत्यादि संशयो भवेत्, तन्नायपादेन क्वचिद्देवतादिभ्यश्च विरोधः परिहरणीयः

चतुर्थोऽध्यायः।

चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥ (क)

चतुरधिकं शतं चतुःशतम्, मध्यमपदलोपी समासः। अथवा चत्वारि च शतञ्च चतुःशतम्, द्वन्द्वसमासः। कर्म्मधारयपक्षस्तु नेष्यते। तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति। (ख) यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति, तदुत्कृतिर्नाम च्छन्दः। यथा यजुर्व्वेदे—"होता यक्ष-

১। একশত চারি অক্ষরে "উৎকৃতি" নামক ছন্দ হইবে।

इत्यभिप्रायेण भगवता पिङ्गलाचार्य्येण आदितः सन्दिग्धे (४।६१) इत्यादिसप्त सूत्राणि विहितानि इति। एतेषामुदाहरणानि बहूनां वेदशाखानामनुपलभ्यत्वाद् दुर्लभानि।

यत्तु "शुक्लमुच्चं विजानीयान्नीचं लोहितमेव च। श्यामं तु स्वरितं विद्यादग्निरुच्चस्य देवता॥ नीचे सोमं विजानीयात् स्वरिते सविता भवेत्। उदात्तं ब्राह्मणं विद्यान्नीचं क्षत्रियमेव च॥ वैश्यं तु स्वरितं विद्यादुदात्तं तु भारद्वाजं। नीचं गौतममित्याह गार्ग्यं तु स्वरितं विदुः॥ विद्यादुदात्तां गायत्रीं नीचं त्रैष्टुभमेव च। जागतं स्वरितं विद्यादेवमेव नियोगतः॥ गान्धर्व्ववेदे ये प्रोक्ताः सप्त षड्जादयः स्वराः। त एव वेदे विज्ञेयास्त्रय उच्चादयः स्वराः॥ उच्चौ निषाद-गान्धारौ नीचावृषभधैवतौ। शेषास्तु स्वरिते ज्ञेयाः षड्जमध्यमधैवताः॥" इति याज्ञवल्कीय-शिक्षोक्तेः, त्रिष्टुभो लोहितो वर्णः, सोमो देवता, ऋषभधैवतौ स्वरौ, गौतम ऋषिः। जगत्याः श्यामो वर्णः, सविता देवता, षड्जमध्यमपञ्चमाः स्वराः, गार्ग्यऋषिरित्यादिभिः पिङ्गलोक्तेनानैक्यं, तदपि शाखाभेदेन परिहरणीयम्। ननु शिक्षाशास्त्रे निषादादिसप्तस्वराणामुदात्तादिस्वर-त्रयान्तर्गतत्वेनाभिहितत्वात् स्वराणान्तु गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनामनुगतत्वेन कथमुष्णिगनुष्टुब्-बृहतीपङ्क्तीनां स्वरवर्णादीनां सम्भवः? उच्यते—उष्णीगादीनां चतुर्णामपि गायत्र्यादित्रयाणां पादोपजीव्यत्वेन स्वरवर्णादयः सम्भवन्ति। विशेषस्तु नारदीयशिक्षायामनुसन्धेयः।

(क) किञ्च अथ च्छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्कर्य्यति-शक्कर्य्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतिकृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्व्विंशत्यक्षरादीनि चतु-श्चतुरक्षराणीति माध्यन्दिनशाखीयप्रकरणिकासूत्रमपि न सङ्गच्छते।

(ख) उत्कृत्यादिकृतिपर्य्यन्तानामुदाहरणानि वृत्तिकृता न दर्शितानि, अतस्तान्युपक्रमणिका-भाष्यप्रदर्शितानि अन्यत्रापि च सुप्रसिद्धानि वृत्तिमध्ये मया सन्निवेशितानि। अत्र अक्षराधिक्यमपि

दश्विनौ च्छागस्य (१) हविष आत्तामद्यमध्य (२) तो मेद उद्भृतं (३) पुरा द्वेषोभ्यः (४) पुरापौरुषेय्या गृभो (५) घस्तान्नूनं घासे अज्राणां (६) यवसप्रथमानाँ (७) सुमत्क्षराणाँ शतरुद्रियाणाम् (८) अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां (९) पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः (१०) उत्सादतोऽङ्गादङ्गदवत्तानां (११) करत एवाश्विना जुषेताँ (१२) हविरेवाश्विना जुषेताम् (१३) ॥"

चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतुःशताक्षराच्छन्दसः क्रमेण चतुरश्चतुरः संख्याविशेषांस्त्यजेत्। एतदुक्तं भवति—उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैर्न्यूनानि छन्दांस्यन्यानि स्थापयेत् अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत्।

तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

तान्युत्कृतेरनन्तराणि छन्दांसि, अभि सम् वि आङ् प्र इत्येतेभ्यः पराणि 'कृति' संज्ञानि भवन्ति। तत्र शताक्षरं छन्दोऽभिकृतिः। यथा यजुर्वेदे—"देवो अग्निः स्विष्टिकृत् (१) देवान्यायक्षद्यथायथँ (२) होताराविन्द्रमश्विना (३) वाचा वाचँ सरस्वती (४) मग्निँ सोमँ स्विष्टिकृत् (५) स्विष्टइन्द्रः सुत्रामा (६) सविता वरुणोभिष (७) गिष्टो देवावनस्पतिः (८) स्विष्टा देवा आज्यपास्विष्टो (९) अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टिकृद् (१०) यशो न दधदिन्द्रियम् (११) ऊर्ज्जमपचितिं स्वधां वसुवने (१२) ॥" षण्णवत्यक्षरं संकृतिः

২। উৎকৃতির চা'র চা'র অক্ষর বাদ দিয়া আটচল্লিশ অক্ষর পর্য্যন্ত বক্ষ্যমাণ ছন্দঃসকল কথিত হইবে।

৩। কৃতি শব্দের পূর্ব্বে অভি, সম্, বি, আঙ্ ও প্র যোগ করিয়া উৎকৃতির পরবর্ত্তী পাঁচটি ছন্দের নাম হইবে। অর্থাৎ একশত অক্ষর ছন্দের নাম অভিকৃতি

न दुष्टं चतुःशतशब्दस्य त्रयोदशगायत्रीपादानामष्टाक्षरन्यूनाधिक्यमपि सम्भवति, तच्च प्रागुदाहृतम्। उत्कृत्यादिकृतिपर्य्यन्तेषु छन्दःसु पादनियमो न केनापि मुनिना कृतो दृष्टः, अनुक्रमणिकाभाष्यकारलिखिता नियमाः क्वचिद्व्यभिचरन्ति स्खलन्ते।

यथा यजुर्व्वेदे—"देवो अग्निः स्विष्टिकृत् (१) सुद्रविणामन्द्रः कविः (२) सत्यमन्नायजी (३) होता होतुर्होतुरायजी (४) यानग्रे यान् देवानयक्ष्या (५) अपिप्रे र्थ्यते होत्रे (६) अमत्सासता समनुषाम् (७) होत्रादेवं गमां (८) दिवि देवेषु यज्ञे पुरये (९) स स्विष्टिकृच्चाग्ने होताभू (१०) र्वसुवने वसुधे यस्य (११) नमो वाके व्रीहिर्वीषट् (१२)॥ द्वानवत्यक्षरं विकृतिः यथा—"इमे सोमाः सुरामाणां (१) च्छागैर्न मेषैर्ऋषिभिः (२) सुता यास्ये नताङ्क्रुभिः (३) लाजैर्महं स्वसोः अभूमः (४) आसरेण परिष्कृता (५) शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः (६) प्रस्थिताः सोममधुश्चुतः (७) तामश्विना सरस्वती (८) इन्द्रः सूत्रामा वृत्रहा (९) जुषन्तां सोमे मधु (१०) पिवन्तु मदन्तु वियन्तु सोमम् (११)॥ अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः। यथा—"भगो अनुप्रयुङ्क्ता (१) मिन्द्रो यातु पुरोगवः (२) यस्याः स्वदोहविर्धाने (३) पूयो यास्यनुमोयते (४) ब्राह्मणा यस्यामर्पयति (५) ऋग्भिः साम्ना यजुर्व्विदः (६) युध्यन्ते यस्यामृत्विजम् (७) सोममिन्द्राय पातये (८) शन्नोभूतिर्दक्षिणायां सुशेषां (९) यज्ञे ददातु सुमनस्यमाना (१०)॥" (क) चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः। यथा—"सूर्य्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत् किञ्चिद्दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सूर्य्ये ज्योतिषि जुहोमि॥ (ख)

ছিয়ানব্বই অক্ষর ছন্দের নাম সঙ্কৃতি, ৯২ অক্ষর ছন্দের নাম বিকৃতি, ৮৮ অক্ষর ছন্দের নাম আকৃতি ও ৮৪ অক্ষর ছন্দের নাম প্রকৃতি হইবে।

(क) अत्राष्टौ गायत्र्याः पादाः द्वौ जागतौ, अत्रापि पूद्व्यूहा रसाद्या न्यूनता परिहर्त्तव्या।

(ख) प्रातःसन्ध्याचमने "यद्रात्र्या पापमकार्षं रात्रिस्तदवलुम्पतु" इत्यादि ग्रन्थस्थपाठो दाक्षिणात्यप्रदेशस्थानां वेदविदां सम्मतः। अस्मद्देशीयाः पुनः "यदह्ना पापमकार्षं अहस्तदवलुम्पतु" इत्यादि पाठं समीचीनतया मन्यन्ते। अनयोः कतरः समीचीनतया प्रतिभाति तत्प्रजापतिरेव जानाति।

प्रकृत्या चोपसर्गवर्ज्जितः ॥ ४ ॥

उपसर्गेण वर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते । तेनैतदुक्तं भवति, अशीत्यक्षरं छन्दः कृतिर्नाम भवति ॥ यथा यजुर्व्वेदे —"सुपर्णोसि गरुत्माँ स्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षू बृहद्रथन्तरे पक्षौ स्तोम आत्मा च्छन्दांसि अङ्गानि यजूंषि नाम सामते। तनूर्व्वामदेव्यं यज्ञो यज्ञियं पुच्छं धिष्णियाः सफाः सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छस्वः पत ॥

धृत्यष्टिशक्करीजगत्यः ॥ ५ ॥

कृतेरधस्ताद्धृतिरष्टिः शक्करी जगतीत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः ॥

पृथक् पृथक् पूर्व्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

एषां धृत्यादीनां पूर्व्वतः पृथक्पृथगेतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत् । पृथक् पृथग्ग्रहणं प्रत्येकं पूर्व्वत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा हि समुदायपूर्व्वत्वमेषां स्यात् । तेनायमर्थः,—धृतिशब्दात् पूर्व्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्व्वमष्टिशब्दः, शक्करीशब्दात् पूर्व्वं शक्करीशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्व्वं जगतीशब्दः स्थापनीयः ॥

द्वितीयं द्वितीयमतितः ॥ ७ ॥

৪। উপসর্গরহিত শুদ্ধ কৃতি শব্দ স্বরূপেই অবস্থিত হইবে। অর্থাৎ দ্বিতীয়সূত্রদ্বারা পূর্ব্বোক্ত ৮৪ হইতে ৪ বাদ দেওয়ায় ৮০ অক্ষর ছন্দের নাম হইল "কৃতি"।

৫। কৃতির পরে ধৃতি, অষ্টি, শক্করী ও জগতীশব্দ ক্রমে কথিত হইবে।

৬। পূর্ব্বোক্ত ধৃতি প্রভৃতি শব্দের পূর্ব্বে পৃথক্ পৃথক্ ধৃতি প্রভৃতি শব্দই দিতে হইবে। যেমন ধৃতি শব্দের পূর্ব্বে ধৃতি শব্দ, অষ্টি শব্দের পূর্ব্বে অষ্টি শব্দ, শক্করী শব্দের পূর্ব্বে শক্করী শব্দ ও জগতী শব্দের পূর্ব্বে জগতী শব্দ দেওয়া আবশ্যক।

৭। দ্বিতীয় ধৃতি প্রভৃতি শব্দ অর্থাৎ ষষ্ঠ সূত্রদ্বারা কথিত পূর্ব্বে ধৃতি প্রভৃতি

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपमतिशब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम्। एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामेताः संज्ञाः क्रमेण भवन्ति। तत्र षट्सप्तत्यक्षरं छन्दोऽतिधृतिः। यथा ऋग्वेदे—स हि शर्द्धो न मारुतं तु विष्वणि(१)रप्नस्वतीषूर्व्वरा स्विष्टनि (२) रार्त्तनास्विष्टनिः (३) आदद्धव्यान्याददि (४) र्यज्ञस्य केतुरर्हणा (५) अधस्मास्य हर्षतो हृषीवतो (६) विश्वे जुषन्त पन्थां(७) नरः शुभेनपन्थाम्(८)॥" द्वासप्तत्यक्षरं धृतिः। यथा ऋग्वेदे—"अवस्मै इन्द्र दाद्दहि श्रुधिनः(१)शुशोच हि द्यौः क्षानभीषाँ अद्रिवो(२)घृणान्न भीषाँ अद्रिवः (३) शुष्मिन्तमोहि शुष्मिभि (४) र्वधैरुग्रे भिरीयसे (५) अपूरुषघ्नो अप्रतीतशूरसत्वभि (५) स्त्रिसप्तैः शूरसत्वभिः (७)॥" अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिः। यथा ऋग्वेदे—"अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी(१)पन्था ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिः (२)चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः (३) द्युक्षं मित्रस्य सादन (४) मर्यम्णो वरुणस्य च (५) अथादधाति बृहदुक्थ्यं वय (६) उपस्तुत्यं बृहद्वयः (७)॥" चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिः। यथा ऋग्वेदे—"त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरंतुविशुष्म (१) स्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत्। (२) स ईं ममाद महि कर्म्म-कर्त्तवे महामुरं (३) सैनं सश्चद्देवो देवं (४) सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः (५)॥" षष्ट्यक्षरमतिशक्करी। यथा ऋग्वेदे—"साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ (१) साकं वृद्धो वीर्य्यैः सासहिर्म्मृधोविचर्षणिः (२)। दातारांधस्तुवते काम्यं वसुसै (३) नं सश्चद्देवो देवं (४) सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः (५)॥" षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी। यथा ऋग्वेदे—"प्रोष्वस्मै पुरोरथं (१) इन्द्राय शूषमर्च्चत (२)। अभीकेचिदुलोककृत् (३) सङ्गे समत्सु वृत्रहा (४) अस्माकं बोधिचोदिता (५) नभन्तामन्यकेषाम् (६) ज्याका अधिधन्वसु (७)॥" द्विपञ्चाशदक्षरमतिजगती।

শব্দ অতি শব্দের পরে প্রয়োগ করা হইবে। এই প্রকারে দ্বিতীয়, পঞ্চম, ষষ্ঠ ও সপ্তম সূত্র দ্বারা ক্রমিক সংজ্ঞা নির্দ্দিষ্ট হইল। যথা—৭৬ অক্ষর ছন্দের নাম "অতিধৃতি", ৭২ অক্ষর ছন্দের নাম "ধৃতি", ৬৮ অক্ষর ছন্দের নাম 'অত্যষ্টি",

यथा मन्त्रब्राह्मणे—"मा ते गृहेषु निशि घोष उत्था—(१) दन्यत्र त्वद्रुदत्यः संविशन्तु (२)। मा त्वम् रुदत्युर आ वधिष्टां (३) जीवपत्नी पतिलोके विराज (४) पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानाम् (५)॥" अष्टचत्वारिंशदक्षरं जगती। यथा सामवेदे—"इमं स्तोममर्हते जातवेदसे (१) रथमिव सम्महे मा मनीषया (२)। भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संस—(३) दग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव (४)॥"

अत्र लौकिकम्॥ ८॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः। पूर्व्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव। इतः प्रभृत्यार्य्यादीनां चूलिकापर्य्यन्तानां लौकिकत्वमेव। समान्यादीनामुत्कृतिपर्य्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च। अत्र वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे प्रसङ्गात् वेदवदनादिमुनिपारम्पर्य्यागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्य्यादिदण्डकपर्य्यन्तं लौकिकं छन्दोजातमधिक्रियते, तच्च तत्वात् काव्यस्य। काव्यञ्च कीर्त्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः॥

आत्रैष्टुभाच्च यदार्षम्॥ ९॥

आङभिविधौ। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्, स्वार्थे तद्धितः। अयमर्थः—गायत्र्यादित्रिष्टुप्पर्य्यन्तं यदार्षं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातम्। (क) लौकिके च तत्तथैव द्रष्टव्यम्। किं तदार्षम्? चतुर्विंशत्यक्षरा

৬৪ অক্ষর ছন্দের নাম "অষ্টি", ৬০ অক্ষর ছন্দের নাম "অতিশক্করী", ৫৬ অক্ষর ছন্দের নাম "শক্করী", ৫২ অক্ষর ছন্দের নাম "অতিজগতী" ও ৪৮ অক্ষর ছন্দের নাম "জগতী"।

৮। শাস্ত্র শেষ পর্য্যন্ত এই সূত্রটি অধিকার করা হইবে। অর্থাৎ এই সূত্রদ্বারা বক্ষমাণ আর্য্যা প্রভৃতি ছন্দের লৌকিকত্ব বিহিত হইল এবং এই বিধান দ্বারা পূর্ব্বোক্ত গায়ত্রী প্রভৃতি ছন্দের বৈদিকত্ব জানা যাইবে।

৯। গায়ত্রী হইতে আরম্ভ করিয়া ত্রিষ্টুপ্ পর্য্যন্ত যে সমস্ত আর্য্যা ছন্দ কথিত হইয়াছে, যেমন ২৪ অক্ষর গায়ত্রী, ২৮ অক্ষর উষ্ণিক্, ৩২ অক্ষর অনু-

(क) जगतीति सूत्रं पश्चादुक्तमयमत आत्रैष्टुभादित्यन्तं पृथगुपादानप्रयोजनन्तु तीटकं स इत्यादिषु बोद्धव्यम्।

गायत्री। अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्। द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप्। षट्त्रिंशदक्षरा बृहती। चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः। चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्। च समुच्चये ॥

पादश्चतुर्भागः ॥ १० ॥

चतुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः 'पाद'संज्ञां लभते। गायत्र्याः षडक्षरः पादः। एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम्। समवृत्तविषयमेतत् ॥ (ख)

यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः। वाशब्दो व्यवस्थितविभाषा। तेनोद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् ॥

आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम्।
तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥
आर्य्यादुद्गीतिपर्य्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम्।
वैताल्यादि चूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्त्तितम्।
समान्यादुत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ॥

तत्रादौ तावदार्य्यालक्षणसिद्ध्यर्थं गणसंज्ञां करोति—

लः समुद्रा गणाः ॥ १२ ॥

ষ্টুভ্, ৩৬ অক্ষর বৃহতী, ৪০ অক্ষর পংক্তি, ৪৪ অক্ষর ত্রিষ্টুভ্। বেদের ন্যায় লৌকিক ছন্দে তাহাদের ব্যবহার হইবে।

১০। প্রত্যেক ছন্দেরই চারিভাগের এক ভাগকে পাদ বলে। যেমন—চব্বিশ অক্ষর গায়ত্রীর ছয় অক্ষরে এক পাদ ইত্যাদি। এই সূত্রটি সমবৃত্তবিষয়ক।

১১। ন্যূনাধিক যত অক্ষর পদদ্বারা যেই ছন্দের সমাপ্তি হয়, তত অক্ষরে সেই ছন্দের পাদ ধরিতে হইবে। উদ্গতাদি বিষমবৃত্তে চারিভাগের একভাগে পাদের ব্যবস্থা না হইয়া নির্দ্দিষ্ট অক্ষরদ্বারাই পাদের ব্যবস্থা করিতে হইবে।

(ख) गायत्र्या वसव इति यदुक्तं तद्वैदिकमात्रविषयं, तेन लौकिकच्छन्दसां त्रिपञ्चषट्पदत्वं निषिद्धं, विषमवृत्तेऽपि लौकिकोक्तौ विषमो भविष्यति न तु वैदिकोक्तौ किन्तु तत्रापि चतुष्पदत्वमक्षतमेव ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम्। समुद्रा इति चतुःसंख्योपलक्षणार्थम्। चतुर्णां लकाराणां 'गणः' इत्येषा संज्ञा विधीयते॥

गौ गन्तमध्यादिर्लश्च॥ १३॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति। स हि गणः कदाचिद्गुरुद्वयेण (ऽऽ) भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा, (॥ऽ) कदाचिन्मध्येन, (।ऽ।) कदाचिदाद्येन, (ऽ॥) कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः (॥॥)। षष्ठस्य भेदस्याभावाद् (१) विस्पष्टार्थमिदं सूत्रम्। अन्तमध्यादिरिति प्रथमं द्वन्द्वसमासं कृत्वा पश्चाद्गकारेण बहुब्रीहिः। द्वन्द्वात् परो यः श्रूयते, लभतेऽसौ प्रत्येकमभिसम्बन्धम्। द्वौ गकारौ (ऽऽ) चत्वारो लघवो (॥॥) भवन्ति, स एको (ऽऽ)गणः। गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो (॥ऽ) गणः। गकारो मध्ये यस्य स गमध्यस्तृतीयो (।ऽ।) गणः। गकार आदौ यस्य स गादिश्चतुर्थो (ऽ॥) गणः। नकारलकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो (॥॥) गणः। एवं गणेषु सिद्धेषु इदानीमार्य्यालक्षणं करोति—

स्वरा अर्द्धञ्चार्य्यार्द्धम्॥ १४॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते। स्वरा इति सप्तानां संज्ञा। यत्र प्रस्तारे

১২। চারিটি লঘুবর্ণের "গণ" সংজ্ঞা হয়। আর্য্যালক্ষণসিদ্ধিই গণসংজ্ঞার প্রয়োজন।

১৩। সেই গণ কোন স্থলে দুইটি গুরুবর্ণ (ऽऽ) দ্বারা কোন কোন স্থলে দুইটি লঘুবর্ণ (॥) ও অন্ত একটি গুরুবর্ণ (ऽ) দ্বারা, কোন কোন স্থলে মধ্যবর্ত্তী একটি গুরুবর্ণ ও দুইটি লঘুবর্ণ (।ऽ।) দ্বারা, কোন স্থলে আদি একটি গুরুবর্ণ ও দুইটী লঘুবর্ণ (ऽ॥) দ্বারা, এবং কোন স্থলে চারিটি লঘুবর্ণ (।।।।)

---

(१) द्विगुरुकस्य (ऽऽ) गणस्यास्य मात्राप्रस्तारनियमेन प्रस्तारे क्रियमाने सर्व्वगुर्व्वादि सर्व्वलघ्वन्ताः पञ्चैव भेदा भवन्ति। ते च भेदा द्विगुरुकाद्गणादेव क्रमशः ऽऽ, ॥ऽ, ।ऽ।, ऽ॥, ॥॥, एते पञ्चगणा जायन्ते। सूत्रेऽप्येते प्रस्तारक्रमेण पञ्चैव निष्पादिताः। अतोऽत्र षष्ठभेदस्याभाव इति भावः॥

गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्य्यार्द्धं निष्पद्यते। द्वितीय-मप्यर्द्धं तादृशमेव। समप्रविभागेऽर्द्धशब्दः। यद्येवमर्द्धशब्दस्य 'अर्द्धं नपुंसक'मित्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्व्वनिपातः प्राप्नोति, यथा—अर्द्धाढ़कम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारीति। नैष दोषः। सत्यपि सम-प्रविभागवचनत्वे सम्बन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात्, (क) समप्रविभाग-वचनस्यार्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनाच्च (ख)। यथा—तुला-र्द्धेन गां क्रीणाति।

पणार्द्धक्रीतताम्बूलचर्व्वणाद्‌गर्व्वितानना:।
अनभ्यासाद्‌-गलल्लाला यान्त्येते वारयालिका:॥

तथात्रासमप्रविभागत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनाच्च। यथा—

अर्द्धचन्द्रं दधन्मूर्द्ध्नि पातु वः पार्व्वतीपतिः।
कालकूटविषं हन्तुं संगृहीतशिवामृतम्॥

अन्यच्च—

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम्।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते॥

अत्रार्द्धस्य लक्षणं कुर्व्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्य्यो यदार्य्यायामवान्तर-

দ্বারা বিন্যস্ত হইবে। (এরূপ বিন্যাসপ্রভেদের কারণ নির্দ্দেশের জন্য প্রথম অধ্যায়ের ত্রয়োদশ সূত্র দেখ) ইহার অতিরিক্ত কোনও বিন্যাসভেদের সম্ভব না থাকায় স্পষ্টার্থই কহিতে হইল।

১৪। যে ছন্দে সাতটি গণ ও গণের অর্দ্ধ থাকে, সেই ছন্দ আর্য্যার্দ্ধরূপে

(क) यत्र समासस्यापि समप्रविभागद्योतकत्वं तत्र तु एकदेशिसमासः यथा—अर्द्धाढ़क-मित्यादयः। आर्य्यार्द्धमित्यादौ सम्बन्धमात्रं विवक्षितम्, आर्य्याया अर्द्धम् आर्य्यार्द्धमिति षष्ठीसमास इति भावः। यथोक्तं दुर्गेण—पिप्पल्यर्द्धमिति षष्ठीसमासोऽपि दृश्यते। एवञ्च अर्द्धं नपुंसक-मिति पाणिनीयसूत्रं न व्यापकं। यथाह त्रिलोचनः—"अयान्तरेणैतद्वचनं षष्ठीसमासोऽपि स्यादि-ष्यत एवे"ति॥

(ख) अयातिं दर्शयति—यथेति। दुर्गसिंहोऽपि शराद्धं चूर्णिकार्द्धमिति असमप्रवि-भागेऽपि नद्दीदमर्द्धजरतीत्याह॥

पादव्यवस्था नास्ति। तेन 'द्वीपादन्यस्मा'दित्यादौ गणत्रयस्यान्ते गुरुत्वं न स्यात्। (२)

द्वीपादन्यस्मादपि, मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्।
आनीय झटिति घटयति, विधिरभिमतमभिमुखीभूतः (१)॥

अत्रायुङ् न ज्॥ १५॥

अत्र आर्य्याच्छन्दसि, अयुग्गणः, प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः सप्तमश्च, न जगणो (।ऽ।) मध्यगुरुर्न कर्त्तव्यः। शेषास्तु कामतोऽत्र भवन्ति॥

षष्ठो ज्॥ १६॥

अत्रार्य्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्यगुरुरेव (।ऽ।) भवति। यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग
ऽ।।।।ऽऽऽ ऽऽ।।ऽ ।ऽ।।।।।ऽ
सा जयति जगत्यार्य्या देवी दिवमुत्पतिष्णुरतिरुचिरा।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग
ऽऽ।ऽ ।।।ऽ ऽ।।ऽ ऽ।ऽ।।ऽ
या दृश्यतेऽम्बरतले कंशवधोत्पातविद्युदिव॥

न्लौ वा॥ १७॥

षष्ठ इत्यनुवर्त्तते। आर्य्यायाः षष्ठो गणः (।।।।) सर्व्वलघुर्व्वा भवति॥

পরিগণিত হয়। পিঙ্গলাচার্য্য আর্য্যার্দ্ধের লক্ষণদ্বারা জানাইতেছেন যে, আর্য্যাতে অবান্তরপাদের ব্যবস্থা নাই।

১৫। আর্য্যাচ্ছন্দের প্রথম, তৃতীয়, পঞ্চম ও সপ্তমগণ মধ্যগুরু (।ऽ।) হইবে না।

১৬। আর্য্যাচ্ছন্দের ষষ্ঠগণ মধ্যগুরু (।ऽ।) ই হইবে।

---

(१) अन्यस्मादपि, घटयति, इत्युभयत्र ह्रस्वेकारस्य सति पादान्तत्वे, गन्ते (१।१०) इति गुरुत्वं भवेदिति भावः॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽऽ।ऽ। ऽऽ ऽऽऽ ऽ। ।। । ।। । ।ऽ

रूपान्तरेण देवीं तामिव स्तौमि सपदि किल महिषः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽऽऽ।।ऽ ।।ऽ ।।।।ऽ। ऽऽऽ

पादस्पर्शसुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्याः ॥

न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ॥ १८ ॥

षष्ठो गणः (।।।।) सर्व्वलघुश्चेद् भवति, तदा द्वितीयाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते ॥ पूर्व्वमेवोदाहरणम् ।

सप्तमः प्रथमादि ॥ १९ ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (।ऽ।) सर्व्वलघौ (।।।।) वा जाते सप्तमो गणः (।।।।) सर्व्वलघुश्चेद्भवति, तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते ॥(२) तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽऽऽ।।ऽऽ ।ऽ।ऽऽ।ऽ।।।।।ऽ

ब्रह्मचत्त्रकुलीनं प्रलीनसामन्तचक्रनुतचरणः ।

১৭। কোন স্থলে আর্য্যাচ্ছন্দের ষষ্ঠগণ সর্ব্বলঘুও (।।।।) হইবে।

১৮। ষষ্ঠগণ সর্ব্বলঘু হইলে দ্বিতীয় অক্ষরাবধি পদ প্রবর্ত্তিত হইবে।

১৯। ষষ্ঠগণ মধ্যগুরু কিম্বা সর্ব্বলঘু হইয়া সপ্তমগণ সর্ব্বলঘু হইলে প্রথম অক্ষরাবধি পদ প্রবর্ত্তিত হইবে।

---

(२) सप्तमगणस्य प्रथमाक्षरादारभ्य सुबन्तादिपदं प्रवर्त्तते नतु तत्र प्रथमाक्षरं गणविभागार्थं पूर्व्वमाकृष्यत इति स्पष्टार्थः । यथास्या उदाहरणे 'तचक्र' इति षष्ठगणस्य मध्यगुरोरुदाहरणाक्षरेभ्यः परभूतानां सप्तमगणस्योदाहरणभूतानां 'नुतचर' इति चतुर्णामक्षराणां प्रथमात् 'नु' इत्यक्षरात् सुबन्तादि पदप्रवृत्तिर्जाता । नतु तदक्षरं गणविभाग निष्पत्त्यर्थं पूर्व्वमाकृष्ट' । षष्ठमध्यगुरुगणात् परतः सप्तम सर्व्वलघुगणवत्यार्य्योदाहरणं ब्रह्मक्षत्रेति । षष्ठसर्व्वलघुगणात् परतः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

। । । ! । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । । ऽ

सकलसुकृतैकपुञ्जः श्रीमान् मुञ्जश्चिरञ्जयति ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

। । । । । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । । । । ऽ

जयति भुवनैकवीरः सीरायुधतुलितविपुलबलविभवः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

। । । । । ऽ । ! । । । ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

अनवरतवित्तवितरणनिर्जितचम्पाधिपो मुञ्जः ॥

अन्त्ये पञ्चमः ॥ २० ॥

अन्ते भवमन्त्यं दिगादित्वाद्-यत्। अन्त्ये द्वितीयेऽर्द्धे पञ्चमश्चेद्-गणः (॥॥) सर्व्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्त्तते। तत्रोदा-हरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

। । । । ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ

स जयति वाक्पतिराजः सकलार्थिमनोरथैक-कल्पतरुः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । । । । । ऽ । । ऽ

प्रत्यर्थिभूतपार्थिवलक्ष्मी-हठहरणदुर्ललितः (४) ॥

২০। দ্বিতীয়ার্দ্ধে পঞ্চমগণ হইলে সর্ব্বলঘু (॥ ॥) হইবে, প্রথম অক্ষর হইতে পদ প্রবর্ত্তিত হয়।

सप्तम सर्व्वलघुगणवत्यार्य्योदाहरणं जयतीति। अनयोर्गण प्रभेददर्शनं उक्तश्लोकाक्षर मस्तको-परि कृतं वर्त्तते। तत् पूर्व्ववत् व्याख्येयम् ॥

(४) अस्या उत्तरदले हठ हरे इति पञ्चमस्य सर्व्वलघुगणस्य प्रथमादक्षरात् हकारादारभ्य पदोत्पत्तिः नतुचतुर्थगणावयवी भूतादक्षरात्। अतः प्रथमादि पदप्रवृत्तिमतीयमार्य्या ॥

षष्ठश्च ल् ॥ २१ ॥

अन्त्य इत्यनुवर्त्तते। अन्त्ये द्वितीयेऽर्द्धे मध्यगुरौ (।ऽ।) सर्व्वलघौ (॥॥) वा षष्ठे गणे प्राप्ते तदपवादो लकारो विधीयते। पूर्व्वमेवोदाहरणम्।

त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २२ ॥

चकारोऽन्त्य इत्यनुकर्षणार्थः। यस्या आर्य्याया अन्त्येऽर्द्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आर्य्या 'पथ्या' नाम भवति। तद्यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

। । । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

यदि वचसा मनसा वा द्रुह्यति नित्यं न भूतेभ्यः ॥

पादग्रहणं यत्युपलक्षणार्थम् ॥

विपुलाऽन्या ॥ २३ ॥

यस्या आर्य्याया अन्त्येऽर्द्धे आद्ये वोभयोर्व्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति, सा आर्य्या 'विपुला' नाम। सामान्येन विधानमेतत्। सा चाद्यन्तोभयपूर्व्वकत्वात्त्रिधा भवति। तत्रादिविपुला—

২১। দ্বিতীয়ার্দ্ধের ষষ্ঠগণ লঘু (।) হইবে। ১৬ ও ১৭ সূত্রদ্বারা মধ্যগুরু ও সর্ব্বলঘু প্রাপ্তিসত্ত্বে এই অপবাদ কথিত হইল।

২২। যাহার প্রথম ও শেষার্দ্ধে তিনগণে পাদসমাপ্ত হইবে, সেই আর্য্যাকে "পথ্যা" কহে।

उत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३० ॥

पूर्व्वोक्तात् क्रमाद्विपरीतक्रम उत्क्रमः। अयमर्थः,—आद्यमर्द्ध-मन्त्ये भवत्यन्त्यमर्द्धमादौ, सा 'उद्गीति' र्नामार्य्या। तत्र पथ्योद्गीतुर-दाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ । । ऽ

व्याध इवोद्गीतिरवैः प्रथमं तावन्मनो हरसि।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽ । । । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

दुर्नयकर विश्वास्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शल्यैः॥

महाविपुलोद्गीतुरदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ! ऽ

एषा तवापरोद्गीतिरत्र विपुला परिभ्रमति।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ

त्वद्वल्लभापि यत् कीर्त्तिरखिलदिक्पाल पार्श्वमुप-याति॥

पथ्यामहाचपलोद्गीतुरदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ ऽ

उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते कामचपलानाम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

तस्मान्मुने विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः ॥

महाविपुलामहाचपलोन्नीतुयदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ग

। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ

विपुला पयोधरश्रोणिमण्डले चक्षुषोश्चपला।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ न

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ

उद्योतिशालिनी कामिनी च सा वर्णिनां मनो हरति ॥

अर्द्धे वसुगण आर्य्यागीतिः ॥ ३१ ॥

अष्ट गणाः प्रथमेऽर्द्धे यस्या भवन्ति सा 'आर्य्यागीति' र्नामार्य्या। अष्टमोऽपि गणश्चतुर्म्मात्रिको भवतीत्यर्थः। विशेषाभावात् द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव (क)। अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव न लकारः। अर्द्धे इति वर्त्तमाने पुनरर्द्धग्रहणाद् गणग्रहणाच्च द्वयमपि पथ्यादिलक्षण-पूर्व्विका आर्य्यागीतिः ॥ पथ्यार्य्यागीत्युदाहरणम्—

৩০। আর্য্যাছন্দের প্রথমার্দ্ধ যাহার শেষার্দ্ধ ও শেষার্দ্ধ যাহার প্রথমার্দ্ধ, তাহাকে "উদ্গীতি" কহে।

(क) तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे—'आर्य्यापूर्व्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम्। इतरं तद्वन्निखिलं भवति यदीयमुदितेयमार्य्यागीतिः ॥' एतेन पूर्व्वार्द्धे द्वात्रिंशन्मात्रा, उत्तरार्द्धे एकोनत्रिंशन्मात्रा आर्य्यागीतौ भवन्तीति मन्यमानाः सुह्लनादयोऽपि निराकृताः। 'मधुकर विटपान'मिता इत्यादि माघे आर्य्यागीत्युदाहरणविरोधाच्च।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

। । । । । । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ

अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरं ब्रह्म परम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ

आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्यादितीयमार्य्यागीतिः ॥

महाविपुलार्य्यागीतुरुदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ । ऽ

विपुलाभिलाष-मृगतृष्णिका ध्रुवं-हन्ति हरिणमिव हत-हृदयम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । । । । ऽ । ऽ । । । । । ऽ

विपुलात्ममोच-सुखकाङ्क्षिभिस्ततस्त्य-ज्यते विषयरस-सङ्गः ॥

पथ्याजघनचपलार्य्यागीतुरुदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ । ऽ

वाताहतोर्मि-माला चपलं संप्रेच्य विषय-सुखमल्पतरम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ

मुक्त्वा समस्त-सङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥

महाविपुलामहाचपलार्य्यागीतुरुदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

। । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । । । । । ऽ

चपलानि चक्षुरादीनिचित्तहारी च हन्त हृतविषयगणः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । । । । । । । ऽ ऽ ऽ

एकान्तशीलिनां योगिनामतो भवति परमसुखसंप्राप्तिः ॥

इत्यार्य्याधिकारः ।

वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते ल्गाः ॥३२

ल इत्यनुवर्त्तते। अयमर्थः—यत्रायुजि पादे प्रथमे तृतीये च द्विःस्वराश्चतुर्द्दशसंख्याका लकारा भवन्ति, युक्पादे द्वितीये चतुर्थे च द्विर्व्वसवः षोडश लकाराः, तद्'वैतालीयं' नाम च्छन्दः। तेषां मध्ये द्वयोरपि पादयोरन्ते रेफलकारगकाराः कर्त्तव्याः। आद्ये पादे षट्लकाराः पश्चादवशिष्यन्ते। द्वितीये चाष्टौ। एवं वैतालीयार्द्धं सिद्ध्यति। द्वितीयमपि वैतालीयं तादृशमेव। तत्रोदाहरणम्—

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

क्षुत् क्षी ण श री र स ञ्च या

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

व्य क्ती भू त शि रो ऽस्थि प ञ्ज राः

৩১। যে ছন্দের প্রথমার্দ্ধ ও শেষার্দ্ধ আট আটগণ দ্বারা নিবদ্ধ, তাহাকে "আর্য্যাগীতি" কহে।

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ
केशैः पक्षैस्तवा रयो-
र ल ग

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ
वैतालीयतनुं वितन्वते ॥

अपि च—तव तन्वि! कटाक्षवीचिभिः प्रसरद्भिः श्रवणान्तगोचरैः।
विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहतः प्राणिति दुष्करं नरः॥

अपि च—शवशोणितपङ्कचर्चितं पुरुषान्त्रग्रथितोर्द्ध्वमूर्द्धजम्।
वपुरातपवह्निदीपितं वैतालीयमिदं विलोक्यताम्॥

वैतालीयमिति वैतालशब्दात् कृशाश्वादेराकृतिगणत्वात् शण्प्रत्ययश्चातुरर्थिकः। अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति,—यदार्थ्यादीनां पादश्चतुर्भाग इति व्यवस्था नास्ति॥

औपच्छन्दसकम्॥ ३३॥

तस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते यकारश्चेदधिको भवति, तदौपच्छन्दसकं' नाम। तत्रोदाहरणम्—

र ल ग ग

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ
वाक्यैर्मधुरैः प्रतार्य पूर्व्वं

৩২। যে ছন্দের ১ম ও ৩য় পাদে ১৪শ লকার, এবং ২য় ও ৪র্থ পাদে ষোড়শ লকার হয়, এবং প্রত্যেক পাদের অন্তভাগ রগণ (ऽ।ऽ একটি লঘুবর্ণ ও একটি গুরুবর্ণ) দ্বারা নিবদ্ধ হয়, সেই ছন্দকে "বৈতালীয়" কহে।

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ
यः पश्चादभिसन्दधाति मित्रम् ।
र ल ग ग

ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ
तं दुष्टमतिं विशिष्टगोष्ठा-

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ
मौपच्छन्दसकं वदन्ति वाच्यम् ॥

अपि च—परमर्म्मनिरीक्षणानुरक्तं स्वयमत्यन्तनिगूढ़चित्तवृत्तिम् ।
अनवस्थितमर्थलुब्धमाराद्दौपच्छन्दसकं जहीहि मित्रम् ॥

उपच्छन्दःशब्दाद्दरीक्षणादिपाठात् चातुरर्थिको वुञ्प्रत्ययः ॥

आपातलिका भगौ ग् ॥ ३४ ॥

रेफलकारगकाराणामपवादः । 'द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसघोऽन्ते' इत्यनुवर्त्तते । पूर्व्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारो च भवतः, तद्वैतालीयं 'मापातलिका' नाम । तत्रोदाहरणम्—

भ ग ग

ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ
पिङ्गलकेशी कपिलाक्षी

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ
वाचाटा विकटोन्नतदन्ती ।

৩৩। বৈতালীয় নামক ছন্দের প্রত্যেক পাদের শেষে একটী গুরুবর্ণ অধিক হইল তাহাকে "ঔপচ্ছন্দসিক" বলে।

৩৪। পূর্ব্বোক্ত বৈতালীয় ছন্দের রগণ স্থানে ভগণ (ऽ।।) ও রগণের পরবর্ত্তী লঘুবর্ণ স্থানে গুরুবর্ণ সন্নিবিষ্ট হইলে, তাহাকে "আপাতলিকা" বলে।

भ   ग   ग

ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ
आ पा त लि का पु न रे षा

। । । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ
नृ प ति कु लेऽपि न भा ग्य सु पै ति॥

आपातलिका अस्थिरेत्यर्थः॥

शेषे परेण युङ् न साकम्॥ ३५॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः स शेषः, तस्मिन्नियमः क्रियते, युग्लकारः परेण साकं न मिश्रीकर्त्तव्यः, द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन। एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः॥ अत्रोदाहरणं पूर्व्वोक्तमेव।

षट् चामिश्रा युजि॥ ३६॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षड् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः। प्रथमतृतीययोश्च पादयोः स्वरुचिः॥ तत्रोदाहरणं वैतालीये तावत्—

र   ल   ग

। । । । । । ऽ । ऽ । ऽ
स म र शि र सि स च्च ति द्वि षां

৩৫। পূর্ব্বোক্ত বৈতালীয় অধিকারে রগণাদি দ্বারা পাদের অন্তস্থিত আটটি লকারের বিন্যাস নিয়মিত হইয়াছে, তাহার অবশিষ্ট লকারই শেষশব্দে বুঝিতে হইবে ; সুতরাং সেই শেষ, ১ম ও ৩য় পাদের ছয় লকার এবং ২য় ও ৪র্থ পাদের আট লকার সম্বন্ধে এইরূপ নিয়ম করা হইতেছে যে, লকার পরের সহিত অর্থাৎ

| । । । । S । । S । S । S
न व नि ग्नि ता यु ध वृ ष्टि र ग्र तः ।

र ल ग

। । । । । । । S । S S S
कु व ल य द ल दी र्घ च क्षु षां

। । S S । । । S । S । S
प्र म दा नां न क टा क्ष वी क्षि तम्

औपच्छन्दसके—

र ल ग ग

। । । । । । S । S । S S
प र यु व ति सु पु त्र भा व मा दौ

S S S । । S । S । S S
कृ त्वा प्रा र्थ य ते पु नः प ति त्वम् ।

र ल ग ग

। । । । । । S । S । S S
इ द म प र मि हो च्य ते वि शे षा-

S S S । । S । S । S S
दौ प च्छ न्द स कं ख ल स्य वृ त्तम्

দ্বিতীয় লকার তৃতীয়ের সহিত, চতুর্থ লকার পঞ্চমের সহিত ও ৬ষ্ঠ লকার ৭মের সহিত মিশ্রিত হইবেনা। এই নিয়ম দ্বারা অন্য লকারের মিশ্রীভাবও অনুজ্ঞাত হইল।

আপাতলিকায়াম্—

ভ গ গ

। । । । । । । ऽ । । ऽ ऽ

অ ভি র ম য তি কি ন্ন র ক ণ্ঠৌ

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

হং স গ তিঃ শ্র ব ণা য ত নে ত্রৌ।

ভ গ গ

। । । । । । ऽ । । ऽ ऽ

বি শ দ ক ম ল কো ম ল গা ত্রৌ

। । । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

যু ব তি রি য়ং হৃ দ য়ং ত রু ণা নাম্॥

পঞ্চমেন পূর্ব্বঃ সাকং প্রাচ্যবৃত্তিঃ॥ ३৭॥

ইদানীং বিশেষলক্ষণমাহ। শেষে পরেণ যুঙ্‌ন সাকমিত্যনেন পঞ্চচতুর্থয়োরেকীভাবো নিষিদ্ধঃ সোऽনেন বিধীয়তে। যুজীত্যনুবর্ত্ততে। যদায়ুক্‌পাদে পঞ্চমেন লকারেণ পূর্ব্বঃ সঙ্গচ্ছতে, তদা 'প্রাচ্যবৃত্তি'র্নাম বৈতালীয়ং ভবতি। শেষং যথাপ্রাপ্তম্॥ তত্রোদাহরণম্—

র ল গ

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

বি পু লা র্থ সু বা চ কা ক্ষ রাঃ

৩৬। এই বৈতালীয় অধিকারে দ্বিতীয় ও চতুর্থপাদে ছয়টি লকার অমিশ্রিত অর্থাৎ একক্রমে পৃথক্ পৃথক্ প্রযুক্ত হইবে না। ইহা দ্বারা প্রথম ও তৃতীয় পাদে পৃথক্ পৃথক্ প্রযুক্ত হইতে বাধা নাই।

र ल ग

ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
क स्य ना म न ह र न्ति मा न सम् ।

र ल ग

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ
र स भा व वि शे ष पे श लाः

ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
प्रा च्य वृ त्ति क वि का व्य स म्प दः ॥

अयुक् तृतीयेनोदिच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

'पूर्व्वः साक'मित्यनुवर्त्तते । अयुक्पादे तृतीयेन लकारेण यदि पूर्व्वः संगच्छते, तदा तत् 'उदीच्यवृत्ति'र्नाम वैतालीयम् । शेषं यथा-प्राप्तमेव ॥ तत्रोदाहरणम्—

र ल ग

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
अ वा च क म नू र्जि ता क्ष रं

। । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ
श्रु ति दु ष्टं य ति क ष्ट म क्र मम् ।

৩৭। দ্বিতীয় এবং চতুর্থ পাদে পঞ্চম লকারের সহিত চতুর্থ লকার মিলিত হইলে, তাহাকে "প্রাচ্যবৃত্তি" বৈতালীয় ছন্দঃ কহে। এই সূত্রটি আটত্রিশ উন-চল্লিশ সূত্র ও পঁয়ত্রিশ সূত্রের অপবাদরূপে কথিত হইল।

र ल ग

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
प्र सा द र हि त च्यु ते ष्य ते

र ल ग

। । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ
क वि भिः का व्य मु दी च्य वृ त्ति भिः॥

आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम्॥ ३९॥

आभ्यां पूर्व्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत् प्रवृत्ताभ्यां 'प्रवृत्तकं' नाम वैतालीयम्। युक्पादे पञ्चमेन पूर्व्वः सङ्गच्छते, अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः॥ तत्रोदाहरणम्—

र ल ग

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
इ दं भ र त वं श भू भृ तां

र ल ग

ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
श्रू य तां श्रु ति म नो र सा य नम्।

৩৮। ১ম এবং ৩য় পাদে যদি ৩য় লকারের সহিত ২য় লকার মিলিত অর্থাৎ একটি গুরুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হয়, তাহা হইলে তাহাকে "উদীচ্যবৃত্তি" বৈতালীয় বলে।

र ल ग

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
प वि त्र म धि कं प्र भो द यं
र ल ग

ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
व्या स व क्त्र क थि तं प्र वृ त्त कम् ॥

अयुक् चारुहासिनी ॥ ४० ॥

यस्य सर्व्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्तास्तद्वैतालीयं 'चारुहासिनी' नाम। किं तल्लक्षणम् ? चतुर्द्दशमात्रत्वं तृतीयेन पूर्व्वस्य योगः ॥ तत्रोदाहरणम्—

र ल ग

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
म नाक् प्र रू त द न्त दी धि तिः
र ल ग

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
स्म रो ल्ल सि त ग ण्ड म ण्ड ला।
र ल ग

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
क टा क्ष ल लि ता तु का मि नी

৩৯। প্রদর্শিত প্রাচ্যবৃত্তি ও উদীচ্যবৃত্তি এই দুয়ের লক্ষণান্বিত ছন্দকে "প্রবৃত্তক" বৈতালীয় বলে।

र ल ग

। ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
म नो ह र ति चा रु हा सि नी।

युगपरान्तिका ॥ ४१ ॥

युगलक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैः 'अपरान्तिका' नाम वैतालीयम् ॥ किं तल्लक्षणम् ? षोड़शमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्व्वस्य योगः, षण्णां मात्राणां (मिश्राणां) प्रयोगश्च ॥ तत्रोदाहरणम्—

र ल ग

। । । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व ली

र ल ग

। । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ
क म ल को म ला ङ्गी स्त गी च णा।

र ल ग

। । । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

त ल ग

। । । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ
सु र त कै लि कु श लाऽ प रा न्ति का॥

इति वैतालीयाधिकारः॥

৪০। যে ছন্দের সকল পাদই অযুক্লক্ষণান্বিত অর্থাৎ প্রতি পাদে মোট চৌদ্দ লকার এবং ২য় লকার ৩য়ের সহিত মিলিত, তাহাকে "চারুহাসিনী" বলে।

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं ल् नवमः ॥ ४२

वैतालीयमित्यादिसूत्रात् सप्तम्यन्तपादग्रहणमनुवर्त्तते । 'ल' इति च महानधिकारः । तेनायमर्थः—यत्र पादे गन्ताः सन्तः षोड़श लकारा भवन्ति, त'न्मात्रासमकं' नाम छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः, नवमश्च लकार (।) एव । 'द्विर्वसव' इति द्विगुणिता वसवो लकाराः, षोड़श इत्यर्थः । 'शेषे परेण युङ् न साक' मित्यनुवर्त्तनीयम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

ल ग
ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ
अ श्म श्रु मु खो वि र लै र्द न्तै
ल ग
ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ
र्ग म्भी रा ची मि त ना सा ग्रः ।
ल ग
ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ
नि र्मां स ह नुः स्फु टि तैः के शै-
ल ग
ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ
र्मा त्रा स म कं ल भ ते दुः खम् ॥

'गन्ते' इत्यनेनैवान्त्यस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणमातिदेशिक गुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ (॥) भङ्क्त्वा द्विमात्रिको गुरुः (ऽ) क्रियत इति वाक्यशेषः ॥

৪১। যে ছন্দের সকল পাদ যুক্-লক্ষণান্বিত (অর্থাৎ প্রতি পাদে মোট ষোল লকার এবং পঞ্চমের সহিত চতুর্থ মিলিত) তাহাকে "অপরান্তিকা" নামক বৈতালীয় বলে।

द्वादशश्च वानवासिका ॥ ४३ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः (।) स्वरूपेणावतिष्ठति, चकारान्नवमश्च, तन्मात्रासमकं 'वानवासिका' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

ल ल ग
ऽ । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ
म न्म थ चा प ध्व नि र म णी यः

ल ल ग
। । । । ऽ । । । । । । ऽ ऽ
सु र त म हो त् स व प ट ह नि ना दः ।

ल ल ग
। । ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ
व न वा स स्त्री ख नि त वि शे षः

ल ल ग
ऽ । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ
क स्य न चि त्तं र म य ति पुं सः ॥

विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च निवृत्तम् । यत्र चतुर्षु पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ (।) तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तम्, तन्मात्रासमकं 'विश्लोको' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

ल ल
ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ
भ्रा त र्गु ण र हि तं वि श्लो कं

৪২। যে ছন্দের প্রতিপাদের শেষে একটি গুরুবর্ণ থাকিয়া মোট ষোলটি লকার থাকে এবং নবম লকার মিলিত না হয়, তাহাকে "মাত্রাসমক" বলে।

৪৩। যে মাত্রাসমক ছন্দের প্রতিপাদে দ্বাদশ লকার ও নবম লকার স্বরূপতই বর্ত্তমান থাকে, অর্থাৎ কোনও গুরুবর্ণ সঙ্গত না হয়, তাহাকে "বানবাসিকা" নামক মাত্রাসমক বলে।

ल ल ग

ऽ । । । । । । ऽ । । ऽ ऽ

दुर्नयकरणकदर्थितलोकम् ।

ल ल ग

ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ ऽ

जातं महितकुलेऽप्यविनीतं

ल ल ग

ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ ऽ

मित्रं परिहर साधुविगीतम् ॥

चित्रा नवमश्च ॥ ४५ ॥

यस्य नवमो लकार (।) एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं 'चित्रा' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

ल ल ल ग

। । ऽ । । । । । । । ऽ ऽ ऽ

यदि वाञ्छसि परपदमारोढुं

ल ल ल ग

ऽ ऽ । । । । । । । । ऽ ऽ

मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।

ल ल ल ग

ऽ । । । । । । । । । ऽ ऽ ऽ

मुह्यति मुनिरपि विषयासङ्गा-

৪৪। যে মাত্রাসমক ছন্দের প্রতিপাদে পঞ্চম এবং অষ্টম লকার (।) স্বরূপতই বর্ত্তমান থাকে, তাহাকে "বিশ্লোক" নামক মাত্রাসমক ছন্দ বলে।

ल ल ल ग

ऽ ऽ । । । । । । । ऽ ऽ ऽ

च्चि त्रा भ व ति हि म न सो वृ त्तिः ॥

नवम इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवार्थम् ॥

परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४६ ॥

'परयुक्तेन' दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन, 'उपचित्रा' नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तम् । इदं तु गुरुनियमेनोच्यते । तत्रोदाहरणम्—

ग ग

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

य च्चि त्तं गु रु स क्त मु दा रं

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

वि द्या भ्या स म हा व्य स न ञ्च ।

ग ग

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

पृ थ्वी त स्य गु णै रु प चि त्रा

ग ग

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

च न्द्र म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥

৪৫। যে ছন্দের নবম, পঞ্চম ও অষ্টম লকার স্বরূপে বর্ত্তমান থাকে, তাহাকে "চিত্রা" নামক মাত্রাসমক বলে।

৪৬। যে ছন্দের নবম বর্ণ দশম বর্ণের সহিত একীভূত অর্থাৎ একটি গুরুবর্ণ দ্বারা ব্যবস্থিত হয়, তাহাকে "উপচিত্রা" বলে।

एभिः पादाकुलकम् ॥ ४७ ॥ (क)

एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः 'पादाकुलक' नाम ।

तत्र मात्रासमकविश्लोकवानवासिकोपचित्राणां पादैरुदाहरणम्—

ल ग
। । ऽ ऽ । । । । । । । ऽ ऽ
अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते
ल ल ग
ऽ ऽ । । । । । ऽ । । ऽ ऽ
का ले म द न स मा ग म दू ते ।
ल ल ग
ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ
स्मृ त्वा का न्तां प रि हृ त सा र्थः
ग ग
ऽ ऽ । । । ऽ । । ऽ ऽ
पा दा कु ल कं धा व ति पा न्थः ॥

तथा विश्लोकोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः पादाकुलकम् ।

तत्रोदाहरणम्—

ल ल ग
ऽ ऽ । । । । । ऽ । । ऽ ऽ
पुं स्को कि ल कृ त शो भ न गी ते
ग ग
ऽ । । । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ
द क्षि ण प व न प्रे रि त शी ते ।
ल ग
। । । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ
म धु स म येऽ स्मिन् कृ त वि श्लो कः

(क) अस्य संज्ञान्तरमचलधृतिरिति वृत्तरत्नाकरे । यथा—विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति ।

ग ग

S S I I S S I I S S

पा दा कु ल कं नृ त्य ति लो कः॥

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, द्वाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्यैकेन 'पादाकुलकम्'। तत्रोदाहरणम्—

ल ग

S S S S I I S S S

चि त्तं भ्रा म्य त्य न व स्था नं

ग ग

S S I I S S I I S S

पा दा कु ल क श्लो क स मा नम्।

ग ग

S S S I I S I I S S

का यः क्षा य ति या य ति य त्नि-

ल ल ग

I I I I I I I I I S S S S

स्त द पि न म म प र लो के भ क्तिः॥

यथा पादाकुलकनाम्नः श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथेत्यर्थः॥

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रापादाभ्यां पादाकुलकम्। तत्रोदाहरणम्—

ग ग

I I I I S I I S I I S S

प रि हृ त स र्व्व प रि ग्र ह लो कः

ल ल ग

I I I I S I I I I I I S S

प्र ति दि न व र्द्धि त गु रु त र शो कः।

ग ग

ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

दुः ख वि व र्द्धि त लो च न वा रिः

ग ग

ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ

पा दा कु ल कं या ति त वा रिः ॥

(इति मात्रासमकाधिकारः ।)

गीत्यार्य्या लः ॥ ४८ ॥

यत्र पादे द्विर्व्वसवः षोड़श लकारा भवन्ति, सा 'गीत्यार्य्या' नाम जातिः । 'ल' इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लग्रहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् ॥

तत्रोदाहरणम्—

। । । । । । । । । । । । । । । ।

म द क ल ख ग कु ल क ल र व मु ख रि णि

। । । । । । । । । । । । । । । ।

वि क सि त स र सि ज प रि म ल सु र भि णि ।

। । । । । । । । । । । । । । । ।

गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख लु

। । । । । । । । । । । । । । । ।

र ति र ति श य मि ह म म हृ दि वि ल स ति ॥

सर्व्वलघुच्छन्दसि गीत्यार्य्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वात्तन्नाम नोक्तम् ॥

৪৭। পূর্ব্বোক্ত পাঁচপ্রকার ছন্দের মধ্যে যে কোন চারিপাদবিশিষ্ট ছন্দকে "পাদাকুলক" বলে।

৪৮। যে ছন্দের প্রতিপাদে ষোলটি লঘুবর্ণ থাকে, তাহাকে "গীত্যার্য্যা" নামক জাতি কহে। পূর্ব্ব হইতে ল অধিকার আসিয়া সিদ্ধি থাকিতেও পুনর্ব্বার

শিখা বিপর্য্যস্তার্দ্ধা ॥ ৪৯ ॥ (ক)

সৈব গীত্যার্য্যা বিপর্য্যস্তার্দ্ধা যদা ভবতি, তদা 'শিখা' ইত্যাখ্যা লভতে। অয়মর্থঃ—যত্রার্দ্ধং সর্ব্বলঘু ভবতি, অর্দ্ধঞ্চ সর্ব্বগুর্ব্বিতি। এবং তস্যা এব বিন্যাসভেদেন সংজ্ঞাদ্বয়মাহ ॥—

লঃ পূর্ব্বশ্চে জ্যোতিঃ ॥ ৫০ ॥

পূর্ব্বশ্চে দর্দ্ধভাগঃ সর্ব্বলঘুর্দ্বাত্রিংশল্লকারা ভবন্তি, উত্তরশ্চ সর্ব্বগুরুঃ ষোড়শগকারা-স্তদা 'জ্যোতি'-র্নাম শিখা ভবতি ॥—

তস্যোদাহরণম্—

। । । । । । । । । । । । । । । । ।

য দি সু খ ম নু প ম ম প র ম ভি ল ষ সি

। । । । । । । । । । । । । । । ।

প রি হ র যু ব তি ষু র তি ম তি ম য মি হ

ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ ঽ

আ ত্ম জ্যো তি র্যো গা ভ্যা সাদ্‌ দ্র ষ্টা দুঃ খ চ্ছে দং কু র্য্যাঃ ॥

ল গ্রহণ করিয়া জানাইতেছেন যে, পূর্ব্ব পূর্ব্ব স্থানে যেরূপ একটি গুরুবর্ণ দ্বারা দুইটি লকার বিন্যস্ত করা হইয়াছে, এস্থলে সেরূপ হইবে না।

৪৯। সেই গীত্যার্য্যা যদি বিপর্য্যস্তার্দ্ধ হয়, অর্থাৎ এক অর্দ্ধ ভাগ বত্রিশটি লঘুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হইয়া, এবং এক অর্দ্ধ ভাগ যোলটি গুরুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হয়, তবে তাহাকে "শিখা" বলে।

৫০। শিখার মধ্যে আবার বিশেষ এই যে, যাহার পূর্ব্ব ভাগ বত্রিশটি লঘুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হইয়া শেষ ভাগ যোলটি গুরুবর্ণ দ্বারা নিবদ্ধ হয়, তাহাকে "জ্যোতি" নামক শিখা বলে।

(ক) অস্যা নিস্কক্রীড়েতি সংজ্ঞান্তরং রত্নাকরে।

गश्चेत् सौम्या ॥ ५१ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्व्वोऽर्द्धभागः सर्व्वगुरुः षोड़शगकारश्चेद्‌भवन्ति, उत्तरश्च द्वात्रिंशल्लकारा भवन्ति, तदा 'सौम्या' नाम शिखा भवति ॥ तत्रोदाहरणम्—

ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽऽऽ

सौम्यां दृष्टिं देहि स्नेहाद्-देहेऽस्माकं स्नानं मुक्ता ।

।।।।।। ।।।।।। ।। । । । ।। ।।। ।।।। ।।।।।।

शशधरमुखि मुखमपनय मम हृदि मनसिजरुजमपहर लघुतरमिह ॥

चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ५२ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमेऽर्द्धे एकोनत्रिंशल्लकारा भवन्ति, द्वितीये चार्द्धे एकत्रिंशत्, तयोश्चान्ते द्वौ लकारावुत्सृज्य प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तत् 'चूलिका' नाम च्छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति ; तेनाद्ये सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोनत्रिंशल्लघवोऽन्ते गुरुरेकः ॥ तत्रोदाहरणम्—

ग

। ।।।।।।।।। ।।।।। ।।। । ।।। । ।।।ऽ

रतिकरमलयमरुति शुभशशमभिहतहिममहसि मधुसमये ।

ग

।।।। । ।। ।। ।। ।।। । । । ।।।।।।।। ।।।ऽ

प्रवससि पथिक विरहित कथमिह तु परिहृतयुवतिरतिचपलतया ॥

अन्यैः (क) पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते, 'चूलिकार्द्धमेकोनत्रिंशदन्ते गि'ति । तेषामुभयोश्चाप्यर्द्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्व्वन्ता भवन्ति ॥ तत्रोदाहरणम् ।—

৫১। যাহার পূর্ব্বভাগ ষোড়শ গুরুবর্ণে নিবদ্ধ হইয়া শেষভাগ বত্রিশটি লঘুবর্ণে নিবদ্ধ হয়, তাহার নাম "সৌম্যা" শিখা।

(क) अन्यैस्तु रत्नाकरादिभि'रतिरुचिरे'ति संज्ञान्तरमुक्तं ।

ग

।।।।।। । ।।। ।।।। ।।। । । ।।।। ।।।ऽ

घनपरिमलमिलदलिकुलमुखरितनिखिलकमलमलयपवने ।

ग

।।। ।।। ।।। । । ।।।। ।। ।।।।।।।।।ऽ

जनयतिमनसिशशिमुखिमुदमतिशयमिहमममधुरयमधुना ॥

अर्द्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति ॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसंख्यापरिज्ञानार्थमिदमाह—

सा ग् येन न समा लां ग्ल इति ॥ ५२ ॥

सा गुरुसंख्या वेदितव्या, येन यावद्भिरक्षरैः लां लघूनां छन्दोमात्राणां समाः समसंख्याकाः, गुरुलघ्वक्षराणि ग्लौ न स्युरपितु न्यूनसंख्या एव। ग्ल इत्यक्षराण्यभीधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात्। अयमभिप्रायः,—आर्य्यादिषु शास्त्रे यावत्यो मात्रा उपदिष्टास्तावन्त्यक्षराणि यथासंख्यं न पूर्य्यन्ते, सा तत्र गुरुसंख्या वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंख्या। तत्रायमुपयोगः, यदा कदाचित् पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामार्य्यायां कति गुरवः सम्भवन्ति, कति वा लघव इति, तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायामार्य्यायां मात्रासंख्यायां चत्वारिंशदक्षरसंख्यामपनयेत्, तत्र ये अवशिष्यन्ते तान् गुरूनुपदिशेत्।

৫২। যাহার প্রথমভাগে সাতাইশটি লঘুবর্ণ ও শেষে একটি গুরুবর্ণ সমুদয়ে ঊনত্রিশ লকার, এবং শেষভাগ ঊনত্রিশটি লঘুবর্ণ ও অন্তে একটি গুরুবর্ণ সমুদয়ে একত্রিশ লকার, তাহার নাম "চূলিকা"। কোন কোন ছন্দঃশাস্ত্রকার এই সূত্রটির "চূলিকার্দ্ধমেকোনত্রিংশদন্তেগ্" এইপ্রকার পাঠ সঙ্গত বলিয়া বলেন, তাঁহাদের মতে চূলিকার প্রত্যেক অর্দ্ধেই ঊনত্রিশটি লঘুবর্ণ ও অন্তে গুরুবর্ণ এই সমষ্টিতে একত্রিশ লকার থাকা আবশ্যক।

ते च सप्तदशैव। शेषांस्तु त्रयोविंशतिर्लघुरूपानुपदिशेत् (क)। तद्यथा—

। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ
स्त न यु ग म श्रु स्रा तं स मी प त र व र्त्ति हृ द य शो का ग्नेः।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१
। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ । ऽ ऽ ऽ
च र ति वि मु क्ता हा रं व्र त मि व भ व तो रि पु स्त्री णाम्* ॥
२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

৫৭। এখন গণমাত্রা দ্বারা গ্রথিত ছন্দঃসকলের গুরু লঘু সংখ্যা জানাইবার জন্য বলা হইতেছে। আর্য্যাপ্রভৃতি ছন্দের মধ্যে যাহাতে নির্দ্দিষ্ট মাত্রার সংখ্যা হইতে অক্ষরসংখ্যা কম হইবে, তাহাকে গুরু সংখ্যা ও তদ্ভিন্ন অন্যকে লঘু সংখ্যা বলিয়া জানিবে। একটি গুরুবর্ণের দ্বিমাত্রানিবন্ধন গুরুবর্ণে সমাবেশ থাকিলেই মাত্রার সংখ্যা হইতে অক্ষরসংখ্যা কম হয়, সুতরাং কেবল লঘুবর্ণের সমাবেশ থাকিলেই লঘু সংখ্যা হইবে।

(क) अस्याभिप्रायः स्पष्टमुच्यते—अस्यामार्य्यायां कति गुरवो लघवश्च सन्तीति पृष्टे प्रथमं तावत् तामार्य्यां लिखित्वा तस्याः सर्व्वासां मात्राणां गणनां कृत्वा तन्मात्रासङ्ख्यापिण्डं पत्रादौ क्वचित् संस्थापनीयम्। पुनस्तस्या वर्णाक्षराणि गणयित्वा तदक्षरसंख्यापिण्डं मात्रासंख्याया अधः स्थापनीयम्। ततो मात्रासंख्यातोऽक्षरसंख्यामपनयेत्। तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत् संख्याकास्तत्रार्य्यायां गुरवो भवन्ति। पुनरक्षरसंख्यात एतदवशिष्ट गुरुसंख्यामपनयेत्। तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्संख्याकास्तत्र लघवो भवन्ति, एतत्प्रक्रियया आर्य्यावैतालीयादिगणमात्राच्छन्दसां गुरुलघु परिज्ञानं जायते ॥

* अस्यां आर्य्यायां सप्तपञ्चाशन्मात्राश्चत्वारिंशदक्षराणि च सन्ति, तत्र मात्रासंख्यातोऽक्षरसंख्यायां विगतायां सप्तदशाङ्कोऽवशिष्यते, अतोऽस्यां सप्तदशगुरवः सन्तीति ज्ञायते पुनरक्षरसंख्यातः सप्तदशात्मकगुरुसंख्यायामपनीतायां त्रयोविंशत्यङ्कोऽवशिष्यते, अतोऽस्यां त्रयोविंशतिलघवः सन्तीति निश्चीयते, एवं सर्व्वत्र गणमात्राच्छन्दःसु गुरुलघुपरिज्ञानं कर्त्तव्यम्। उक्तार्थो अङ्कतोऽपि प्रदर्श्यते। यथा,—

हार्य्याङ्कः ५७, मात्रासंख्यात्मकः। हार्य्याङ्कः ४०, अक्षरसंख्यात्मकः।
हारकाङ्कः ४०, अक्षरसंख्यात्मकः। हारकाङ्कः १७, गुरुसंख्यात्मकः।
लब्धाङ्कः १७, गुरुसंख्यात्मकः। लब्धाङ्कः २३, लघुसंख्यात्मकः।

पञ्चमोऽध्यायः ।

वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यमाणस्त'द्वृत्तं' वेदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं 'जाति'रित्युच्यते । इत उत्तरञ्च 'वृत्तम्' । तथाचोक्तम्—'पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा' । गायत्र्यादौ च्छन्दसि वर्त्तते इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमिष्यते । पादेन संयोगात् 'पद्यम्' । यथा आर्य्यादिच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । पादेन संयोगाभावात् । तथाचोक्तम्—'एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरुलघुस्थित'मिति ॥

सममर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्व्वावयवत्वात् 'समम्' । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् 'समं' वृत्तम् । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्द्धे समे यस्य तत् 'अर्द्धसमम्' । सर्व्वावयवेभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य त'द्विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥

১। "বৃত্তং" শাস্ত্র-সমাপ্তি পর্য্যন্ত এইটি অধিকার যাইবে। অর্থাৎ ইহার পর শাস্ত্র-সমাপ্তি পর্য্যন্ত যে সমস্ত ছন্দ বলা হইবে, সেই সমস্তই বৃত্তচ্ছন্দ। ছন্দ জাতি ও বৃত্তভেদে দুইরূপ। এই অধিকার সূত্রদ্বারা ইহার পরবর্ত্তী ছন্দঃ সকলেরই বৃত্তরূপে নির্দ্দেশ থাকায় পূর্ব্বোক্ত লৌকিকছন্দঃসকলকেই জাতি বলিয়া বুঝিবে।

২। বৃত্তচ্ছন্দ তিন প্রকার, সম, অর্দ্ধসম ও বিষম। যাহার প্রত্যেক পাদ সমান অর্থাৎ একই লক্ষণে লক্ষিত, তাহাকে সম, যাহার অর্দ্ধভাগ সমান এক লক্ষণে লক্ষিত তাহাকে অর্দ্ধসম, এবং যাহার সকল পাদই ভিন্ন ভিন্ন

समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

सममिति समवृत्तसंख्योच्यते। तयैव गुणितं तावत्कृत्वःकृतमुच्यते। एतदुक्तं भवति,—समवृत्तसंख्यागुणिते समवृत्तसंख्यायाः पिण्डे या संख्या निष्पद्यते, तावत्संख्यमर्द्धसमं वेदितव्यम्। तत्र गायत्रे च्छन्दसि समवृत्तसंख्या चतुःषष्टिरष्टमाध्यायसिद्धा (क)। तस्यां चतुःषष्टिसंख्यागुणितायामर्द्धसमवृत्तसंख्या सम्पद्यते—चत्वारि सहस्राणि, षण्णवतिश्च वृत्तानि। अङ्कतोऽपि यथा—६४ × ६४ = ४०९६ ॥(ख)

লক্ষণাক্রান্ত তাহাকে বিষম বলে। নামের অন্বর্থ ধরিয়াই এইরূপ বুঝিতে হইবে।

৩। সূত্রস্থ "সম" শব্দের অর্থ লক্ষণাদ্বারা সমবৃত্ত সংখ্যা। "তাবৎ-কৃত্বঃকৃতং" শব্দের অর্থ তাহা দ্বারা গুণিত, সুতরাং সূত্রার্থ হইল—সমবৃত্ত সংখ্যা দ্বারা সমবৃত্ত সংখ্যাকে গুণ করিলে যে সংখ্যা গুণফল হইবে, তাহা দ্বারা অর্দ্ধসমবৃত্ত সংখ্যা বুঝিবে। অষ্টমাধ্যায়ে যেমন গায়ত্রী সমবৃত্ত সংখ্যা নির্দ্দিষ্ট হইয়াছে—চৌষট্টি, এই ৬৪ কে ৬৪ দ্বারা গুণ করিলে গুণফল হইবে ৪০৯৬, সুতরাং গায়ত্রী অর্দ্ধসমবৃত্ত সংখ্যা হইল চারি হাজার ছিয়া-নব্বই।

(क) ग्रन्थस्यास्याष्टमाध्याये १९ ऊनविंशतिसूत्रे द्रष्टव्यं।

(ख) चतुर्व्विंशत्यक्षरात्मकस्य गायत्रीच्छन्दसश्चतुष्पादव्यवस्थायां पादाक्षराणि षडेव भवन्ति, तेषां वर्णप्रस्तारनियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे सर्व्वगुर्व्वादि सर्व्वलघ्वन्ताश्चतुःषष्टिरेव भेदा जायन्ते। तेषां मध्यात् क्रमव्युत्क्रमप्रकारेण कञ्चिदपि भेदद्वयमादायार्द्धसमवृत्ते कर्त्तव्ये चतुःषष्टिसङ्ख्यायाश्चतुःषष्टिवारमावृत्तिः कृता भवति। एवं क्रियमाणे चतुःषष्टिसंख्ययैवैषागुणिता भवति। तथासति कत्यर्द्धसमवृत्तानि जातानीति तत् संख्यापरिज्ञानार्थं तद्गुणनप्रकार एष प्रदर्श्यते। यथा—

६४, गुण्याङ्कः।
६४, गुनकाङ्कः, तत्र,

---

२५६ चतुर्भिश्चतुषष्ट्यां गुणितायां जाताङ्कः।
३८४, पुनः षष्टिभिस्तस्यां गुणितायां जाताङ्कः।
४०९६, सङ्कलनया जाताङ्कः।

विषमञ्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसमं तावत्कृत्वःकृतं 'विषमं' भवति। एतदुक्तं भवति— अर्द्धसमवृत्तसंख्या (४०९६) अर्द्धसमवृत्तसंख्ययैव गुणिता विषमवृत्तसंख्या सम्पद्यते। एका कोटिः, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, सप्तसप्ततिसहस्राणि, द्वे शते षोड़शोत्तरे। अङ्कतोऽपि यथा—१,६७,७७,२१६।

समसमार्द्धसमोपचितं अर्द्धसमं विषमञ्च यथाक्रमं समोपचितं समार्द्धसमाभ्यां चोपचितं वेदितव्यम् * ॥

राश्यूनम् ॥ ५ ॥

तद्विषममर्द्धसमं वा वृत्तं राश्यूनं कर्त्तव्यम्। मूलराशिः समुदायादपनेतव्य इत्यर्थः †। तथाच एकाकोटिः, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, त्रि-

---

* पुनः षण्णवत्युत्तरचतुःसहस्रसंख्याकानामर्द्धसमवृत्तभेदानां मध्याद्विभिन्नलक्षणभेदचतुष्टयं भेदद्वयं वा पूर्व्वपूर्व्वकभेदत्यागक्रमेणादाय विषमवृत्ते क्रियमाणे उक्तसंख्यायास्तावद्वारमावृत्तिः कृता भवति, एवं क्रियमाणे उक्तसंख्ययैव सा गुणिता भवति, तथा सति कति विषमवृत्तभेदा जायन्ते इति तत् संख्याबोधार्थगुणनप्रकारोऽयं प्रदर्श्यते, यथा—

४०९६ गुण्याङ्कः।
४०९६ गुणकाङ्कः।

२४५७६ षड्भिर्गुणिताङ्कः।
३६८६४० नवतिभिर्गुणिताङ्कः।
१६३७४ चतुर्भिर्गुणिताङ्कः।

१,६७,७७,२१६ सङ्कलनया जाताङ्कः।

† एतद्गुणिताङ्कसमुदायाद्गुण्याङ्कसमुदायोऽपनेतव्य इत्यर्थः। तत्प्रकारो यथा—

१,६७,७७,२१६ एतस्माद्गुणिताङ्कसमुदायात्
४०९६ एतद्गुण्याङ्कसमुदायेऽपगते
१,६७,७३,१२० एतेऽङ्का अवशिष्यन्ते

एते ह्यर्द्धसमवृत्तसंख्याविगताः शुद्धविषमवृत्तसंख्याज्ञापका भवन्ति।

সপ্ততিসহস্রাণি, বিংশত্যুত্তরং শতং শুদ্ধবিষমবৃত্তসংখ্যা। অঙ্কতোঽপি ১, ৬৭,৭২,১২০। চত্বারি সহস্রাণি, দ্বাত্রিংশচ্চেতি শুদ্ধার্দ্ধসমসংখ্যা। অঙ্কতোঽপি ৪০৩২। উভয়শেষোঽয়ং রাশ্যূনমিতি॥

গ্লিতি সমানী॥ ৬॥

গকার(ঽ)লকারা(।)ভ্যাং যদ্বৃত্তং সমাপ্যতে তৎ 'সমানী' নাম। 'পাদস্যানুষ্টুব্বক্ত্র'মিত্যতঃ সূত্রাৎ (৫।৯) সিংহাবলোকিতন্যায়েনানুষ্টুব্‌গ্রহণমনুবর্ত্ততে। তেনাষ্টাক্ষরঃ পাদো যাবদ্ভির্গকারলকারৈঃ পূর্য্যতে, তাবতামেব গ্রহণম্। তত্রোদাহরণম্—

ঽ । ঽ । ঽ । ঽ । ঽ । ঽ । ঽ । ঽ ।
বাসবোঽপি বিক্রমেণ যৎসমানতাং ন যাতি।
ঽ । ঽ । ঽ । ঽ । ঽ । ঽ । ঽ । ঽ ।
তস্য বল্লভেশ্বরস্য কেন তুল্যতা ক্রিয়েত॥

৪। অর্দ্ধসমবৃত্তসংখ্যা দ্বারা অর্দ্ধসমবৃত্তসংখ্যাকে গুণ করিলে যে সংখ্যা গুণফল হয়, তাহা দ্বারা বিষম বৃত্ত সংখ্যা নির্দ্ধারিত হয়। যেমন পূর্ব্বকথিত ৪০৯৬ অর্দ্ধসমবৃত্তসংখ্যাকে ৪০৯৬ দ্বারা গুণ করিলে গুণফল সংখ্যা হয়— ১,৬৭,৭৭,২১৬। সুতরাং বিষমবৃত্ত সংখ্যা হইল।

৫। সেই বিষম ও অর্দ্ধসমবৃত্ত সংখ্যা হইতে স্বীয় স্বীয় মূলরাশিসংখ্যা ত্যাগ করিতে হইবে। অর্থাৎ উক্ত বিষমবৃত্ত সংখ্যা হইতে তাহার মূলরাশি অর্দ্ধসমবৃত্ত সংখ্যা ৪০৯৬ ত্যাগ করিলে শুদ্ধ বিষমবৃত্ত সংখ্যা হইবে ১,৬৭ ৭৩,১২০। এবং প্রদর্শিত অর্দ্ধসমবৃত্ত সংখ্যা হইতে তাহার মূলরাশি সমবৃত্ত সংখ্যা ৬৪ ত্যাগ করিলে সমবৃত্ত সংখ্যা হয় ৪০৩২।

পুনঃ ৪০৯৬ এতস্মাদ্‌গুণিতাঙ্কসমুদায়াৎ
৬৪ এতদ্‌গুণ্যাঙ্কসমুদায়েঽপগতে
৪০৩২ এতেঽঙ্কা অবশিষ্যন্তে
এতে হি সমবৃত্তসংখ্যাঙ্কিতাঃ শুদ্ধার্দ্ধসমবৃত্তসংখ্যাবোধকা ভবন্তি।

অপিচ—

S I S I S I S I S I S I S I S I

ওঁ নমো জনার্দ্দনায় পাপসঙ্ঘমোচনায়।

S I S I S I S I S I S I S I S I

দুষ্টদৈত্যমর্দ্দনায় পুণ্ডরীকলোচনায়॥

ল্গিতি প্রমাণী॥ ৭॥

লকার(।)গকারা(ऽ)ভ্যাং যদ্বৃত্তং সমাপ্যতে তৎ 'প্রমাণী' নাম। 'নারাচ'মিত্যপরে। তত্রোদাহরণম্…

I S I S I S I S I S I S I S I S

সরোজযোনিরম্বরে রসাতলে তথাচ্যুতঃ।

I S I S I S I S I S I S I S I S

যত্র প্রমাণমীক্ষিতুং ক্ষমৌ ন তৌ বভূবতুঃ॥

বিতানমন্যৎ॥ ৮॥

আভ্যাং সমানীপ্রমাণীভ্যামন্যদষ্টাক্ষরপাদং ছন্দো 'বিতানং' নাম॥ তত্রোদাহরণম্—

S S I I S S I I S S I I S S I I

তৃষ্ণাং ত্যজ ধর্ম্মং ভজ পাপে হৃদয়ং মা কুরু।

৬। আট অক্ষর এক পাদ এইরূপ ছন্দের পূর্ব্ব পূর্ব্ব অক্ষর অর্থাৎ প্রথম, তৃতীয়, পঞ্চম ও সপ্তম অক্ষর গুরু এবং পর পর অক্ষর অর্থাৎ দ্বিতীয়, চতুর্থ, ষষ্ঠ ও অষ্টম অক্ষর লঘু তাহাকে "সমানী" বলে। সিংহাবলোকিত ন্যায়ানুসারে নবম সূত্র হইতে অনুষ্টুভ্ অধিকার করিয়া কেবল অষ্টাক্ষর পাদ ধরা হইল।

৭। আট অক্ষর পাদছন্দের পূর্ব্ব পূর্ব্ব অক্ষর অর্থাৎ প্রথম, তৃতীয়, পঞ্চম ও সপ্তম অক্ষর হ্রস্ব এবং পর পর অক্ষর অর্থাৎ দ্বিতীয়. চতুর্থ, ষষ্ঠ ও অষ্টম অক্ষর দীর্ঘ হইলে তাহাকে "প্রমাণী" নামক ছন্দ বলে। কোন কোন ছন্দশাস্ত্রকার ইহাকে "নারাচ" বলেন।

ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ।
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव श्रिष्टानिशं संश्रय ॥

द्वितीयञ्च—

। । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ
हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम्।

। । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ
लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्द्धि वितानम्।

अन्यच्च—

ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ
कङ्कालमालभारिणं कन्दर्पदर्पहारिणम्।

ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ
संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

अपि च—

ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ
तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम्।

ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ
कन्दर्पचापभङ्गुर—भ्रूविभ्रमोपशोभितम् ॥

ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ
अन्यदतो हि वितानं शीतपटेन यदुक्तम्।

ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ
चित्रपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिवैतत् ॥

किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति। अन्यथा 'वितानं भौ गौ' इत्येव विदध्यात् ॥

৮। সমানী ও প্রমাণী ভিন্ন আট অক্ষরপাদ ছন্দকে "বিতান" বলে।

পাদস্যানুষ্টুব্বক্ত্রম্ ॥ ৯ ॥

পাদস্যেত্যয়মধিকার আ সপ্তমাধ্যায়পরিসমাপ্তেঃ। অনুষ্টুব্বক্ত্রমিতি চ প্রাক্ পদচতুরূর্দ্ধাদধিকৃতং (৫।২০) বেদিতব্যম্।

ন প্রথমাৎ স্নৌ ॥ ১০ ॥

প্রতিষেধার্থং সূত্রমিদম্। অত্র বক্ত্রজাতৌ পাদস্য প্রথমাদ্বর্ণাদূর্দ্ধং সগণনগণৌ ন কর্ত্তব্যৌ ॥

দ্বিতীয়চতুর্থয়ো রশ্চ ॥ ১১ ॥

দ্বিতীয়চতুর্থয়োশ্চ পাদয়োঃ প্রথমাদূর্দ্ধং রেফোঽপি (ऽऽ) ন কর্ত্তব্য ইত্যুপদেশঃ ॥

বান্যৎ ॥ ১২ ॥

সগণনগণাভ্যামন্যৎ মগণাদিত্রিকষট্কমধ্যে যৎ কিঞ্চিৎ ত্রিকান্তরং বা কর্ত্তব্যম্ ॥

য চতুর্থাৎ ॥ ১৩ ॥

'য' ইতি লুপ্তবিভক্তিকো নির্দ্দেশঃ। পাদস্য চতুর্থাদক্ষরাদূর্দ্ধং যকারঃ (।ऽऽ) প্রযোক্তব্যঃ ॥ সর্ব্বেষামুদাহরণম্—

৯। এই সূত্রটিকে অধিকারসূত্র বলিয়া জানিবে। সপ্তম অধ্যায় সমাপ্তি পর্য্যন্ত "পাদস্য" এবং এই অধ্যায়ের বিশ সূত্রের পূর্ব্ব পর্য্যন্ত "অনুষ্টুভ্ বক্ত্র" অধিকৃত হইবে।

১০। এইটি নিষেধ সূত্র। এই বক্ত্রজাতিতে পদের প্রথম বর্ণের উর্দ্ধে সগণ (॥ऽ) ও নগণ (।।।) দেওয়া হইবে না।

১১। দ্বিতীয় এবং চতুর্থ পাদে প্রথম বর্ণের উর্দ্ধে রগণ (ऽ।ऽ) দেওয়া হইবে না।

১২। সগণ ও নগণ ভিন্ন "ম" আদিতে আছে,—এমন ছয়টি ত্রিকগণের মধ্যে যে কোন একটি ত্রিকগণ দেওয়া আবশ্যক।

ल य य ग ल य य ग

। । ऽ ऽ । ऽ । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

नवधाराम्बुसंसिक्त- वसुधागन्धिनिःश्वासम्।

ग ज य ग ल त य ग

ऽ । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ

किञ्चिदुन्नतघोणाग्रं मन्वी कामयते वक्त्रम्॥ तथा—

ग भ य ग ल म य ग

ऽ ऽ । । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्त्यश्चारुसंरावाः।

ग म य ग ल म य ग

। ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

रामाः कौषेयसंवीताः प्रनृत्यन्तीव कादम्बाः॥ तथा—

ग र य ग ग भ य ग

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः।

ग र य ग ग म य ग

ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

मातुर्मनो हरन्त्येव दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः॥

১৩। পাদ চতুর্থ অক্ষরের উর্দ্ধে যগণ (। ऽ ऽ) থাকা আবশ্যক।

पथ्या युजो ज् ॥ १४ ॥

चतुर्थादिति वर्त्तते । यत्र वक्त्रे युजः पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्द्ध्वं जकारः (।ऽ।) प्रयुज्यते, तदुक्तं 'पथ्या' नाम । 'य' स्यापवादः ॥ यथा—

ग त य ग ल म ज ल

ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ।

नित्यं नीतिनिषण्णस्य राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

ल ग य ग ग म ज ग

। । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

नहि पथ्याशिनः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः ॥

विपरीतैकीयम् ॥ १५ ॥

उक्तलक्षणाद्विपरीतलक्षणा एकीयमते 'पथ्या' भवति ॥ यथा—

ग य ज ग ग म य ग

ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

भर्त्तुराज्ञानुवर्त्तिनी या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ।

ग य ज ग ल य य ग

ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

स्वप्रभुत्वाभिमानिनी विपरीता परित्याज्या ॥

১৪। যে বক্ত্রের যুক্‌পাদে অর্থাৎ দ্বিতীয় ও চতুর্থপাদে চতুর্থ বর্ণের ঊর্দ্ধে জগণ (। ঽ ।) থাকিবে, তাহাকে 'পথ্যা' বলে। এইটি ১৩ সূত্রের অপবাদ।

১৫। উক্ত লক্ষণের বিপরীত (অর্থাৎ যাহার প্রথম ও তৃতীয় পাদে চতুর্থ বর্ণের ঊর্দ্ধে জগণ (। ঽ ।) বিন্যস্ত থাকে) সেই বক্ত্রকেও কোন মতে 'পথ্যা' বলে।

চপলাযুযো ন্॥ ১৬॥

অযুক্পাদস্য যদা চতুর্থাদক্ষরাদূর্দ্ধং নকারো ভবতি, যুক্পাদে য এবাব তিষ্ঠতে, তদা 'চপলা' নাম সানুষ্টুব্ বক্ত্রম্॥ তত্রোদাহরণম্—

গ য ন গ গ য য গ

S I S S I I I S S I S S I S S S

ক্ষীয়মাণাগ্রদশনা বক্ত্রনির্ম্মাংসনাসাগ্রা।

গ য ন গ ল য য গ

S I S S I S I S I I S S I S S S

কন্যকা বাক্যচপলা লভতে ধূর্ত্তসৌভাগ্যম্॥

বিপুলা যুগ্লঃ সপ্তমঃ॥ ১৭॥

অধিকারোঽয়ম্। য চতুর্থাদিত্যনেন সর্ব্বত্র যকারে (।SS) প্রাপ্তে যদাযুক্পাদে সপ্তমো বর্ণো লঘুর্ভবতি, তদা 'বিপুলা' নাম। ননু পথ্যালক্ষণান্তর্ভূতত্বাৎ পুনরুক্তমেতৎ? নৈবম্, বিপুলাবর্গস্যেদানী-মারভ্যমাণত্বাত্তদ্বিনানুপপত্তেঃ। যুক্পাদে সপ্তমেন লঘুনাঽবশ্যমেব ভবিতব্যম্। প্রথমতৃতীয়যোশ্চৈতাবতা যকারস্যাপবাদঃ। তথাচ বক্ষ্যতি—'সর্ব্বতঃ সৈতবস্যেত্যা'দিনা। পথ্যায়ান্তু যকার (।SS) এবাবতিষ্ঠতে॥

১৬। যে ছন্দের অযুক্পাদে অর্থাৎ প্রথম ও তৃতীয় পাদে চতুর্থ বর্ণের ঊর্দ্ধে নগণ (।।।) এবং যুক্পাদে অর্থাৎ দ্বিতীয় ও চতুর্থপাদে চতুর্থ বর্ণের ঊর্দ্ধে যগণই থাকিবে, তাদৃশ অনুষ্টুভ্ বক্ত্রকে "চপলা" কহে।

১৭। এইটি অধিকারসূত্র। যে ছন্দের দ্বিতীয় ও চতুর্থ পাদে সপ্তম অক্ষর লঘু হইবে, তাহাকে 'বিপুলা' কহে। ঊনবিংশ সূত্রের সঙ্গে একযোগে বিপুলার লক্ষণ নিষ্পন্ন হইবে। পথ্যাতে প্রথম ও তৃতীয়পাদে চতুর্থ বর্ণের ঊর্দ্ধে যগণের প্রয়োজন, বিপুলাতে যগণের পরিবর্ত্তে ভগণ, রগণ বা নগণের আবশ্যকতা, ইহাই পথ্যা ও বিপুলার প্রভেদ।

सर्व्वतः सैतवस्य ॥ १८॥

सैतवस्य आचार्य्यस्य मतेन युक्पादे अयुक्पादे च सप्तमो लकार (।) एव कर्त्तव्यः ॥ तत्रोदाहरणम्—

ग ज ज ग ग भ ज ग

ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ ऽ ऽ ।।।ऽ।ऽ
सैतवेन पयार्णवं तीर्णो दशरथात्मजः ।

ग भ ज ग ल म ज ग

ऽऽ।।।ऽ ।ऽ ।ऽऽ ऽ। ऽ।ऽ
रक्षःक्षयकरीं पुनः प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना ॥

भ्रौ न्तौ च ॥ २९ ॥

'सर्व्वतः सैतवस्ये'ति निवृत्तम् । 'चपलायुजो न्' इत्यस्मादयुग्-ग्रहणमनुवर्त्तते । "विपुला युग्लः सप्तमः" इति सर्व्वमनुवर्त्तते । अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात् परतो यकारं बाधित्वा भकाररेफ-नकारतकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम ॥ तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम्—

ल र भ ग ल म ज ग

।ऽ ।ऽऽ।।ऽ ।ऽऽ ऽ। ऽ।ऽ
इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी ।

ग र भ ग ग ज ज ग

ऽऽ ।ऽऽ।।ऽ ऽ।ऽ। ।ऽ ।ऽ
इन्दीवराक्षो हृदयं दन्दहीति तथापि मे ॥

१৮। সৈতব আচার্য্য বলেন—যুক্পাদে অযুক্পাদে সকল স্থানেই সপ্তম বর্ণ লঘু হইবে।

'अयुज' इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम्। व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य। एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा। तथाच महाकवीनां प्रयोगाः—

ल र भ ग ग य ज ग
। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ
वटे वटे वैश्रवण- श्चत्वरे चत्वरे शिवः।

ग य य ग ग भ ज ग
ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ
पर्व्वते पर्व्वते रामः सर्व्वत्र मधुसूदनः॥

ग भ य ग ग य ज ग
ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ
देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारी महीपतिः।

ग र भ ग न ज ज ल
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ । ।
यस्य प्रसादाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति॥

ल र भ ग ल त ज ग
। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ
उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता।

ग र भ ग ग त ज ग
ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ
नारायणं स्तौमि सदा भक्तानां भयनाशनम्॥ इत्यादि।

इदानीं रेफ (ऽ।ऽ) विपुलोदाहरणम्—जातिपक्षे

ग र   र ग   ल भ ज ग

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ   । ऽ । । । ऽ । ऽ

लक्ष्मीपतिं लोकनाथं   रथाङ्गधरमीश्वरम्।

ग र   र ग   ल य   ज ग

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ   । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं   प्रणमामि त्रयीं तनुम्॥

व्यक्तिपक्षे प्रथमे पादे—

ल र   र ग   ग म   ज ग

। ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ   ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

महाकविं कालिदासं   वन्दे वाग्देवतां गुरुम्।

ग म   य ल   ग ज   ज ग

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ।   ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

यज्ज्ञाने विश्वमाभाति   दर्पणे प्रतिबिम्बवत्॥

तृतीये पादे—

ग य   य ग   ग त   ज ग

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ   ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

कामिनीभिः सह प्रीतिः   कस्मै नाम न रोचते।

ल य   र ग   म ज   ज ग

। । ऽ ऽ ऽ । ऽ ।   ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

यदि न स्याद्वारिवीचि-   चञ्चलं हतजीवितम्॥

इदानीं नकार (।।।) विपुलोदाहरणम्—

ग र न ग ग य ज ग

S S I S I I I S S I S S I S I S

यस्या विभाति विपुला मन्मथस्थानपिण्डिका।

ग य न ग ग त ज ग

S I S S I I I S S S S I I S I S

या चतुःषष्टिचतुरा सा स्त्री स्यान्नृपवल्लभा॥

तथैव भारविः—

ल र न ग ल त ज ग

I S I S I I I S I S S I I S I S

युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया।

ल र न ग ग ज ज ग

I S I S I I I S S I S I I S I S

तपस्विनो हि वसने केवलाजिनवल्कले॥

व्यक्तिपत्ते कालिदासः—

ल म न ग ग म ज ग

I S S S I I I S S S S S I S I S

अनाक्रष्टस्य विषयै— र्विद्यानां पारदृश्वनः।

ग ज य ग ग त ज ग

S I S I I S S S S S S I I S I S

तस्य धर्मरतेरासीद्— वृद्धत्वं जरसा विना॥ तथाच—

ल ज य ग ग त ज ग

। । ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

तव मन्त्रकृतो मन्त्रै— दूरात् संशमितारिभिः ।

ग म न ग ग ज ज ग

ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥

इदानीं तकार (ऽ ऽ ।) विपुलोदाहरणम्—जातिपक्षे—

ग म त ग ल भ ज ग

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ

वन्दे देवं सोमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम् ।

ग भ त ग ल भ ज ग

ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमः— शिखामणिविभूषितम् ॥

व्यक्तिपक्षे—

ग र त ग ग ज ज ग

ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ

वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम् ।

ल म य ग ग त ज ग

। ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

दिवादीपा इवाभान्ति यस्याग्रे कवयोऽपरे ॥

तथान्येषामपि प्रयोगो जातिपक्षे—

ग ज य म ग ग य ज ग

ऽ । ऽ । । ऽ ऽ ऽ   ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।

ग भ त ग ग   ल य ज ग

ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ।   । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ ॥

इदानीं चकाराकृष्टं मकार (ऽऽऽ) विपुलोदाहरणम्—जातिपक्षे—

ग र म ग   ग य ज ग

ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ   ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

सर्वातिरिक्तं लावण्यं बिभ्रती चारुविभ्रमा ।

ग र म ग   ग म ज ग

ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ   ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

स्त्रीलोकसृष्टिस्त्वन्यैव निःसामान्यस्य वेधसः ॥

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः—

ल र म ग   ल य ज ग

। ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ   । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

मनोभिरामा शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

ग य य ग   ल म ज ग

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ   । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः ॥

ल र म ग ग त ज ग

ISISSSSS SSSI I SIS

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम् ।

ग भ . य ग ल य ज ग

SSIIIS SS IISS ISIS

सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टु- र्विससर्ज्जोर्ज्जितश्रियम् ॥

तृतीयपादे—

ल र य ग ग भ ज ग

ISISISSS SS IIISIS

अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

ल र म ग ग ज ज ग

ISISSSSS S I S II SIS

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत् ॥

ग म य ग ग म ज ग

SSSSISSS SS SSISIS

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

ल र म ग ग य ज ग

ISISSSSS SISS ISIS

अनन्यजानेः सैवासीद्— से वजाया हिरण्मयी ॥

सकारेणा(॥ऽ)पि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा,—

ल भ य ग ल त ज ग

। ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

जितेतुल भते लक्ष्मीं मृते चापि वराङ्गनाः ।

ल य स ग ग त ज ग

। । ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ

चणविध्वंसिनि काये का चिन्ताम रणेर णे ॥

सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा चान्यैरुक्तम्—

ल म न ग ल य ज ग

। ऽ ऽ ऽ । । । ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

क्वचित् काले प्रसरता क्वचिदापत्य विघ्नता ॥

ल र भ ग ल म ज ग

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥

इत्यादयो विपुला विकल्पाः सङ्कीर्णाश्चानुकोटिशः काव्येषु दृश्यन्ते । सर्व्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याम्नायः ॥

प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्द्ध्वम् ॥ २० ॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः । अनुष्टुभः पादादूर्द्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरवृद्ध्या यद्वृत्तं निष्पद्यते तत् 'पदचतुरूर्द्ध्वं नाम ॥

১৯। যে ছন্দের যুক্‌পাদে সপ্তম বর্ণ লঘু এবং অযুক্‌পাদে চতুর্থ অক্ষরের উর্দ্ধে যগণকে বাধা করিয়া ভগণ, রগণ নগণ বা তগণ থাকিবে, সেই ছন্দকে "বিপুলা" বলিয়া জানিবে।

तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३४ ५ ६७८ १ २३४५६ ७ ८ ९ १० ११ १२

तस्याः कटाक्षविक्षेपैः, कम्पिततनुकुटिलै र ति दी र्घैः।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

त क्ष क द ष्ट इ वे न्द्रि य शू न्यः क्ष त चै त न्यः,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

प द च तु रू र्द्ध्वं न च ल ति पु रु षः प त ति स ह सै व ॥

अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते ॥

गावन्त आपीड़ः ॥ २१ ॥

गकारौ (ऽऽ) द्वावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत् पदचतुरूर्द्ध्वं-'आपीड़'संज्ञकं भवति। अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे। तत्रोदाहरणम्—

। । । । । । ऽ ऽ । । । । । । । । । । । । ऽ ऽ

कुसुमितसहकारे हतहिममहिमशुचिशशाङ्के।

। । । । । । । । । । । । । । । । ऽ ऽ

विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,

। । । । । । । । । । । । । । । । । । ऽ ऽ

प्रवससि पथिक! हतक! यदि भवति तव विपत्तिः ॥

২০। অনুষ্টুভের পাদ হইতে প্রত্যেক পাদে চা'র চা'র অক্ষর বাড়িলে অর্থাৎ প্রথম পাদে আট অক্ষর, দ্বিতীয়পাদে বার অক্ষর, তৃতীয় পাদে ষোল অক্ষর, ও চতুর্থপাদে বিশ অক্ষর হইলে যে ছন্দ হয়, তাহাকে "পদচতুরূর্দ্ধ" কহে। এই ছন্দে অক্ষরের হ্রস্বদীর্ঘ বিষয়ে কোনও নিয়ম নাই।

২১। পূর্ব্বোক্ত পদচতুরূর্দ্ধের প্রতিপাদের অন্ত দুইটি অক্ষর যদি দীর্ঘ হয়, তবে তাহাকে "আপীড়" বলে। শেষ দুই বর্ণের দীর্ঘত্ববিধান দ্বারা অন্য বর্ণগুলি হ্রস্ব থাকিবে, ইহা সূত্রকারের অভিপ্রেত বলিয়া জানিবে।

আদৌ চেৎ প্রত্যাপীড়ঃ ॥ ২২ ॥

গকারৌ (ऽऽ) দ্বাবাদৌ চেদ্ভবতশ্চতুর্ণামপি পাদানাং, তদা তৎ পদচতুরূর্দ্ধং 'প্রত্যাপীড়'সংজ্ঞং ভবতি। অত্রাপি পূর্ব্ববচ্ছেষাণাং লঘুত্বমেব ॥

তত্রোদাহরণম্—

ऽऽ।।।।।। ऽऽ ।।।।।।।।।।

চিত্তংমমরময়তি, কান্তং বনমিদমুপগিরিনদি।

ऽऽ।।।।। ।।। ।।।।।।

কুজন্মধুকরকলরব হ্রতজনধৃতি,

ऽऽ।।।।।।। ।।।।।।।।।।।

পুংস্কোকিলমুখরিত সুরভিকুসুমচিততরুততি ॥

প্রত্যাপীড়ো গাবাদৌ চ ॥ ২৩ ॥

চকারোঽন্ত ইতি সমুচ্চয়ার্থঃ। তস্যৈব পদচতুরূর্দ্ধস্যান্তে আদৌ চ যদি গকারৌ(ऽऽ)ভবতস্তদা 'প্রত্যাপীড়' এব ভবতি॥ তত্রোদাহরণম্—

ऽ ऽ।।।ऽऽ ऽ ऽ ।।।। ।।।।ऽ ऽ

কান্তাবদনসরোজং, হৃদ্যং ঘনসুরভিমধুরসাঢ্যম্।

ऽऽ।।।।।।। ।।।।ऽ ऽ

পাতুং রহসি সততমভিলষতি মনো মে,

ऽ ऽ।।।।।।।।।।।।।।।।।ऽऽ

কিঞ্চিন্মুকুলিত নয়নমবিরতমণিতরমণীয়ম্ ॥

তদেবং দ্বিপ্রকারঃ প্রত্যাপীড়ো ভবতি ॥

২২। পূর্ব্বোক্ত পদচতুরূর্দ্ধের প্রতিপাদের আদি দুইটি অক্ষর দীর্ঘ হইলে তাহাকে "প্রত্যাপীড়" জানিবে। এস্থলেও অন্যান্য গুলি পূর্ব্ববৎ লঘু থাকাই সূত্রকারের অভিপ্রেত।

২৩। পূর্ব্বোক্ত পদচতুরূর্দ্ধের প্রতিপাদের প্রথম দুই অক্ষর এবং শেষ দুই অক্ষর গুরু হইলে তাহাকেও "প্রত্যাপীড়" বলে, কাজেই 'প্রত্যাপীড়' ছন্দ দুই প্রকার হইল।

प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥ २४ ॥

आपीड़ग्रहणं निवृत्तम्। तेनैव समं लघूत्तराभ्यनुज्ञानञ्च। तदेव पदचतुरूर्द्ध्वं प्रथमस्य पादस्य विपर्य्यासे 'मञ्जरीलवल्यमृतधारा'भिधानं भवति। प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्य्यासे मञ्जरी। प्रथमस्य तृतीयेन विपर्य्यासे लवली। प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्य्यासेऽमृतधारा॥

तत्र मञ्जर्य्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ज न य ति म ह तीं प्री तिं हृ द ये, का मि नां चू त म ञ्ज री।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

मि ल द लि च क्र च ञ्चु प रि चु म्बि त के श रा,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

कोमल म ल य वा त प रि न र्त्ति त त रु शि ख र स्थि ता॥

लवल्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १३ १५ १६

वि र ह वि धु र ह्र ण का ङ्ग ना क पो लो प मं,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

प रि ण ति ध रं पी त पा ण्डु च्छ वि।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

ल व ली फ लं नि दा घे,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

भव ति ज ग ति हिम क र शी त ल म ति स्वा दु ष्ण ह र म्।

अमृतधारोदाहरणम्—

१ २ ३ ३ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

परिवाञ्छसि क र्ण र शा य नं स त त म मृ त धा रा भि-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

र्य दि हृ दि वा प र मा न न्द र सम्।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
चेतः शृ णु ध र णी ध र वा णी म मृ त म यीं,
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
तत् का व्य गु ण भू ष णम् ॥

केचिदापीड़ादिष्वपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्य्यादिनामानीच्छन्ति ॥

इति पदचतुरूर्द्ध्वाधिकारः ॥

उद्गतामेकतः स्जौ स्लौ, न्सौ ज्गौ, भ्नौ ज्लौ ग्, स्जौ ग् ॥ २५ ॥

'पाद—'इति प्रकृतमनुवर्त्तते। यत्र प्रथमे पादे सकारजकार-सकारलकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, द्वितीये पादे नकारसकारजकार-गकारैर्दशैव, तृतीये पादे भकारनकारजकारलकारगकारैरेका-दशैव, चतुर्थे पादे सकारजकारसकारजकारगकारैस्त्रयोदशैव, तत्वृत्त'मुद्गता' नाम॥ तत्रोदाहरणम्।—

स ज स ल न स ज ग

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । । । । । । ऽ । ऽ । ऽ

मृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदशना नितम्बिनी।

২৪। যদি দ্বিতীয়াদি পাদের সহিত প্রথম পাদের বিপর্য্যাস হয়, তবে পদ-চতুরূর্দ্ধ যথাসঙ্খ্যে "মঞ্জরী" "লবলী" ও "অমৃতধারা" নামে কথিত হয়! অর্থাৎ আদি পাদের স্থানে দ্বিতীয়পাদ ও দ্বিতীয় পাদের স্থানে আদি পাদ হইলে "মঞ্জরী", আদি পাদের স্থানে তৃতীয়পাদ ও তৃতীয় পাদের স্থানে আদি পাদ হইলে "লবলী", এবং আদিপাদের স্থানে চতুর্থপাদ ও চতুর্থপাদের স্থানে আদিপাদ হইলে "অমৃতধারা" নাম হইবে। কোন কোন ছন্দঃশাস্ত্রকার আপীড়াদি ছন্দেরও এই প্রকার পাদবিপর্য্যয়ে মঞ্জরী প্রভৃতি সংজ্ঞা স্বীকার করিয়া থাকেন। (এই স্থানেই পদ চতুরূর্দ্ধাধিকার সমাপ্ত হইল)।

भ न ज ल ग स ज स ज ग

SII IIIISIIIS IISISII IS ISIS

हंसललितग मनाल लना, परिणीयते यदि भवेत् कुलोन्नता ॥

यत्र सूत्रे गकारो (ऽ) लकारो (।) वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य पादः परिसमाप्यते। 'उन्नता'मिति कर्म्मविभक्तिश्रवणात् पठेदित्यध्याहार्य्यम्। 'एकत' इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सहाविलम्बेन पठेदित्यर्थः। 'उपस्थितप्रचुपितं (५।२८) पृथगाद्य'मित्यतः सिंहावलोकितन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्त्तनीयम्। तेनाद्यमेव पादमेकतः पठेत्। एकत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी।

तृतीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ ॥ २६ ॥

'तृतीय'स्येति ग्रहणात्तस्या उन्नताया एवान्ये त्रयः पादा गृह्यन्ते। तृतीयपादे तु विशेषः। तृतीये पादे रेफनकारभकारगकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, तत् 'सौरभकं' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्।—

स ज स ल न स ज ग

IISIS I IISI III IISIS IS

विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिहागतो भवान्।

২৫। যে ছন্দের প্রথম পাদে যথাসাধ্য সগণ, জগণ, সগণ ও একটি হ্রস্ববর্ণ দ্বারা মোট ১০ অক্ষর; দ্বিতীয় পাদে নগণ, সগণ, জগণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা মোট ১০ অক্ষর; তৃতীয়পাদে ভগণ, নগণ, জগণ, লগণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা মোট ১১ অক্ষর; এবং চতুর্থপাদে সগণ, জগণ, সগণ, জগণ, ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১৩ অক্ষর; সেই বৃত্তকে "উদ্গতা" বলে। ইহাদ্বারা এইরূপ জানিবে যে, এই ছন্দের আদি পাদ দ্বিতীয় পাদের সহিত একতঃ অর্থাৎ অবিলম্বে পড়িতে হইবে।

र न भ ग स ज स ज ग

S I S I I I S I I S I I S I S I I I S I S I S

एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यसे ॥

ललितं नौ सौ ॥ २७ ॥

तस्या एव उद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा 'ललितं' नाम वृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम् ।—

स ज स ल न स ज ग

I I S I S I I I S I I I I I S I S I S

सततं प्रियंव दमनू न,—ममलहृदयं गुणोत्तरम् ।

न न स स स ज स ज ग

I I I I I I I I S I I S I I S I S I I I S I S I S

सुललितमतिकमनीयतनुं, पुरुषं त्यजन्ति न तु जातु योषितः ॥

उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ स्नौ ज्रौ ग् नौ स् नौ न् ज्यौ ॥ २८ ॥

यत्र प्रथमे पादे मकारसकारजकारभकारा गकारौ च भवतः,

২৬। যে ছন্দের তৃতীয়পাদে যথাক্রমে রগণ, নগণ, ভগণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা মোট ১০ অক্ষর এবং অন্য তিন পাদ পূর্ব্বোক্ত উদ্গতা ছন্দের লক্ষণসমন্বিত, তাহাকে "সৌরভক" কহে।

২৭। যে ছন্দের তৃতীয় পাদে যথাসংখ্যে দুইটি নগণ ও দুইটি সগণ দ্বারা মোট দ্বাদশ অক্ষর ও অন্য তিন পাদ পূর্ব্বোক্ত উদ্গতালক্ষণসমন্বিত, তাহাকে "ললিত" নামক ছন্দঃ কহে।

द्वितीये पादे सकारनकारजकाररेफा गकारश्च, तृतीये पादे नकारौ सकारश्च, चतुर्थे पादे त्रयो नकारा जकारयकारौ च, त'दुपस्थितप्रचुपितं' नाम वृत्तं भवति॥ तत्रोदाहरणम्—

म स ज भ ग ग स न ज र ग

S S S I I S I S I S I I S S I I S I I I I S I S I S S

रामाका मकरेणुकास्य गायत नितारा हृदयं हरति पयोध रावन स्त्रा।

न न स न न न ज य

I I I I I I I I S I I I I I I I I I I S I I S S

इयम तिशय सुभगा, बहुवि धनिधु वनकु शलाललिता स्त्री॥

'पृथगाद्य'मिति उक्त मेकतः पठेदित्यनुवृत्तिशङ्कानिरासार्थम्। अत्र तृतीयपादस्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात्॥

वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ॥ २९॥

'तृतीय'स्येत्यनुवर्त्तते। तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य पादस्य स्थाने यदा नकारौ सकारनकारौ पुनर्नकारसकारौ च भवतस्तदा 'वर्द्धमान'' नाम वृत्तं भवति॥ तत्रोदाहरणम्—

म स ज भ ग ग स न ज र ग

S S S I I S I S I S I I S S I I S I I I I S I S I S S

बिम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी, हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्व्वी।

২৮। যাহার প্রথম পাদে যথাক্রমে মগণ, সগণ, জগণ ভগণ ও দুইটি গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১৩ অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে সগণ, নগণ, জগণ, রগণ ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১৩ অক্ষর, তৃতীয় পাদে দুইটি নগণ ও সগণ দ্বারা মোট ৯ অক্ষর, এবং চতুর্থ পাদে তিনটি নগণ, জগণ ও যগণদ্বয় দ্বারা মোট ১৫ অক্ষর, তাহাকে "উপ-

न न स न न स

। । । । । । । । S । । । । । । । । S

मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना,

न न न ज य

। । । । । । । । । । S । । S S

जनयति मम मनसि मुदं मदिराची ॥

शुद्धविराडृषभं तज् रः ॥ ३० ॥

तस्मिन्नेव उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने तकारजकाररेफा भवन्ति, तदा 'शुद्धविराडृषभं' नाम वृत्तं भवति ॥

तत्रोदाहरणम्—

म स ज भ ग ग स न ज र ग

S S S । । S । S । S । । S S । । S । । । । S । S । S S

कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः, शशिनिर्म्मलवदना विशालनेत्रा ।

त ज र न न न ज य

S S । । S । S । S । । । । । । । । । । । S । । S S

पीनोरुनितम्बशालिनी सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥

স্থিত প্রচুপিত" নামক বৃত্ত বলে। এই সূত্রে "পৃথগাদ্যং" এই অংশ দ্বারা উদ্গতা ছন্দের "একতঃ" অধিকার নিবৃত্ত হইল, অর্থাৎ এই ছন্দে উদ্গতার ন্যায় প্রথম পাদ দ্বিতীয় পাদের সহিত অবিলম্বে পড়িতে হইবে না।

২৯। যাহার তৃতীয় পাদে যথাক্রমে দুইটি নগণ, সগণ, নগণ, নগণ ও সগণ দ্বারা মোট ১৮অক্ষর এবং অন্য তিন পাদ "উপস্থিতপ্রচুপিত" ছন্দের লক্ষণাক্রান্ত, তাহাকে "বর্দ্ধমান" নামক বৃত্ত বলে।

उपस्थितप्रचुपितादीनामस्मिन् प्रवेशयितुं न शक्यन्ते संज्ञाः, इति नोक्ताः ॥

अर्द्धे ॥ ३१ ॥

पूर्व्वमुच्चावचानि च्छन्दांस्युक्तानि, इदानीं नियमेनोच्यन्ते । 'अर्द्धे' इत्यधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यमाणः, अर्द्धे एव तद्वेदितव्यम् ॥

उपचित्रकं सौ स्लौ ग् भौ भ्गौ ग् ॥ ३२ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकारगकारौ च क्रमेण द्वितीये भकारास्त्रयो गकारौ च भवतस्त'दुपचित्रकं' नाम वृत्तम् । अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद्द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव ॥ तत्रोदाहरणम्—

स स स ल ग भ भ भ ग ग

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ   ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्व्विकसद्भिः ।
परपुष्टविघुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥

৩০। যাহার তৃতীয় পাদে যথাক্রমে তগণ, জগণ ও রগণ দ্বারা মোট ৯ অক্ষর এবং অন্য তিন পাদ 'উপস্থিত প্রচুপিত' ছন্দের লক্ষণাক্রান্ত তাহাকে "শুদ্ধবিরাড়ৃষভ" নামক বৃত্ত বলে।

৩১। এইটি অধিকার সূত্র। এই অধ্যায় সমাপ্তি পর্য্যন্ত "অর্দ্ধে" এই সূত্রটি অধিকৃত হইবে, অর্থাৎ অতঃপর অধ্যায়সমাপ্তি পর্য্যন্ত যে সকল সূত্র করা হইবে, সে সমস্তই 'অর্দ্ধে'র লক্ষণ হইবে।

৩২। যাহার প্রথম পাদে যথাক্রমে তিনটি সগণ একটি লঘুবর্ণ ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১১ অক্ষর, দ্বিতীয় পাদে তিনটি ভগণ ও দুইটি গুরুবর্ণ দ্বারা মোট ১১ অক্ষর, এবং (সমপ্রবিভাগবাচী অর্দ্ধ শব্দ দ্বারা) দ্বিতীয়ার্দ্ধ ও এইরূপ অর্থাৎ তৃতীয় পাদ প্রথম পাদের ও চতুর্থ পাদ দ্বিতীয় পাদের লক্ষণাক্রান্ত, তাহাকে "উপচিত্রক" নামক বৃত্ত বলে।

आख्यानिकी तौ ज्गौ ग् ज्तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ जकारो गकारौ च, द्वितीये जकारतकारौ जकारो गकारौ च, त'दाख्यानिकी' नामवृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम् ।—

त त ज ग ग ज त ज ग ग

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

भृङ्गावलीमङ्गलगीतनादै- र्जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।
आख्यानिकी च स्मरजन्मपाश-महोत्सवस्याश्रवणे क्वणन्ती ॥

आख्यानिकी वार्त्ताहारिकोच्यते ॥

विपरीताख्यानिकी ज्तौ ज्गौ ग् तौ ज्गौ ग् ॥३८॥

यस्य प्रथमे पादे जकारतकारौ जकारो गकारौ च, द्वितीये तकारौ जकारौ गकारौ च, त'द्विपरीताख्यानिकी' नामवृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

ज त ज ग ग त त ज ग ग

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

अलंतवालीकवचोभिरेभिः स्वार्थं प्रिये साध य कार्य्य मन्यत् ।
कथं कथावर्णनकौतुकं स्यादाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः ॥

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमत्र समाधिकारे पाठः ॥

৩৭। যে ছন্দের প্রথম পাদে যথাক্রমে দুইটি তগণ, জগণ ও দুইটি দীর্ঘবর্ণ, দ্বিতীয় পাদে জগণ, তগণ, জগণ ও দুইটি দীর্ঘবর্ণ থাকে এবং তৃতীয় পাদ প্রথম পাদের ও চতুর্থ পাদ দ্বিতীয় পাদের লক্ষণান্বিত হয়, তাহাকে "আখ্যানিকী" নামক ছন্দ বলে।

हरिणप्लुता सौ स्लौ ग् न्भौ भ्रौ ॥ ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकारगकारौ च, द्वितीये नकारभकारौ भकाररेफौ, च तद्वृत्तं 'हरिणप्लुता' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

स स स ल ग न भ भ र

।। ऽ । ।ऽ।। ऽ।ऽ ।।।ऽ। ।ऽ।।ऽ।ऽ

तव मुञ्ज नराधिप विद्विषां, भयविवर्ज्जितकेतुलघीयसाम्।
रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मनां, भवति शीघ्रगतिर्हरिणप्लुता ॥

अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग् न्जौ ज्रौ ॥ ४० ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफलकारगकाराश्च, द्वितीये नकारजकारौ जकाररेफौ च, तद्वृत्त'मपरवक्त्र'' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

न न र ल ग न ज ज र

।।।।।।ऽ।ऽ।ऽ ।।।। ऽ।। ऽ।ऽ।ऽ

सकृदपि कृपणेन चक्षुषा नरवर पश्यति यस्तवाननम्।
न पुनरपरवक्त्रमीक्षते, स हि सुखितोऽर्थिजनस्तथाविधः ॥

अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः ॥

৩৮। যে ছন্দের প্রথম পাদে ক্রমশঃ জগণ, তগণ, জগণ দুইটি দীর্ঘবর্ণ, দ্বিতীয় পাদে দুইটি তগণ, জগণ ও দুইটি দীর্ঘবর্ণ থাকে এবং তৃতীয় পাদ প্রথম পাদের ও চতুর্থপাদ দ্বিতীয় পাদের লক্ষণান্বিত হয়, তাহাকে "বিপরীতাখ্যানিকী" বলে। এই দুইটী ছন্দ বক্ষ্যমাণ উপজাতির অন্তর্গত হইলেও বিশেষ সংজ্ঞার নিমিত্ত অর্দ্ধসমাধিকারেই পাঠ করা ছন্দোবিদ্গণের অভিপ্রেত।

৩৯। যে ছন্দের প্রথম পাদে ক্রমশঃ তিনটি সগণ একটী হ্রস্ববর্ণ ও একটি গুরুবর্ণ, দ্বিতীয় পাদে নগণ, দুইটি ভগণ ও রগণ থাকে এবং তৃতীয় পাদ প্রথম পাদের ও চতুর্থপাদ দ্বিতীয় পাদের সমান লক্ষণান্বিত হয়, তাহার নাম "হরিণপ্লুতা" বৃত্ত বলে।

पुष्पिताग्रा नौ र्यौ न्जौ ज्रौ ग् ॥ ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफयकारौ च द्वितीये नकारजकारौ जकाररेफौ गकारश्च, तद्वृत्तं 'पुष्पिताग्रा' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

न न र य न ज ज र ग

। । । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

समसितदशना मृगायताक्षी, स्मितसुभगा प्रियवादिनी विदग्धा ।
अपहरति नृणां मनांसि रामा, भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताग्रा ॥

इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता विशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमत्रोच्यते ॥

यवमती र्जौ र्जौ ज्रौ ज्रौ ग् ४२ ॥

यस्य प्रथमे पादे रेफजकारौ भूयोऽपि रेफजकारौ भवतः, द्वितीये जकाररेफौ पुनर्जकाररेफौ गकारश्च, तद्वृत्तं 'यवमती' नाम । अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था ॥ तत्रोदाहरणम्—

र ज र ज ज र ज र ग

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

पद्मकान्तु कोमले करे विभाति, प्रशस्तमत्स्यलाञ्छनं पदे च यस्याः ।
सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च, समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः ॥

यवान्विता यवमतीत्यर्थः ॥

৪০। যে ছন্দের প্রথম পাদে ক্রমশঃ দুইটি নগণ, রগণ, একটি হ্রস্ববর্ণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ, দ্বিতীয় পাদে নগণ দুইটি জগণ ও রগণ থাকে এবং তৃতীয়পাদে প্রথম পাদের ও চতুর্থ পাদ দ্বিতীয় পাদের সম লক্ষণান্বিত হয়, তাহাকে "অপরবক্ত্র" নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দ বৈতালীয়ের মধ্যে পঠিত হইলেও বিশেষ সংজ্ঞার জন্য এই প্রকরণে পাঠ করা হইল।

৪১। যে ছন্দের প্রথম পাদে ক্রমশঃ দুইটি নগণ, রগণ ও যগণ, দ্বিতীয়পাদে নগণ, দুইটি জগণ, রগণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ থাকে এবং তৃতীয়পাদ প্রথমপাদের

শিখৈকোনত্রিংশদেকত্রিংশদন্তে গ্ ॥ ৪৩ ॥

যস্য প্রথমে পাদে একোনত্রিংশদক্ষরাণি ভবন্তি, দ্বিতীয়ে চৈকত্রিংশৎ, দ্বয়োরপি পাদয়োরন্তে প্রত্যেকং গুরুঃ; তদ্বৃত্তং 'শিখা' নাম। 'অর্দ্ধ'ইত্যধিকারাদ্দ্বিতীয়মপ্যর্দ্ধং তাদৃশমেব। 'অন্তে গ্' ইতি নিয়মার্থমেতৎ। অন্ত এব গুরুর্নান্যত্র। তেনাযুক্পাদে (১,৩) অষ্টাবিংশতির্লঘবোঽন্তে গুরুরেকঃ। যুক্পাদে (২,৪) ত্রিংশল্লঘবোঽন্তে গুরুস্ত্বেকঃ॥ তত্রোদাহরণম্—

অভিমতবকুলকুসুমঘনপরিমলমিলদলিমুখরিত হরিতি মধৌ,
সহচরমলয়পবনরয়তরলিতসরসিজরজসি শয়তরণিবিততে।
বিকসিতবিবিধকুসুমসুলভসুরভিশরমদননিহতসকলজনে,
জ্বলয়তি মম হৃদয়মবিরতমিহ সুতনু তব বিরহদহনবিষমশিখা॥

খঞ্জা মহত্যযুজীতি ॥ ৪৪ ॥

ইয়মেব শিখা পূর্ব্বোক্তা মহতি বহ্বক্ষরে পাদে অযুজি (১,৩) সতি পারিশেষ্যাদিতরস্মিংস্তু যুজি (২,৪) সতি 'খঞ্জা' নাম ছন্দো

চতুর্থপাদ ২য় পদের সমলক্ষণান্বিত, তাহাকে "পুষ্পিতাগ্রা" বলে। এই ছন্দ 'ঔপচ্ছন্দসিকে'র অন্তর্গত হইলেও বিশেষ সংজ্ঞাজ্ঞাপনার্থ এই প্রকরণে পাঠ করা হইল।

৪২। যে ছন্দের প্রথম পাদে ক্রমশঃ রগণ, জগণ, পুনর্ব্বারও রগণ ও জগণ; ২য় পাদে জগণ, রগণ, পুনর্ব্বার জগণ, ও একটি দীর্ঘবর্ণ থাকে এবং তৃতীয় পাদ প্রথম পাদের ও ৪র্থ পাদ ২য় পাদের সমলক্ষণান্বিত, তাহাকে "যবমতী" নামক ছন্দ বলে।

৪৩। যে ছন্দের প্রথমপাদে পূর্ব্ব অষ্টাবিংশতি অক্ষর লঘু ও শেষ একটি গুরু, মোট ২৯বর্ণ, ২য় পাদে ত্রিশটি লঘুবর্ণ ও শেষটী গুরু, মোট ৩১ বর্ণ, অধিকন্তু তৃতীয় পাদ প্রথম পাদের ও ৪র্থপাদ ২য় পাদের সমলক্ষণান্বিত, তাহাকে "শিখা" নামক বৃত্ত বলে।

भवति । अयमर्थः,—एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोत्रिंशदक्षरश्च समः पादः । शेषं यथाप्राप्तमेव ॥ यथा—

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनतृषि परिणतकणकपिलकलमे,
श्रविकसितसमकुसुमभरपरिमलसुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुहि मुदितमधुलिहि विमलितधरणितले
किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥

अर्द्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

৪৪। যে ছন্দের প্রথম ও তৃতীয় পাদে শিখাছন্দোক্ত একত্রিংশৎ বর্ণ, এবং দ্বিতীয় ও চতুর্থ পাদে ঐ ছন্দোক্ত উনত্রিংশৎ বর্ণ, তাহাকে "খঞ্জা" নামক ছন্দ বলে।

(অর্দ্ধসম বৃত্তাধিকার সমাপ্ত।)

षष्ठोऽध्यायः ।

—००—

यतिर्व्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति विच्छेदो विश्रामस्थानम्, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यवहारादर्शनान्निरर्थकं संज्ञाकरणम् ? नैष दोषः । यतिरिति अनादि-(आगमादिषु) राचार्य्यपारम्पर्य्यागता संज्ञेयं तनुमध्यादिवत् । तस्याः शिष्यस्य तु-पत्त्यर्थमर्थकथनं 'यतिर्व्विच्छेद' इति । अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु च यतिसंज्ञाव्यवहारः। अपि च 'यति'रित्यधिकार आसप्तमाध्यायपरि-समाप्तेः समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषूपतिष्ठते । समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्ष-त्वात् यतिरित्यनेनैव सम्बध्यन्ते । यतिशब्दस्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्त्तव्या इत्यर्थः सिध्यति । अत्रैषा यत्युपदेशोपनिषद्भवति ।

'यतिः सर्व्वत्र पादान्ते श्लोकार्द्धे तु विशेषतः ।
समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥
क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
यदि पूर्व्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
पूर्व्वान्तवत् स्वरसन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।
द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥
नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥'

"यतिः सर्व्वत्र पादान्ते" इत्यस्योदाहरणम्—'विशुद्धज्ञानदेहाय' इत्यादि ॥

प्रत्युदाहरणञ्च यथा—

'नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्द्धधारिणे ।' इत्येवमादि ।

"श्लोकार्द्धे तु विशेषतः" इत्यत्र सन्धिकार्य्याभावात् स्पष्टविभक्तिकत्वञ्च विशेषः * ॥ तत्रोदाहरणम्—

'नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम् ।
ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम् ॥"

अत्र ईश्वराख्यमित्यस्य पूर्व्वमकारेण सह संयोगो न कर्त्तव्यः ॥

समासे प्रत्युदाहरणम्—

'सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी ।
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥'

"समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ।" तत्र श्रूयमाणविभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम् । समासान्तर्भूतविभक्त्यन्तमव्यक्तविभक्तिकम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

'यच्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु' इत्यादि ।

"व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके" इति 'यतिः सर्व्वत्र पादान्ते' इत्यनेनापि सम्बध्यते ॥ तत्रोदाहरणम्—

'वशीकृतजगत्कालं कण्ठे कालं नमाम्यहम् ।
महाकालं कलाशेषशशिलेखाशिखामणिम् ॥' अपि च—

'नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि,-चन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भ,-मूलस्तम्भाय शम्भवे ॥"

"क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
यदि पूर्व्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥" तत्रोदाहरणम्—

---

*स्पष्टविभक्तिकत्वन्तु समासलुप्तविभक्तिकभिन्नत्वे सति विहितविभक्त्यन्तत्वं, तेन हलन्तात् स्य र्ज्जि सुलोपेऽपि स्पष्टविभक्तिकत्वमक्षतमेव ।

'पर्य्याप्तं तप्तचामी,—करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ' इत्यादि । तथा—'कूजत्कोयष्टिकोला' हलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशाः।' इत्यादि । तथा—'हासो हस्ताग्रसंवा,—हनमपि तुलिता,—द्रीन्द्रसारद्विपोऽसौ ।' इत्यादि । तथा—'वैरिञ्चानां तथोच्चा,—रितरुचिरऋचाञ्चाननानाञ्चतुर्णाम् । इत्यादि । तथा—'खड्गे पानीयमाह्लादयति च महिषं पक्षपाती पृथक्कः । ' इत्यादि । समुद्रादाविति किम् ? पदमध्ये यतिः पादान्ते माभूत् । तद्यथा—'प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारा,-यणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम् ।' इत्यादि ।

पूर्व्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु [पदमध्ये] यतिर्दुष्यति * ।यथा—'एतस्या ग,—ण्डतलममलं गाहते चन्द्रकक्ष'मित्यादि । "एतस्या रा,—जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाश"मित्यादि । तथा—"सुरासुरशिरोनिघृ,—ष्टचरणारविन्दः शिवः.," इत्यादि ।

"पूर्व्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।"अस्यार्थः—योऽयं पूर्व्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते स क्वचित् पूर्व्वस्यान्तवद्भवति, क्वचित् परस्यादिवत् । तथा च पाणिनेः स्मरणम्—'अन्तादिवच्चे'ति (पा०६।१।८५) । तत्र पूर्व्वान्तवद्भावे उदाहरणम्—

'स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा' । 'जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः' इत्यादि । तथा—

'दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना,—नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥' इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम्—

'स्कन्धं विन्ध्याद्रिबुद्ध्या निकषति महिष-स्याहितोऽसूनहार्षीत् ।' इत्यादि ।

---

* पूर्व्वेति । यतः पूर्व्वापरयोर्भागयोरिति सप्तम्या द्विवचनान्तं पदं, एकं अक्षरं यत्र तस्य भावः एकाक्षरत्वं तस्मिन् सतीत्यर्थः । अयं भावः—चतुरक्षराद्यात्मकयतिर्विभागे कस्यचित् पदस्यैकमक्षरं निवेश्य परस्मिन् यतिपरमांशेऽपरस्यनिवेशे यतिभङ्गं भवेदित्यर्थः ।

'शूले शूलन्तु गाढ़', प्रहर हरहषी,-केशिकेशोऽपि वक्र-स्वक्रोणाकारि किं ते' इत्यादि।

तत्र हि स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्तदादिवद्-भवति। "यदि पूर्व्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ" इत्यन्तादि-वद्भावविधावपि सम्बध्यते। तेन, 'अस्या वक्त्राब्जमवजितं पूर्णेन्दुशोभं विभाती'त्येवंविधा यतिर्न भवति॥

'यणादेशः परादिव'-दित्यस्योदाहरणम्—

'विततघनतुषारक्षोदशुभ्रांशुपूर्वा-स्वविरलपदमालां श्यामलामुल्लि-खन्त' इत्यादि।

"नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत्"। तेभ्यः पूर्व्वा यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः। तत्रोदाहरणम्—

'स्वादु स्वच्छं सलिलमपि च, प्रीतये कस्य न स्या'दित्यादि।

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम्? अन्येषां * पूर्व्वपदान्तवद्भावो माभूत्। तद्यथा—

'मन्दायन्ते न खलु सुहृदा,-मभ्युपेतार्थकृत्याम्' इत्यादि। तथा—

"इत्यौत्सुक्या,-दपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" इत्यादि।

"परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्"। तेभ्यः परा यतिन भवतीत्यर्थः॥ तत्रोदाहरणम्—

'दुःखं मे प्र,-क्षिपति हृदयं दुःसहस्तद्वियोग' इत्यादि।

परेण नित्यसम्बन्धा इति किम्? कर्म्मप्रवचनीयेभ्यः पराऽपि यतिर्यथा स्यादिति। तत्रोदाहरणम्—

'प्रिय' प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते नखल्विति।

'श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि॥' इत्यादि।

---

* अन्येषां नित्यप्राक्सम्बन्धभिन्नानामित्यर्थः।

अयन्तु चादीनां प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा पादान्ते यतावन्तादिवद्भाव इष्यते । न त्वनेकाक्षराणां पदमध्ये यतौ । तत्र हि पदमध्येऽपि चामीकरादिष्विव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात् ।

तत्र चादीनामुदाहरणम्—

'प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलास'मित्यादि ।

प्रादीनामुदाहरणम्—

'दूरारूढ़प्रमोदं हसितमिव परि-स्पष्टमाशासखीभि'रित्यादि ॥

न पर्य्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ ।
पूर्व्वाचार्य्यकृतं चिह्नं वृत्तं किञ्चिदिहोच्यते ॥ *

तत्र गायत्रे च्छन्दसि वृत्तम्—

तनुमध्या त्यौ ॥ २ ॥ †

यस्य पादे तकारयकारौ, तत् 'तनुमध्या' नाम वृत्तम् ॥ यथा—

त य त य

ऽ ऽ । । ऽ ऽ ऽऽ । । ऽ ऽ

धन्या त्रिषु नीचा, कन्या तनुमध्या ।
श्रोणीस्तनगुर्व्वी, भूयात् पतिभोग्या ॥

अत्र पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्य इत्याम्नायः ।

उष्णिहि—

১। ছন্দোগ্রন্থে ছন্দোনিবদ্ধ শ্লোক সমূহের পাদাদিবিভাজকের (অর্থাৎ বিশ্রামস্থলজ্ঞাপকের) নাম যতি। বৃত্তি দ্রষ্টব্য।

২। যে (গায়ত্রীচ্ছন্দের) প্রত্যেকপাদে তগণ ও যগণ থাকে, তাহাকে 'তনুমধ্যা' নামক চ্ছন্দঃ বলে।

---

* प्रस्तारगणना तु अष्टमाध्यायान्ते प्रपञ्चयिष्यते । श्रीमता भगवता पिङ्गलाचार्य्येण गायत्र्याद्युत्कृतिपर्य्यन्तच्छन्दानुसारीणि वृत्तानि दण्डकजातयश्च प्रदर्शिताः, न तूक्थादिसुप्रतिष्ठापर्य्यन्तानि पञ्च च्छन्दांसि । तानि च च्छन्दांसि प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौस्तुभच्छन्दोमञ्जरीप्रभृतितः अवगन्तव्यानि । ग्रन्थगौरवभयात् सविशेषप्रयोजनाभावाच्च विरता वयं तन्निवेशनात् ॥

† षड़क्षरचतुष्पादात्मकगायत्रीच्छन्दसः प्रस्तारे क्रियमाणे चतुःषष्टिभेदा जायन्ते, तत्र त्रयोदशो भेदः तनुमध्येति नाम्ना प्रसिद्धः । एव मन्यत्र ।

कुमारललिता जसौ ग् ॥ ३ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं 'कुमारललिता' नाम। त्रिभिश्चतुर्भिश्च यतुग्रपदेशं वर्णयन्ति ॥ तत्रोदाहरणम्—

ज स ग ज स ग

। ऽ । । । ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ

यदीयरतिभूमौ विभाति तिलकाङ्कः ।
कुमारललिताऽसौ कुलात् पतति नारी ॥

अत्र केचिद्द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति ॥ तत्रोदाहरणम्—

इदं वदनपद्मं प्रिये तव विभाति ।
इह व्रजति मुग्धे मनो भ्रमरतां मे ॥

अनुष्टुभि—

माणवकाक्रीड़ितकं भ्तौ ल्गौ ॥ ४ ॥

यस्य पादे भकारतकारौ लकारगकारौ च, त'न्माणवकाक्रीड़ितकं' नाम वृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

भ त ल ग भ त ल ग

ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ

माणवकाक्रीड़ितकं, यः कुरुते वृद्ध वयाः ।
हास्यमसौ याति जने, भिक्षुरिव स्त्रीचपलः ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

৩। যে (উষ্ণিক্ ছন্দের) প্রত্যেক পাদে জগণ, সগণ ও গগণ থাকে, তাহাকে 'কুমারললিতা' ছন্দঃ বলে।

৪। যে অনুষ্টুভ্ ছন্দের প্রত্যেক পাদে ভগণ, তগণ, লগণ ও গগণ থাকে, তাহাকে 'মাণবকাক্রীড়িতক' ছন্দঃ বলে।

चित्रपदा भौ गौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे भकारौ गकारौ च भवतस्त'च्चित्रपदा' नाम वृत्तम् ॥

यथा—

भ भ गग भ भ गग

ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ ऽ । । ऽ । । ऽ ऽ

यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतसि सज्जनता च।
चित्रपदापि च लक्ष्मी—स्तं पुरुषं न जहाति ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे मकारौ गकारौ च, त'द्विद्युन्माला' नाम वृत्तम् ॥

यथा—

म म गग म म गग

ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

विद्युन्माला,—लोलान् भोगान्, मुक्त्वा मुक्तौ यत्नं कुर्य्यात्।
ध्यानोत्पन्नं, निःसामान्यं, सौख्यं भोक्तुं, यद्याकाङ्क्षेत् ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः।

बृहत्याम्।—

हंसरुतं म्नौ गौ ॥ * ७ ॥

৫। যে অনুষ্টুভ্ ছন্দের প্রত্যেক পাদে ২টী ভগণ ও ২টী গগণ থাকে, তাহাকে 'চিত্রপদা' নামক বৃত্ত বলে।

৬। যে অনুষ্টুভ্ ছন্দের প্রত্যেক পাদে দুইটী মগণ ও দুইটী গগণ থাকে, তাহাকে 'বিদ্যুন্মালা' নামক বৃত্ত বলে।

---

* सूत्रमिदम् अनेकस्मिन् पुस्तके नास्ति।

যস্য পাদে মগণনগণৌ গকারৌ চ ভবতস্তদ্বৃত্তং 'হংসরুত' নাম ॥ তত্রোদাহরণম্—

म न ग ग म न ग ग

ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ

অভ্যাগামিগ্রীষ্মলক্ষ্মী,—মঞ্জীরক্বণিততুল্যম্ ।
তীরে রাজতি নদীনাং, রম্যং হংসরুতমেতত্ ॥

ভুজগশিশুভৃ[সৃ]তা নৌ ম্ ॥ ৮ ॥

যস্য পাদে নকারৌ মকারশ্চ ভবতি, তদ্বৃত্তং 'ভুজগশিশুভৃতা' নাম ॥ তত্রোদাহরণম্—

न न म न न म

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ

ইয়মধিকতরং রম্যা বিকচকুবলয়—শ্যামা ।
রময়তি হৃদয়ং যূনাং ভুজগশিশুভৃতা নারী ॥

বক্রগতিরিত্যর্থঃ, শিশুশব্দস্য সার্থকত্বাৎ অন্যৈরপ্যুক্তম্ ।— "অভ্যসরতা নু তরুণীগতিবক্রভাবা,—নুন্মূলিতাঃ ফণিশিশোর্ভবতা-পরাধাঃ ॥ ইতি ।

অত্র সপ্তভির্দ্বাভ্যাঞ্চ যতিরিত্যাম্নায়ঃ ।

হলমুখী র্নৌ স্ ॥ ৯ ॥

যস্য পাদে রেফনকারসকারা ভবন্তি, তদ্বৃত্তং 'হলমুখী' নাম ॥ তত্রোদাহরণম্—

৭। যে শ্লোকের প্রতিপাদে মগণ ও নগণ এবং দুইটি দীর্ঘ বর্ণ থাকে, তাহাকে 'হংসরুত' ছন্দঃ বলে।

৮। যে শ্লোকের প্রতিপাদে নগণদ্বয় ও মগণ থাকে, তাহাকে 'ভুজগশিশুভৃতা'ছন্দঃ বলে। এই ছন্দে সাত অক্ষর ও দুই অক্ষরে যতি থাকিবে।

र न स र न स

। । ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ । । । । । ऽ

गण्डयो,—रतिशय कृशं, यन्मुखं, प्रकटदशनम्।
आयतं, कलहनिरतं, तां स्त्रियं त्यज हलमुखीम्॥
अत्र त्रिभिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः॥

पङ्क्तौ—

शुद्धविराड् म्सौ ज्गौ॥ १०॥

यस्य पादे मकारसकारजकारगकारा भवन्ति, तद्वृत्तं 'शुद्ध-विराट्' नाम॥ तत्रोदाहरणम्—

म स ज ग म स ज ग

ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा।
अस्मद्वंशपितामहो गुरु,—र्ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः॥
अत्र पादान्ते यतिः॥

पणवो म्नौ य्गौ॥ ११॥

यस्य पादे मकारनकारयकारगकारा भवन्ति, तद्वृत्तं 'पणवो' नाम॥ तत्रोदाहरणम्—

৯। যে শ্লোকের প্রতিপাদে রগণ নগণ, এবং সগণ থাকে, তাহাকে 'হল-মুখী' নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে তিন ও ছয় অক্ষরে যতি থাকিবে।

১০। যে শ্লোকের প্রতিপাদে মগণ, সগণ, জগণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ থাকে, তাহাকে 'শুদ্ধবিরাট্' ছন্দ বলে। এই ছন্দে পাদান্তে যতি হইবে।

ম ন য গ ম ন য গ

ऽ ऽ ऽ। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ

মীমাংসারস—মমৃতং পীত্বা শাস্ত্রোক্তিঃ পটু,—রিতরা ভাতি ।
এবং সংসদি বিদুষাং মধ্যে জল্পাসৌ জয়—পণবন্ধত্বাৎ ॥

অত্র পঞ্চভিঃ পঞ্চভির্যতিরিত্যাম্নায়ঃ ॥

রুক্মবতী ভ্মৌ স্গৌ ॥ ১২ ॥

যস্য পাদে ভকারমকারসকারগকারা ভবন্তি, তদ্বৃত্তং 'রুক্মবতী' নাম ॥ তত্রোদাহরণম্—

ভ ম স গ ভ ম স গ

ऽ। । ऽ ऽ ऽ। । ऽ ऽ ऽ। । । ऽ ऽ ऽ। ऽ ऽ

পাদতলে পদ্মোদরগৌরে, রাজতি যস্যা ঊর্দ্ধ্বগরেখা ।
সা ভবতি স্ত্রীলক্ষণযুক্তা, রুক্মবতী সৌভাগ্যবতী চ ॥

অত্র পাদান্তে যতিঃ ॥

ময়ূরসারিণী র্জৌ র্গৌ ॥ ১৩ ॥

যস্য পাদে রেফজকারৌ রেফগকারৌ চ, তদ্বৃত্তং 'ময়ূরসারিণী' নাম ॥ তত্রোদাহরণম্ —

১১। যে শ্লোকের প্রতিপাদে মগণ, নগণ, যগণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ থাকে, তাহাকে 'পণব' ছন্দ বলে। এই ছন্দে প্রতি পাঁচ অক্ষরে যতি হইবে।

১২। যে শ্লোকের প্রতিপাদে ভগণ, মগণ, সগণ ও একটী দীর্ঘবর্ণ থাকে, তাহাকে 'রুক্মবতী' নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে পাদান্তে যতি হইবে।

र ज र ग र ज र ग

ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽऽ ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽऽ

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगसक्तचित्ता ।
या द्रुतं प्रयाति सन्नतांसा, तां मयूरसारिणीं विजह्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

मत्ता म्भौ स्गौ ॥ १४ ॥

यस्य पादे मकारभकारसकारगकारास्तद्वृत्तं 'मत्ता' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

म भ स ग म भ स ग

ऽऽऽऽ ।।।।ऽऽ ऽऽऽऽ ।।।।ऽऽ

स्वैरोल्लापैः, श्रुतिपुटपेयै,—र्गीतक्रीड़ा,—सुरतविशेषैः ।
वासागारे, कृतसुरतानां मत्ता नारी, रमयति चेतः ॥

अत्र चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च, तद्वृत्तं 'उपस्थिता' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

১৩। যে শ্লোকের প্রতিপাদে রগণ, জগণ রগণ ও একটী দীর্ঘবর্ণ থাকে, তাহাকে 'ময়ুরসারিণী' ছন্দ বলে। এই ছন্দে পাদান্তে যতি হইবে।

১৪। যে শ্লোকের প্রতিপাদ মগণ, ভগণ, সগণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা রচিত, তাহাকে 'মত্তা' নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে চারি অক্ষর ও ছয় অক্ষরে যতি হইবে।

त ज ज ग   त ज ज ग

SS IISIISIS   SS IIS IISIS

एषा जगदेकमनोहरा, कन्या, कनकोज्ज्वलदीधितिः ।
लक्ष्मी,—रिव दानवसूदनं, पुण्यै,—र्नरनाथमुपस्थिता ॥

अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

त्रिष्टुभि—

इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ १६ ॥

यस्य पादे तकारौ जकारगकारौ गकारश्च, तद्वृत्त'मिन्द्रवज्रा' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

त त ज ग ग   त त ज ग ग

SSISS IISISS   SSISS IISISS

ये दुष्टदैत्या इह भूमिलोके, द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे ।
तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान्, व्याजीवयद् यः सततं नमस्ते ॥

अपिच—

गोब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिर्व्विरुद्धं, मोहात् करोत्यल्पमतिर्नृपो यः ।
तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः क्षोणीधरस्येव भवत्यवश्यम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकारतकारजकारा गकारौ च, तद्वृत्त'मुपेन्द्रवज्रा' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

১৫। যে শ্লোকের প্রতিপাদ তগণ, দুইটী জগণ ও একটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা রচিত, তাহাকে 'উপস্থিতা' ছন্দ বলে। এই ছন্দে দুই ও আট অক্ষরে যতি হইবে।

১৬। যে শ্লোকের প্রতিপাদ তগণদ্বয়, জগণ ও দুইটী দীর্ঘবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'ইন্দ্রবজ্রা' বলে। এই ছন্দে পাদান্তে যতি নিয়ম।

ज त ज ग ग ज त ज ग ग

। ऽ । ऽ ऽ । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ।

भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये, नमन्ति लक्ष्मीस्तनलेखनेऽपि ।
उपेन्द्रवज्राधिककर्कशत्वं, कथं गतास्ते रिपुदारणायाम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

आद्यन्तावुपजातयः ॥ १८ ॥

आद्यन्ताविति अनन्तरोक्ताविन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादावाह । तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतस्तदोपजातयः प्रस्तारवशाच्चतुर्दश-प्रकारा जायन्ते ॥ (क)

১৭। যে শ্লোকের প্রতিপাদ জগণ, তগণ, জগণ ও দুইটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'উপেন্দ্রবজ্রা' বলে। এই ছন্দেও পাদান্তে যতিনিয়ম।

(क) वृत्तौ प्रस्तारवशादित्यत्र प्रस्तारवचनादिति पाठान्तरम् । अथ प्रस्तारनियमः कथ्यते । इकारेण इन्द्रवज्रापादः, उकारेण उपेन्द्रवज्रापादः । तथा च गकारस्थानीयेन इकारेण, तथा लकारस्थानीयेन उकारेण चतुरक्षरप्रस्तारवत् प्रस्तारे क्रियमाणे षोड़श भेदा एव जायन्ते । तत्र चतुरिकारात्मकः प्रथमो भेदः, शुद्धेन्द्रवज्राख्यः । षोड़शश्चतुरुकारात्मको भेदः शुद्धोपेन्द्रवज्राख्यः । शेषाः मध्यस्थाः चतुर्द्दशभेदाः उपजातयो भवन्ति । हलरवाकरटीकाया-मपि एतदेवविवरणमुपन्यस्तम् । अथ आसां सुखबोधार्थं गकारलकारस्थानीयाभ्यां इकारो-काराभ्यां उपजाति-प्रस्तारोऽत्र लिख्यते—यथा—

(१) इइइइ (इन्द्रवज्रा)
(२) उइइइ (कीर्त्तिनाम्नी)
(३) इउइइ (वाणीनाम्नी)
(४) उउइइ (मालानाम्नी)
(५) इइउइ (शालानाम्नी)
(६) उइउइ (हंसीनाम्नी)
(७) उइइउ (मायानाम्नी)
(८) उउउइ (जायानाम्नी)
(९) इइइउ (वालानाम्नी)
(१०) उइइउ (आर्द्रानाम्नी)
(११) इउइउ (भद्रानाम्नी)
(१२) उउइउ (प्रेमानाम्नी)
(१३) इइउउ (रामानाम्नी)
(१४) उइउउ (ऋद्धिनाम्नी)
(१५) इउउउ (बुद्धिनाम्नी)
(१६) उउउउ (उपेन्द्रवज्रा)

तत्रोदाहरणम्—

त त ज ग ग त त ज ग ग

ऽऽ। ऽ ऽ। । । ऽ । ऽ ऽ ऽऽ। ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

तत्रोपजातिर्व्विविधा विदग्धैः संयोज्यते तु व्यवहारकाले। (इ०)

ज त ज ग ग ज त ज ग ग

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो नृपेण पुंरत्नपरीक्षणाय॥ (उ०)

एवमन्यान्युपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाव्येषु द्रष्टव्यानि। समवृत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो लाघवार्थः। केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते। तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति। तथा शालिनीवातोर्म्मीपादयोरन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेण उपजातयो द्रष्टव्यः॥

১৮। যে শ্লোকের কোন পাদ ইন্দ্রবজ্রা লক্ষণ দ্বারা, কোন পাদ উপেন্দ্রবজ্রা লক্ষণ দ্বারা লক্ষিত হয়, তাহাকে 'উপজাতি' বলে। এইরূপ বংশস্থবিলের সহিত ইন্দ্রবংশার এবং শালীনীর সহিত বাতোর্ম্মীর মিলনেও উপজাতি ছন্দ হইয়া থাকে। উপজাতি নানাবিধ। ইন্দ্রবজ্রার সহিত উপেন্দ্রবজ্রার মিলনে যে উপজাতি হয়, তাহার ভেদ প্রস্তারানুসারে চতুর্দ্দশ প্রকার।

प्रथमस्तावत् शुद्धेन्द्रवज्राख्यः षोड़शस्तु शुद्धोपेन्द्रवज्राख्यः। द्वितीयत आरभ्य पञ्चदशपर्य्यन्तं मध्यस्थचतुर्द्दशानां यथाक्रमं नामानि कथ्यन्ते—"कीर्त्तिर्वाणी तथा माला शाला हंसी तथैव च। माया जाया तथा बाला आर्द्रा भद्रा ततः परं॥ प्रेमा रामा तथा ऋद्धिः बुद्धिश्चैव विचक्षणैः। उक्तान्येतानि नामानि विज्ञेयानि यथाक्रमम्॥" एवं वंशस्थविलेन्द्रवंशापादाभ्यां तथा शालिनीवातोर्म्मीपादाभ्याञ्च प्रत्येकं चतुर्द्दश प्रकारा उपजातयो भवन्ति। पूर्व्वोक्तानां तथा एतासाञ्च उदाहरणानि विस्तिकृता न दर्शितानि॥

दोधकं भौ भ्गौ ग् ॥ १९ ॥

यस्य पादे भकारास्त्रयो गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'दोधकं' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

भ भ भ ग ग   भ भ भ ग ग

ऽ।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ   ऽ।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ

दोधकमर्थविरोधकमुग्रं, स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।
स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं, मुञ्चति यो नृपतिः स सुखी स्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दोग्धीति दोधकः । केनाप्युपायेन राजानं दोग्धि ॥

शालिनी म्तौ त्गौ ग् समुद्रऋषयः ॥२०॥

यस्य पादे मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं 'शालिनी' नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

म त त ग ग   म त त ग ग

ऽऽऽऽ ऽ।ऽऽ।ऽऽ   ऽऽऽऽ ऽ।ऽऽ।ऽऽ

शस्तश्यामा स्निग्धमुग्धायताक्षी, पीनश्रोणि,—र्दक्षिणावर्त्तनाभिः ।
मध्ये क्षामा पीवरोरुस्तनी या श्लाघ्या भर्त्तुः शालिनी कामिनी सा ॥

वातोर्म्मी म्भौ त्गौ ग् ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकारभकारतकारा गकारौ च, तद्वृत्तं 'वातोर्म्मी' नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

১৯। যে শ্লোকের প্রতিপাদ তিনটি ভগণ ও দুইটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'দোধক' বলে। এ ছন্দে পাদান্তে যতির নিয়ম।

২০। যে শ্লোকের প্রতিপাদ মগণ, তগণদ্বয় ও দুইটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'শালিনী' বলে। এই ছন্দে চারি ও সাত অক্ষরে যতি।

म भ त ग ग म भ त ग ग

ऽऽ ऽऽ ।।ऽ ऽ। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।। ऽ ।। ऽ ऽ

यात्युत्सेकं सपदि प्राप्य किञ्चित् स्याद्वा यस्या—श्चपला चित्तवृत्तिः।
या दीर्घाङ्गी स्फुटशब्दाट्टहासा त्याज्या सा स्त्री द्रुतवातोर्म्मिमाला॥
वातोर्म्मीति "स्त्रियां कृदिकारादक्तिनः" इति ङीप्॥

भ्रमरविलसिता म्भौ न्लौ ग्॥ २२॥

यस्य पादे मकारभकारनकारलकारगकारास्तद्वृत्तं 'भ्रमरविलसिता' नाम। चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। तत्रोदाहरणम्—

म भ न ल ग म भ न ल ग

ऽ ऽ ऽ ऽ ।।।।। । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ।।।।। ऽ

किं ते वक्त्रं, चलदलकचितं, किं वा पद्मं, भ्रमरविलसितम्।
इत्येवं मे जनयति मनसि भ्रान्तिं कान्ते परिसरसरसि॥

रथोद्धता र्नौ र्लौ ग्॥ २३॥

यस्य पादे रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं 'रथोद्धता' नाम॥ तत्रोदाहरणम्—

২১। যে শ্লোকের প্রতিপাদ মগণ, ভগণ, তগণ ও দুইটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'বাতোর্ম্মী' বলে। এই ছন্দে চারি ও সাত অক্ষরের পর যতি।

২২। যে শ্লোকের প্রতিপাদ মগণ, ভগণ, নগণ, একটি লঘুবর্ণ ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'ভ্রমরবিলসিতা' কহে। এই ছন্দে চারি ও সাত অক্ষরে যতি।

र न र लग र न र लग

S I S I I I S I S I S S I S I I I S I S I S

या करोति विविधैर्व्विटैः समं सङ्गतिं परगृहे रता च या।
म्लानयत्युभयतोऽपि बान्धवान् मार्गधूलिरिव सा रथोद्धता॥

अत्र पादान्ते यतिः॥

स्वागता र्नौ भ्गौ ग्॥ २४॥

यस्य पादे रेफनकारभकारा गकारौ च, तद्वृत्तं 'स्वागता' नाम। तत्रोदाहरणम्—

र न भ गग र न भ गग

S I S I I I S I I S S S I S I I I S I I S S

आहवं प्रविशतो यदि राहुः पृष्ठतश्चरति वायु-समेतः।
प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे स्वागता भवति तस्य जयश्रीः॥

अत्र पादान्ते यतिः॥

वृन्ता नौ स्गौ ग्॥ २५॥

यस्य पादे नकारौ सकारगकारौ, गकारश्च, तद्वृत्तं 'वृन्ता' नाम। अत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन समुद्रऋषय इत्यनुवर्त्तते। तेन चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

২৩। যে শ্লোকের প্রতিপাদ রগণ, নগণ, রগণ, একটি লঘুবর্ণ ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'রথোদ্ধতা' বলে। এই ছন্দে পাদান্তে যতি।

২৪। যে শ্লোকের প্রতিপাদ রগণ, নগণ, ভগণ ও দুইটি দীর্ঘবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'স্বাগতা' বলে। এই ছন্দে পাদান্তে যতিনিয়ম।

न न स ग ग न न स ग ग

। । । । । । । । ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । ऽ ऽ

द्विजगुरु-परिभवकारी यो नरपति-रतिधनलुब्धात्मा ।
ध्रुवमिह निपपति पापोऽसौ फलमिव पवनहतं वृन्तात् ॥

श्येनी र्जौ र्लौ ग् ॥ २६ ॥

यस्य पादे रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं 'श्येनी' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

र ज र ल ग र ज र ल ग

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

क्रूरदृष्टिरायतायनासिका चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ।
युद्धकाङ्क्षिणी सदामिषप्रिया, श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥
अत्र पादान्ते यतिः ॥

विलासिनी ज्रौ ज्गौ ग् ॥ २७ ॥*

यस्य पादे जकाररेफौ जकारगकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं 'विलासिनी' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

ज र ज ग ग ज र ज ग ग

। ऽ । ऽ ः ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ

विलासिनी विलोकितः स कामी, दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या ।

২৫। যে শ্লোকের প্রতিপাদ তগণদ্বয়, সগণ ও দুইটি গুরুবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'বৃন্তা' ছন্দ বলে। এই ছন্দে মণ্ডূকপ্লুতিন্যায়ানুসারে চারি ও সাত অক্ষরে যতি।

২৬। যে শ্লোকের প্রতিপাদ রগণ, জগণ, রগণ, একটি লঘুবর্ণ ও একটি গুরুবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'শ্যেনী' ছন্দ বলে। এই ছন্দে পাদান্তে যতিনিয়ম।

करोति चञ्चलाक्षिदृष्टिपातैः, यतात्मनश्च योगिनोऽपि मत्तान् ॥

जगती ॥ २८ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्त-ज्जगतीत्येवं वेदितव्यम्। वक्ष्यति च, 'तोटकं स' (६।३२) इति, तज्जगतीपादस्य लक्षणं भवति ॥

वंशस्था ज्तौ ज्रौ ॥ २९ ॥

यस्य पादे जकारतकारौ जकाररेफौ च भवतस्तद्वृत्तं 'वंशस्था' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

ज त ज र ज त ज र

I S I S S I I I S I S I S I S I S I S S I I I S I S I S

विशुद्ध वंशस्थमुदारचेष्टितं गुणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनम्।
विपत्तिमग्नस्य करावलम्बनं करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

इन्द्रवंशा तौ ज्रौ ॥ ३० ॥

২৭। যে শ্লোকের প্রতিপাদ জগণ, রগণ, জগণ ও দুইটি গুরুবর্ণ দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'বিলাসিনী' ছন্দ বলে। এই ছন্দে যতিনিয়ম নাই।

২৮। ষষ্ঠাধ্যায়ের সমাপ্তি পর্য্যন্ত জগতী সংজ্ঞার অধিকার যাইবে। এই জগতীসংজ্ঞা হইতে অধ্যায় সমাপ্তি পর্য্যন্ত সমস্ত 'ছন্দ' লক্ষণই জগতীসংজ্ঞার অন্তর্গত। সুতরাং ভবিষ্যতে যে "তোটকং সঃ" এইরূপ তোটক লক্ষণ বলিব, তাহাও জগতীপাদের অক্ষরসংখ্যাবোধক হইবে। তোটকলক্ষণের তাৎপর্য্য তোটক—লক্ষণের অনুবাদে প্রদর্শিত হইবে।

২৯। যে ছন্দে জগণ, তগণ, জগণ, ও রগণ থাকে, তাহাকে 'বংশস্থা' নামক বৃত্ত বলে।

यस्य पादे तकारौ जकाररेफौ च, तद्वृत्त'मिन्द्रवंशा' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

त त ज र त त ज र

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

कुर्व्वीत यो देवगुरुद्विजन्मना—मुर्व्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया ।
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः संजायते श्रीः प्रतिकूलवर्त्तिनी ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

द्रुतविलम्बितं नभौ भरौ ॥ ३१ ॥

यस्य पादे नकारभकारौ भकाररेफौ च भवतस्तद्वृत्तं 'द्रुतविलम्बितं' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

न भ भ र न भ भ र

। । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ

द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः ।
द्रुतविलम्बितखेलगतिर्नृपः सकलराज्यसुखं प्रियमश्नुते ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

तोटकं सः ॥ ३२ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्य्यते, तावन्त एव पादे यत्र सकारा भवन्ति, तद्वृत्तं 'तोटकं' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

৩০। যাহার প্রতিচরণে দুইটি তগণ, জগণ ও রগণ থাকে, তাহাকে 'ইন্দ্রবংশা' নামক বৃত্ত বলে। এই ছন্দেও পাদান্তে যতি হইবে।

৩১। যাহার প্রতিচরণে নগণ, ভগণদ্বয় ও রগণ থাকে, তাহাকে "দ্রুতবিলম্বিত" নামক বৃত্ত বলে। পাদান্তে যতিনিয়ম।

स स स स स स स स

। । ऽ । । ऽ । । ऽ । । ऽ । ऽ । । ऽ । । ऽ । । । ऽ

अमुना यमुनाजलकेलिकृता सहसा तरसा परिरभ्य धृता।
हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती न ययौ नवयौवनभारवती॥

अन्यच्च—

त्यज तोटकमर्थनियोगकलं प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम्।
उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं नरनायकभीरुकमायुधिकम्॥

अत्र पादान्ते यतिः॥

पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः॥ ३३॥

यस्य पादे नकारौ मकारयकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'पुटो' नाम। अष्टभिश्चतुर्भिश्च यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

न न म य न न म य

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

न विचलति कथञ्चिन्न्यायमार्गाद् वसुनि शिथिलमुष्टिः पार्थिवो यः।
अमृतपुट इवासौ पुण्यकर्म्मा भवति जगति सेव्यः सर्व्वलोकैः॥

जलोद्धतगतिर्ज्सौ ज्सौ रसर्त्तवः॥ ३४॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्तावेव भवतस्तद्वृत्तं 'जलोद्धतगति'-र्नाम। षड्भिः षड्भिश्च यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

৩২। জগতী অধিকার অনুসারে যতক্ষণ পর্য্যন্ত দ্বাদশাক্ষর পূর্ণ না হয়, ততক্ষণ সগণ ব্যবহার করিবে—অর্থাৎ যাহার প্রতিপাদে চারিটি সগণ হয়, তাহাকে "তোটক" বলে। পাদান্তে যতি নিয়ম।

৩৩। যাহার প্রতিপাদে নগণদ্বয়, মগণ ও যগণ থাকে, তাহাকে 'পুট'-নামক বৃত্ত বলে। এই ছন্দে আট ও চার অক্ষরে যতি হইবে।

ज स ज स ज स ज स

।ऽ। ।।ऽ ।ऽ।। ।ऽ ।ऽ ।।।ऽ ऽ।।।ऽ

भनक्ति समरे बहूनपि रिपून् हरिः प्रभुरसौ भुजोर्ज्जितबलः ।
जलोद्धतगति—र्यथैव मकर—स्तरङ्गनिकरं करेण परितः ॥

कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ३५ ॥

यस्य पादे नकारयकारौ पुनरपि ताविव भवतस्तद्वृत्तं 'कुसुमविचित्रा' नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

न य न य न य न य

।।।।ऽऽ ।।।।ऽऽ ।।।।ऽऽ ।।।।ऽऽ

विगलितहारा सकुसुममाला सचरणलाक्षा बलयसुलक्षा ।
विरचितवेशं सुरतविशेषं कथयति शय्या कुसुमविचित्रा ॥

ततं नौ म्रौ ॥ ३६ ॥ †

यस्य पादे नकारौ मकाररेफौ च, तद्वृत्तं "तत" नाम ॥
तत्रोदाहरणम्—

न न म र न न म र

।।।।।।ऽऽऽ ऽ।ऽ ।।।।।।ऽऽऽऽ।ऽ

कुरु करुणमियं गाढ़ोत्कण्ठिका यदुतनयचकोरीकामाधिका ।
विरहदहनसन्तापदग्धा दृशा पिबतु तव मुखेन्दोर्बिम्बं तृषा ॥

৩৪। যাহার প্রতিপাদে জগণ, সগণ, পুনর্ব্বার জগণ ও সগণ থাকে; তাহাকে "জলোদ্ধতগতি" নামক বৃত্ত বলে। এই ছন্দে প্রতি ছয় অক্ষরে যতি হইবে।

৩৫। যাহার প্রতিপাদে নগণ, যগণ, নগণ ও যগণ হয়, তাহাকে "কুসুমবিচিত্রা" নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে প্রতি ছয় অক্ষরে যতি হইবে।

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियच्छेषय: ॥ ४२ ॥

यस्य पादे मकारौ यकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'वैश्वदेवी' नाम । पञ्चसु सप्तसु च यति: ॥ तत्रोदाहरणम्—

म म य य

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ, ऽ ।ऽ ऽ । ऽ ।

धन्य: पुण्यात्मा जायते कोऽपि वंशे

म म य य

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

तादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रम् ।

गोविप्रज्ञाति—स्वामिकार्य्ये प्रवृत्त:

शुद्ध: श्राद्धादौ वैश्वदेवी भवेद्य: ॥

वाहिनी त्मौ म्याविषिकामशरा: ॥ ४३ ॥

यस्य पादे तकारमकारौ मकारयकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'वाहिनी' नाम । सप्तभि: पञ्चभिश्च यति: ॥ तत्रोदाहरणम्—

त म म य

ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

यो वाहिनीं क्रव्यादां व्यूढमावात्

৪১। যে ছন্দের প্রতিপাদে ভগণ, মগণ, সগন ও মগণ থাকে, তাহাকে "কান্তোৎপীড়া" নামক বৃত্ত বলে। পাদান্তে যতিনিয়ম।

৪২। যাহার প্রতিপাদে দুইটি মগণ ও দুইটি যগণ থাকে, তাহাকে "বৈশ্ব-দেবী" নামক বৃত্ত বলে। এই ছন্দে পাঁচ ও সাত অক্ষরে যতি হইবে।

त म म य

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ

हन्तुं हि शक्तोऽनन्तः सोऽप्यद्य मूर्च्छाम् ।
प्राप्तः किमेतच्चित्रं पौलस्त्यशक्त्या,
ज्ञातुं न शक्यन्त्वद्भैस्तारित्रमेषाम् ॥ *

नवमालिनी न्जौ भ्याविति ॥ ४४ ॥

यस्य पादे नकारजकारभकारयकारा भवन्ति, तद्वृत्तं 'नवमालिनी' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

न ज भ य न ज भ य

।।।।ऽ ऽऽ।।।ऽ ऽ ।।।।ऽ।ऽ। ।।ऽ ऽ

धवलयशोऽंशुकेन परिवीता सकलजनानुराग—घुसृणाक्ता ।
दृढ़गुणबद्धकीर्त्ति—कुसुमौघै,—स्तवनवमालिनीव नृपलक्ष्मीः ॥

अत्र वसुसमुद्रैर्यतिरित्याम्नायः ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ।

৪৩। যাহার প্রতিপাদে তগণ, মগণ, নগণ ও যগণ থাকে, তাহাকে "বাহিনী" নামক বৃত্ত বলে।

৪৪। যাহার প্রতিপাদে নগণ, জগণ, ভগণ ও যগণ থাকে, তাহাকে "নবমালিনী" নামক বৃত্ত বলে।

হলায়ুধকৃত ছন্দোবৃত্তির ষষ্ঠাধ্যায় সমাপ্ত।

---

* नेदमुदाहरणं कस्मिंश्चित् प्राचीनपुस्तके दृश्यते, अस्माभिस्तु अन्यतः संगृह्यात्र सन्निवेशितमिदमिति ।

সপ্তমোঽধ্যায়ঃ।

—০০—

* ইদানীমতিজগতীশক্কর্য্যতিশক্কর্য্যষ্টিরত্যষ্টির্ধৃতিরতিধৃতিশ্চেতি সপ্তাতিচ্ছন্দাংসি একৈকপাদাক্ষরবৃদ্ধ্যা ক্রমেণোদাহ্রিয়ন্তে ॥

তত্রাতিজগত্যাম্—

প্রহর্ষিণী ম্নৌ জ্রৌ গ্ ত্রিকদশকৌ ॥ ১ ॥

যস্য পাদে মকারনকারজকাররেফগকারা ভবন্তি, তদ্বৃত্তং ‘প্রহর্ষিণী’ নাম। ত্রিভির্দশভিশ্চ যতিঃ ॥ তত্রোদাহরণম্—

ম ন জ র গ ম ন জ র গ

ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

উত্তুঙ্গ-স্তনকলসদ্বয়োন্নতাঙ্গী লোলাক্ষী বিপুলনিতম্বশালিনী চ।
বিম্বোষ্ঠী নরবরমুষ্টিমেয়মধ্যা সা নারী ভবতি মনঃপ্রহর্ষিণীতি ॥

রুচিরা জ্ভৌ স্জৌ গ্ চতুর্নবকৌ ॥ ২ ॥

যস্য পাদে জকারভকারৌ সকারজকারৌ গকারশ্চ, তদ্বৃত্তং ‘রুচিরা’ নাম। চতুর্ভির্নবভিশ্চ যতিঃ ॥ তত্রোদাহরণম্—

* এখন এক এক অক্ষর বৃদ্ধি দ্বারা অতি জগতি, শক্করী, অতিশক্করী, অত্যষ্টি অষ্টি, ধৃতি ও অতিধৃতি এই সাতটী ছন্দঃ ক্রমে উদাহৃত হইতেছে।

১। যে ছন্দের প্রতিপাদে মগণ, নগণ, জগণ, রগণ ও একটি গুরু থাকে, তাহাকে ‘প্রহর্ষিণী’ বলে। এই ছন্দে তিন ও দশ অক্ষরে যতি হইবে।

২। যাহার প্রতিপাদে জগণ, ভগণ, সগণ, জগণ ও একটি গুরু থাকে, তাহাকে ‘রুচিরা’ বলে। এই ছন্দে চারি ও নয় অক্ষরে যতি হইবে।

ज भ स जग ज भ स ज ग

ऽ। । ऽ । । । । ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ।ऽ । । । ।ऽ।ऽ।ऽ

मृगत्वचा रुचिरतराम्बरक्रियः, कपालभृत् कपिलजटाग्रपल्लवः ।
ललाटदृग्—दहनदग्धोद्धतस्मरः पुनातु वः शिशुशशिशेखरः शिवः ॥

मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥ ३ ॥

यस्य पादे मकारतकारौ यकारसकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं 'मत्त-मयूर' नाम । पूर्व्वैव यतिः ॥तत्रोदाहरणम्—

म त य स ग म त य स ग

ऽऽऽऽ ऽ। ।ऽऽऽ। ।ऽ ऽऽऽऽ ऽ। ।ऽऽ। ।ऽऽ

व्यूढ़ोरस्कः सिंहसमानानतमध्यः पीनस्कन्धो मांसलहस्तायतबाहुः
कम्बुग्रीवः स्निग्धशरीरस्तनुलोमा भुङ्क्ते राज्यं मत्तमयूराकृतिनेत्रः॥

गौरी नौ न्सौ ग् ॥ ४ ॥

यस्य पादे नकारत्रयं सकारो गकारश्च, तद्वृत्तं 'गौरी' नाम ।

तत्रोदाहरणम्—

न न न स ग न न न स ग

। । । । । । । । । । । ।ऽऽ । । । । । । । । । । । ।ऽऽ

सकलभुवनजगणनतपादा निजपदभजनशमितविषादा ।
विजितसरसिरुहनयनपद्मा भवतु सकलमिह जगति गौरी ॥

शर्क्कर्य्याम्—

৩। যাহার প্রতিপাদে মগণ, তগণ, যগণ, সগণ ও একটি গুরু থাকে, তাহাকে "মত্তময়ূর" নামক বৃত্ত বলে। এই ছন্দে চারি ও নয় অক্ষরে যতি হইবে।

৪। যাহার প্রতিপাদে তিনটি নগণ, সগণ ও একটি গুরু থাকে, তাহাকে "গৌরী" নামক বৃত্ত বলে।

उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्य आचार्य्यस्य मते 'उद्धर्षिणी' नाम ॥ पूर्व्वमेवोदाहरणम् ॥

अतिशक्कर्य्याम्—

चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥ ११ ॥

यस्य पादे नकाराश्चत्वारः सकारश्च, तद्वृत्तं 'चन्द्रावर्त्ता' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

न न न न स

। । । । । । । । । । । । । । ऽ

पटुजवपवन, चलितजललहरी-
तरलितविहग-निचयरवमुखरम् ।
विकसितकमल—सुरभिशुचिसलिलं
विचरति पथिक—मनसि शरदि सरः ॥

अत्र स्वरैर्व्वसुभिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

मालर्त्तुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता 'माला' नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

नवविकसित—कुवलयदलनयने
निशमय नव—जलधरमिह गगने ।

৯। এই, "বসন্ততিলকা" ছন্দঃ কাশ্যপ আচার্য্যের মতে "সিংহোন্নতা" নামে কথিত হয়।

১০। সৈতবাচার্য্য এই বসন্ত তিলকাকে "প্রহর্ষিণী" বলিয়া থাকেন।

১১। যাহার প্রতিপাদে চারিটি নগণ, ও একটি সগণ আছে, তাহাকে "চন্দ্রাবর্ত্তা" বলে।

अपनय रुष—मुपसर मम सचिवं
यदि रतिसुख—मभिलषसि बहुविधम् ॥

मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता 'मणिगुनिकरो' नाम भवति, यदा अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

कथमपि निपतित—मतिमहति पदे
नरमनुसरसि न फलमनुपचितम् ।
अपि वरयुवतिषु कुचतटनिहितः
स्पृशति न वपुरिह मणिगुणनिकरः ॥

मालिनी नौ म्यौ य् ॥ १४ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारयकारौ यकारश्च, तद्वृत्तं 'मालिनी' नाम । पूर्व्वैव यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

न न म य य

। । । । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

अतिविपुलललाटं पीवरोरःकपाटं
सुघटितदशनोष्ठं व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम् ।
पुरुषमशनिलेखा—लक्षणं वीरलक्ष्मी—
रतिसुरभियशोभि-र्मालिनो-वाभ्युपैति ॥

अष्टौ—

१२। এই "চন্দ্রাবর্ত্তা" ছন্দের ষষ্ঠ ও নবম অক্ষরে যতি হইলে, ইহাকেই "মালা" বলে।

১৩। যখন এই "চন্দ্রাবর্ত্তার" আট ও সাত অক্ষরে যতি হয়, তখন ইহার "মণিগুণনিকর" নাম হইবে।

১৪। যাহার প্রতিপাদে দুইটি নগণ, মগণ, ও যগণদ্বয় হইবে, তাহাকে "মালিনী" বলে।

ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ॥१५॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकारास्त्रयो गकारश्च, तद्वृत्तं 'ऋषभगजविलसितं' नाम। सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ॥—तत्रोदाहरणम्—

भ र न न न ग

S I I S I S I I I I I I I I I S

आयतबाहुदण्ड—सुपचितपृथुहृदयं
पीनकटिप्रदेश—मृषभगजविलसितम्।
वीरमुदारसत्त्व—मतिशयगुणरसिकं
स्त्रीरतिचञ्चलापि न परिहरति पुरुषम् ॥

अत्यष्टौ—

हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ ग्ऋतुसमुद्रऋषयः ॥ १६ ॥

यस्य पादे नकारसकारमकाररेफाः सकारलकारगकाराश्च, तद्वृत्तं 'हरिणी' नाम। षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

न स म र स ल ग

I I I I I S S S S S I S I I S I S

कुवलयदल—श्यामा पीनो—न्नतस्तनशालिनी
चकितहरिणी—नेत्रच्छाया मलिम्लुचलोचना।
मनसिजधनु—र्ज्यानिर्घोषै—रिव श्रुतिपेशलै—
र्मनसि ललना लीलालापैः करोति ममोत्सवम् ॥

एतदृषभविलसितमित्यपरे ॥

১৫। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, রগণ, তিনটি নগণ, ও গকার হইবে, তাহাকে ''ঋষভগজবিলসিত'' নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে সাত ও নয় অক্ষরে যতি হইবে।

पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वसुनवकौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्तौ यकारलकारगकाराश्च, तद्वृत्तं 'पृथ्वी' नाम। अष्टभिर्नवभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

ज स ज स य ल ग

।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽऽ । ऽ

हताः समिति शत्रव—स्त्रिभुवने प्रकीर्णं यशः
कृतश्च गुणिनां गृहे निरवधिर्महानुत्सवः।
त्वयाकृतपरिग्रहे क्षितिपवीरसिंहासने
नितान्तनिरवग्रहा फलवती च पृथ्वी कृता ॥

वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिग्रषयः ॥ १८ ॥

यस्य पादे भकाररेफनकारभकारनकारलकारगकारा भवन्ति, तद्वृत्तं 'वंशपत्रपतितं' नाम। दशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

भ र न भ न ल ग

ऽ।। ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ।।। । ऽ

अद्य कुरुष्व कर्म्म सुकृतं यदि पर—दिवसे
मित्र विधेयमस्तिभवतः किमु चिरयसि तत्।
जीवितमल्पकालकलना—लघुतरतरलं
नश्यति वंशपत्रपतितं हिमसलिलमिव ॥

১৬। যাহার প্রতিপাদে নগণ, সগণ, মগণ, রগণ, সগণ; লকার ও গকার থাকিবে, তাহাকে 'হরিণী' বলে। ছয়, চারি ও সাত অক্ষরে যতি হইবে।

১৭। যাহার প্রতিপাদে জগণ, সগণ, জগণ, সগণ, যগণ, লকার ও গকার থাকে, তাহাকে "পৃথ্বী" ছন্দ বলে। আট ও নয় অক্ষরে যতি হইবে।

मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्त्तुस्वराः ॥ १९ ॥

यस्य पादे मकारभकारनकारास्तकारौ गकारौ च, तद्वृत्तं 'मन्दाक्रान्ता' नाम । चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

म भ न त त ग ग

ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

प्रत्यादिष्टं समरशिरसः कां दिशं प्राप नष्टं
त्वं निःशेषं कुरु रिपुबलं मार्गमासाद्य सद्यः ।
किं नाश्रौषीः परिणतधियां नीतियोग्योपदेशं
मन्दाक्रान्ता भवति फलिनी वारिलक्ष्मीः क्षयाय ॥

शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग्ऋतुरुद्राः ॥ २० ॥

यस्य पादे यकारमकारनकारसकारभकारलकारगकारा भवन्ति, तद्वृत्तं 'शिखरिणी' नाम । षट्स्वेकादशसु च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

य म न स भ ल ग

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ

यशःशेषीभूते जगति नरनाथे गुणनिधौ
प्रवृत्ते वैराग्ये विषयरसनिष्क्रान्तमनसाम् ।

১৮। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, রগণ, নগণ, ভগণ, নগণ, লকার ও গকার, থাকে, তাহাকে "বংশপত্রপতিত" নামক ছন্দ বলে। দশ ও সাত অক্ষরে যতি হইবে।

১৯। যাহার প্রতিপাদে মগণ, ভগণ, নগণ, তগণ, তগণ, গকারদ্বয় থাকে, তাহাকে "মন্দাক্রান্তা" বলে। এই ছন্দে চার, ছয় ও সাত অক্ষরে যতি থাকে।

इदानीमस्माकं घनतरुलतां निर्झरवतीं
तपस्तप्तं चेतो भवति गिरिमालां शिखरिणीम् ॥

धृत्याम्—

कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ
याविन्द्रियरसस्वराः ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकारातकारनकार यकारास्त्रयश्च, तद्वृत्तं 'कुसुमित-लतावेल्लिता' नाम । पञ्चसु षट्सु सप्तसु च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

म त न य य य

SSSSS IIIIISSIS SISS

धन्यानामिताः कुसुमितलता-वेल्लितोत्फुल्लवृक्षाः
सोत्कण्ठं कूजत्—परभृतकला—लापकोलाहलिन्यः !
मध्वादौ माद्यन्—मधुकरकलो—द्गीतझङ्काररम्या
ग्रामान्तस्रोतः—परिसरभुवः प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥

अतिधृतौ—

शार्दूलविक्रीड़ितं म्सौ ज्सौ तौ गादित्यऋषयः ॥ २२ ॥

यस्य पादे मकारसकारौ जकारसकारौ तकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं 'शार्दूलविक्रीड़ितं' नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम्—

২০। যাহার প্রতিপাদে যগণ, মগণ, নগণ, সগণ, ভগণ, লকার ও গকার থাকে, তাহাকে "শিখরিণী" নামক বৃত্ত বলে। এই বৃত্তে ছয় ও একাদশ অক্ষরে যতি হইবে।

২১। যাহার প্রতিপাদে মগণ, তগণ, নগণ ও তিনটি যগণ থাকিবে, তাহাকে "কুসুমিতলতাবেল্লিতা" নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে পাচ, ছয় ও সাত অক্ষরে যতি হইবে।

म स ज स त त ग

ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।।।ऽ ऽऽ।ऽऽ।ऽ

कम्बुग्रीवमुदग्रबाहुशिखरं रक्तान्तदीर्घेक्षणं
शालप्रांशुशरीरमायतभुजं विस्तीर्णवक्षःस्थलम्।
कोलस्कन्धमनुद्धतं परिजने गम्भीरसत्यस्वरं
राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुषं शार्द्दूलविक्रीड़ितम्॥

इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरतिकृतिरुत्कृतिश्चेति सप्त कृतयः क्रमशैकाद्यरवृद्धयोदाह्रियन्ते।

तत्र कृतौ—

सुवदना म्रौ भ्नौ यभौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः॥ २३॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकारा भवन्ति, तद्वृत्तं 'सुवदना' नाम। सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

म र भ न य भ ल ग

ऽऽऽ ऽ।ऽऽ ।।।।।।ऽ ऽऽ।।।ऽ

या पीनोद्गाढ़तुङ्ग—स्तनजघनघना—भोगालसगति-
र्यस्याः कर्णावतंसो—त्पलरुचिजयिनी दीर्घे च नयने।
श्यामा सीमन्तिनीनां तिलकमिव मुखे या च त्रिभुवने
सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे नयनपथमसौ दैवात् सुवदना॥

২২। তাহার প্রতিপাদে মগণ, সগণ, জগণ, সগণ, দুইটি তগণ ও গকার থাকে, তাহাকে "শার্দ্দূলবিক্রীড়িত" নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে চার ও সাত অক্ষরে যতি হইবে।

২৩। যাহার প্রতিপাদে মগণ, রগণ, ভগণ, নগণ, যগণ, ভগণ, লকার ও গকার থাকে, তাহাকে "সুবদনা" নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে সাত সাত অক্ষরে ও ছয় অক্ষরে যতি হইবে॥

ग्लिति वृत्तम् ॥ २४ ॥

यस्य पादे गकारलकाराः क्रमेण भवन्ति, तद्वृत्तं 'वृत्त" नाम। कृतिप्रकारेण यावद्भिरेव विंशत्यक्षराणि पूर्य्यन्ते तावतां ग्लां ग्रहणम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल ग ल

ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ । ऽ ।

ज न्तुमा त्र दुःख कारि क र्म्म निर्म्मितं भ व त्य न र्थ हे तु

तेन सर्व्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

विद्धि बुद्धिपूर्व्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण,

वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

प्रकृतौ—

स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ य् त्रिःसप्तकाः ॥ २५ ॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारास्त्रयश्च यकारा भवन्ति, तद्वृत्तं 'स्रग्धरा' नाम । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

म र भ न य य य

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

रेखाभ्रूःशुभ्रदन्त-द्युतिहसितशर—चन्द्रिकाचारुमूर्त्ति-

र्माद्यन्मातङ्गलीला—गतिरतिविपुला—भोगतुङ्गस्तनीया ।

रम्भास्तम्भोपमोरू—रलिमलिनघन—स्निग्धधम्मिल्लहस्ता,

विम्बोष्ठी रक्तकण्ठी दिशतु रतिसुखं स्रग्धरा सुन्दरीयम् ॥

आकृतौ—

२४। যাহার প্রতিপাদে যথাসংখ্যে গকার ও লকার দ্বারা বিংশতি অক্ষর পূর্ণ হইবে, তাহাকে "বৃত্ত" নামক বৃত্ত বলে।

भद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्गौ दिगादित्याः ॥ २६ ॥

यस्य पादे भकाररेफौ, नकाररेफौ, पुनर्नकाररेफौ, नकारगकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'भद्रक" नाम। दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

भ र न र न र न ग

S I I S I S I I I S I S I I I S I S I I I S

भद्रकगीतिभिः सकृदपि स्तुवन्ति भवये भवन्तमभवं
भक्तिभरावनम्रशिरसः प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः।
ते परमेश्वरस्य पदवी—मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं
मर्त्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन—र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥

विकृती—

अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौग्
रुद्रादित्याः ॥ २७ ॥

यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ भकारलकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं 'मश्वललितं' नाम। एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

न ज भ ज भ ज भ ल ग

I I I I S I S I I I S I S I I I S I S I I I S

पवनविधूतवीचिचपलं विलोकयति जीवितं तनुभृतां
वपुरपि हीयमानमनिशं जरावनितया वशीकृतमिदम्।

२৫। যাহার প্রতিপাদে মগণ, রগণ, ভগণ, নগণ, ও তিনটি যগণ থাকে, তাহাকে "স্রগ্‌ধরা" নামক বৃত্ত বলে। এই ছন্দে সাত সাত অক্ষরে যতি হইবে।

सपदि निपीड़नव्यतिकरं यमादिव नराधिपान्नरपशुः
परवनितामवेक्ष्य कुरुते तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥

मत्ताक्रीड़ा मौ त्नौ नौ न्लौ ग् वसुपञ्चदशकौ ॥ २८ ॥

यस्य पादे मकारौ तकारौ नकारचतुष्कं लकारगकारौ च, तद्वृत्तं 'मत्ताक्रीड़ा' नाम । अष्टभिः पञ्चदशभिश्च यतिः ॥

तत्रोदाहरणम्—

म म त न न न न ल ग

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ । । । । । । । । । । । । । । ऽ

ह्यद्यं मद्यं पीत्वा नारी स्खलितगतिरतिशयरसिकहृदया
मत्ताक्रीड़ालोलैरङ्गैर्मुदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।
वीतक्रीड़ास्त्रीलालापैः श्रवणसुखसुभगसुललितवचना
नृत्यैर्गीतैर्भ्रूविक्षेपैः कलमणितविविधविहगकुलरुतैः ॥

सङ्कृती—

तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥ २९ ॥

यस्य पादे भकारतकारनकारसकारा भकारौ नकारयकारौ च तद्वृत्तं 'तन्वी' नाम । पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च यतिः ॥

২৬। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, রগণ, নগণ, রগণ, নগণ, রগণ নগণ ও গকার থাকে, তাহাকে "ভদ্রক" নামক বৃত্ত বলে। এই ছন্দে দশ ও দ্বাদশ অক্ষরে যতি হইবে।

২৭। যাহার প্রতিপাদে নগণ, জগণ, ভগণ, জগণ, ভগণ, জগণ, ভগণ, লকার ও গকার থাকে, তাহাকে "অশ্বললিত" নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে একাদশ ও দ্বাদশ অক্ষরে যতি হইবে।

২৮। যাহার প্রতিপাদে মগণদ্বয়, তগণ, চারিটী নগণ, লকার ও গকার থাকে, তাহাকে "মত্তাক্রীড়া" নামক বৃত্ত বলে। এই ছন্দে আট ও পঞ্চদশ অক্ষরে যতি হইবে।

तत्रोदाहरणम्—

भ त न स भ भ न य

S I I S S I I I I I I S S I I S I I I I I I S S

चन्द्रमुखी सु—न्दरघनजघना कुन्दसमानशिखरदशना या
निष्कलवीणा—श्रुतिसुखवचना त्रस्तकुरङ्गतरलनयनान्ता।
निम्नखपीनो—न्नतकुचकलसा मत्तगजेन्द्रललितगतिभाषा
निर्भरलीला निधुवनविधये मुञ्जनरेन्द्र भवतु तव तन्वी॥

अभिकृती—

क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग्
भूतेन्द्रियवस्वृषयः॥ ३०॥

यस्य पादे भकारमकारसकारभकारा नकाराश्चत्वारो गकारश्च भवति, तद्वृत्तं 'क्रौञ्चपदा' नाम। पञ्चभिः पञ्चभिरष्टभिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

भ म स भ न न न न ग

S I I S S S I I S S I I I I I I I I I I I I S

या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी कलिरुचिरनुदिन—मनुनयकठिना
दीर्घतराभिः स्थूलशिराभिः परिवृतवपुरति—शयकुटिलगतिः।
आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरकुचयुग—परिचितहृदया
सापरिहार्य्या क्रौञ्चपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधि सुखमभिलषता॥

২৯। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, তগণ, নগণ, সগণ, দুইটী ভগণ, নগণ ও যগণ থাকিবে, তাহাকে "তন্বী" বৃত্ত বলে। ইহার প্রতিপাদে পাচ সাত ও দ্বাদশ অক্ষরে যতি হইবে।

उत्कृती—

भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्नौ नौ र्सौ ल्गौ वसुरुद्रर्त्तुषयः ॥ ३१ ॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारौ नकारौ रेफसकारौ लकारगकारौ च, तद्वृत्तं 'भुजङ्गविजृम्भित' नाम। अष्टभिरेकादशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

म म त न न न र स ल ग

ऽऽऽऽऽऽऽ ऽ ।।।।।।।।।।ऽ ।ऽ।।ऽ।ऽ

ये सन्नद्धानेकानीकै—र्नरतुरगकरिपरिवृतैः समं तव शत्रवो
युद्धश्रद्धालुब्धात्मान-स्त्वदभिमुखमपगतभियः पतन्ति धृतायुधाः।
ते त्वां दृष्ट्वा संग्रामाग्रे नृपतिवरकृपणमनस—स्खलन्ति दिगन्तरं
किं वा सोढुं शक्यन्ते कै-र्बहुभिरपि सविषविषमं-भुजङ्ग-
विजृम्भितम् ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तम्—

ध्यानैकाग्र्यादीनां दृष्टिः कमलमुखि लुलितमलकं करे स्थितमाननं
चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धि—र्द्विरदगतिपतितरसना तनुस्तनुतां गता।
पाण्डुच्छायं क्षामं वक्त्रं मदजननि रहसि सरसां करोषि न संकथां
को नामायं रम्यो व्याधि-स्तव कथय सुतनु किमिदं न खल्वसि
—नातुरा ॥

৩০। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, মগণ, সগণ, ভগণ, চারিটি নগণ ও একটি গুরু থাকে, তাহাকে "ক্রৌঞ্চপদা" নামক ছন্দ বলে। এই ছন্দে পাঁচ পাঁচ অক্ষরে যতি হইবে।

৩১। যাহার প্রতিপাদে ছইটি মগণ, তগণ, তিনটি নগণ, রগণ, সগণ, একটি লঘু ও একটি গুরু থাকে, তাহাকে "ভুজঙ্গবিজৃম্ভিত" বলে। এই ছন্দে আট, এগার ও সাত অক্ষরে যতি হইবে।

अपवाहको म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्त्तु-
रसेन्द्रियाणि ॥ २३ ॥

यस्य पादे मकारः षस्नकाराः सकारो गकारौ च तद्वृत्त 'मप-वाहको' नाम। नवसु, षट्सु, षट्सु, पञ्चसु च यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

म न न न न न न स ग ग

ऽ ऽ ऽ ।।।।।। ।।।।।। ।।।।।। ।।ऽ ऽऽ

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहन—ममृतकिरण—शकललित—शिरसं रुद्रं
भूतेशं हतमुनिमख—मखिलभुवन—नमितचरण—युगमीशानम्।
सर्व्वज्ञं वृषभगमन—महिपतिकृत—वलयरुचिर—करमाराध्यं
तं वन्दे भवभयभिद—मभिमतफल—वितरणगुरु—मुमया युक्तम्॥

इति कृतयः समाप्ताः॥

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते—

दण्डको नौ रः॥ ३३ ॥

यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त भवन्ति 'दण्डको' नाम सः। उत्कृतेः षड्विंशत्यक्षरायाः समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्त-विंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम्। सर्व्वेषां छन्दसामिकैकाक्षरवृद्ध्या प्रवृत्तेः। इतः ऊर्द्ध्वं पुनरेकैकरेफवृद्ध्या प्रस्तारः। दण्डको नौ र इति श्रवणात्॥ तत्रोदाहरणम्—

न न र र र र र र र

।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ

इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी

৩২। যাহার প্রতিপাদে মগণ, ছয়টি নগণ, সগণ, ও দুইটি গুরু থাকে, তাহাকে 'অপবাহক' ছন্দ বলে। এই ছন্দে নয়, ছয়, ছয় অক্ষরে ও পাঁচ অক্ষরে যতি হইবে।

त्रिदशविजयिवीर्य्यदृप्यद्दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण रामेण संसेविते ।
जनकयजनभूमिसम्भूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे
भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३४ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स 'चण्डवृष्टिप्रपातो' नाम । पूर्व्वमेवोदाहरणम् ।

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३५ ॥

रातमाण्डव्याभ्यां ऋषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव, ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृतास्य वृत्तस्य । रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

शेषः प्रचित इति ॥ ३६ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्द्ध्वं दण्डकप्रस्तारः 'प्रचित' इति संज्ञां लभते । पूर्व्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता । इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

৩৩। এখন দণ্ডকজাতি বলা হইতেছে। যাহার প্রতিপাদে দুইটি নগণ, ও সাতটী রগণ হইবে, তাহাকে "দণ্ডক" নামক বৃত্ত বলে। সকল ছন্দেরই এক এক অক্ষর বৃদ্ধি দ্বারা প্রবৃত্তি-হেতু ষড়্‌বিংশতি অক্ষর উৎকৃতির পর দণ্ডকের প্রস্তারবশতঃ ইহাতে সপ্তবিংশতি অক্ষর হইবে। "দণ্ডকো নৌ রঃ' এই বিধান-সামর্থ্যে ইহার পর এক এক অক্ষর বৃদ্ধি দ্বারা "প্রস্তার" কথিত হইবে।

৩৪। সাতাইশ অক্ষরবিশিষ্ট যে প্রথম দণ্ডক তাহাকে "চণ্ডবৃষ্টি-প্রপাত" বলে।

৩৫। রাত এবং মাণ্ডব্য ঋষি অন্য বৃত্তস্থানে এই নামের (চণ্ডবৃষ্টিপ্রপাতের) উল্লেখ করিয়াছেন এবং এই বৃত্ত স্থলে নামান্তর ব্যবহার করিয়াছেন।

न न र र र र र र र र

। । । । । । । ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेःपिङ्गलाचार्य्यनाम्नो मतः
प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत्।
स्वरुचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्व्वन्तु वागीश्वराः
भवति यदि समानसंख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः॥

अत्र पादान्ते यतिः॥

इति दण्डकाः समाप्ताः।

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः।

৩৬। এই চণ্ডবৃষ্টিপ্রপাত হইতে উর্দ্ধ "দণ্ডকপ্রস্তারের" "প্রচিত" নাম হইবে। পূর্ব্বে ছন্দঃসকলের এক এক অক্ষর বৃদ্ধির কথা বলা হইয়াছে, এখন রেফোপলক্ষিত অক্ষর তিনটি দ্বারা ইহার বৃদ্ধি কথিত হইতেছে।

সপ্তম অধ্যায় সমাপ্ত।

अष्टमोऽध्यायः ।

—०॰—

अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते, तत्-गाथेति मन्तव्यम् । (क)

तत्र त्रिष्टुभि—

कुड्मलदन्ती भ्तौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणो गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'कुड्मलदन्ती' नाम गाथा । पञ्चभिः, षड्भिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

भ त न ग ग   भ त न ग ग

ऽ । । ऽ ऽ । । । ऽ ऽ   ऽ । । ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ

कुड्मलदन्ती विकटनितम्बा किन्नरकण्ठी लघुतरमध्या ।
बिम्बफलोष्ठी मृगशिशुनेत्रा मित्र भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥

जगत्याम्—

১। এই ছন্দঃশাস্ত্রে যাহার নাম উল্লেখ করা হয় নাই অথচ প্রয়োগ দেখা যায়, তাহাকে 'গাথা' বলিয়া জানিবে ॥

২। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, তগণ, নগণ গুরুদ্বয় এবং পাঁচ ও ছয় অক্ষরে যতি থাকে, তাহার নাম 'কুড্মলদন্তী'।

(क) नन्वत्रानुक्तमित्यनेन केषां छन्दसां ग्रहणं सर्व्वाण्येव छन्दांसि छन्दःशास्त्रे उक्तानि, उच्यते—यद्यपि छन्दःशास्त्रे सर्व्वाण्येव छन्दांस्युक्तानि, तथापि प्रस्तारसंख्यया सङ्ग्राह्यितया नामनिर्द्देशेन नोक्तानि, प्रस्तारसंख्यया संज्ञानिर्द्देशस्तु युगमन्वन्तरादिष्वपि न निष्पद्यते, अतः प्राचीनमुनिपरम्पराप्रसिद्धानि सामान्यादीनि वृत्तानि पञ्चमषष्ठसप्तमाध्यायेषु दर्शितानि ।

वरतनुर्नजौ ज्रौ षड्भसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ जगण-रगणौ च, तद्वृत्तं 'वरतनु'र्नाम गाथा । षड्भिः षड्भिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

न ज ज र न ज ज र

। । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ

अयि विजहीहि दृढ़ोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरुवल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगणभगणौ सगण-मगणौ च भवतस्तद्वृत्तं 'जलधर-माला' नाम गाथा । चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

म भ स म

ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ

धत्ते शोभां कुवलयदाम्नः श्यामा
शैलोत्सङ्गे जलधरमाला लीना ।
विद्युल्लेखा कनककृतालङ्कारा
क्रीड़ासुप्ता युवतिरिवाङ्के पत्युः ॥

৩। যাহার প্রতিপাদে নগণ, জগণদ্বয় ও রগণ হয় এবং পাদান্তে যতি থাকে, সেই বৃত্তের নাম 'বরতনু'।

৪। যাহার প্রতিপাদে মগণ, ভগণ, সগণ ও মগণ থাকে এবং চারি এবং আট অক্ষরে যতি হয়, সেই বৃত্তের নাম 'জলধরমালা'।

अवशिष्टानि तु प्रस्तारसंख्यया वक्तुमशक्यत्वात् गाथेति सामान्यत उक्तं, अत्रापि कविभिः प्रयुक्तानां केषाञ्चिद्वृत्तानां वरतन्वित्यादिशशिवदनान्ताः संज्ञाः स्वयमेव कृताः, प्रागुक्तानि तु पूर्व्वाचार्य्यप्रसिद्धानीति विशेषः। येषान्तु केनापि ग्रन्थकारेण संज्ञा न कृताः तानि गाथासंज्ञकानि बोध्यानीति ॥

गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतस्तद्वृत्तं 'गौरी' नाम गाथा। पादान्ते यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

न न र र न न र र

।।।।।।ऽ।ऽऽ।ऽ ।।।।।।ऽ।ऽऽ।ऽ

प्रणमति चरणारविन्दद्वयं त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः।
सकृदपि मनसैव यः सेवितः प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान्॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वमेकैकरेफवृद्ध्या नामान्तराणि लभते॥

ललना भ्तौ न्साविन्द्रियर्षयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणसगणौ च भवतस्तद्वृत्तं 'ललना' नाम गाथा। पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

भ त न स भ त न स

ऽ।।ऽऽ।।।।।ऽ ऽ।।ऽऽ।।।।।ऽ

या कुचगुर्वी मृगशिशुनयना पीननितम्बा मदकरिगमना।
किन्नरकण्ठी सुरुचिरदशना सा तव सौख्यं वितरतु ललना॥

अतिजगत्याम्—

कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ॥ ७ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ पुनः सगणजगणौ गकारश्च, तद्वृत्तं 'कनकप्रभा' नाम गाथा। पादान्ते यतिः॥

৫। যাহার প্রতিপাদে রগণদ্বয় ও নগণদ্বয় এবং পাদান্তে যতি থাকে, তাহাকে 'গৌরী' নামক বৃত্ত বলে।

৬। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, তগণ, নগণ, সগণ, পাঁচ ও সাত অক্ষরে যতি থাকে, তাহাকে 'ললনা' নামক বৃত্ত বলে।

तत्रोदाहरणम्—

स ज स न ग

। । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ । ऽ

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी
विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा ॥
इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता
कुरुते न कस्य मदनातुरं मनः।

कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरर्त्तवः ॥ ८ ॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं 'कुटिलगति'-नाम गाथा। सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

न न त त ग

। । । । । । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

अधरकिसलये कान्तदन्तक्षते
हरिणशिशुदृशां नृत्यति भ्रूयुगम्।
ध्रुवमिदमुचितं यद्विपत्तौ सता-
मतिकुटिलमतेः स्यान्महानुत्सवः ॥

शक्वर्य्याम्—

वरसुन्दरी भजौ सनौ गौ ॥ ९ ॥

यस्य पादे भगणजगणसगणनगणा गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'वरसुन्दरी' नाम गाथा। पादान्ते यतिः ॥

৭। যাহার প্রতিপাদে সগণ, জগণ, পুনর্ব্বার সগণ, জগণ, ও একটি গুরু থাকে এবং পাদান্তে যতি হয়, তাহাকে 'কনকপ্রভা' বলে।

৮। যাহার প্রতিপাদে, নগণদ্বয়, তগণদ্বয়, এবং একটি গুরু এবং সাত ও ছয় অক্ষরে যতি থাকে, তাহাকে 'কুটিলগতি' বলে।

तत्रोदाहरणम्—

भ ज स न ग ग

ऽ । । । ऽ । । । ऽ । । । ऽ ऽ

स्वादुशिशिरोज्ज्वलसुगन्धिजलपूर्णं
वीचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम् ।
हंसकलकूजितमनोहरतटान्तं
पश्य वरसुन्दरि सरोवरमुदारम् ॥

कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ १० ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणयगणा गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं 'कुटिला' नाम गाथा। चतुर्भिः, षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः ॥

तत्रोदाहरणम्—

म भ न य ग ग

ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । ऽ ऽ ऽ ऽ

अध्वस्थानां जनयति सुख-मुच्चैः कूजन्
दातूहोऽयं पथि निचुलिनि तोयोपान्ते ।
कर्णाटस्त्री-रतिकुहरित-तुल्यच्छेदै-
र्नादैः कण्ठ-स्खलनकुटिल- मन्दावर्त्तैः ॥

अष्टी—

शैलशिखा भ्रौ न्भौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

৯। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, জগণ, সগণ, নগণ এবং দুইটি গুরু থাকে ও পাদান্তে যতি হয়, তাহাকে 'বরসুন্দরী' বলে।

১০। যাহার প্রতিপাদে মগণ, ভগণ, নগণ, যগণ, ও দুইটি গুরু এবং চার, দশ ও চতুর্দশাক্ষরে যতি থাকে, তাহাকে 'কুটিলা' বলে।

यस्य पादे भगणरगणौ नगणभगणौ भगणो गकारश्च भवति, तद्वृत्तं 'शैलशिखा' नाम गाथा। पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च यतिः। केचित् पादान्ते यतिं पठन्ति। तत्रोदाहरणम्—

भ र न भ भ ग

ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ

शैलशिखानिकुञ्जशयितस्य हरेः श्रवणे
जीर्णतृणं करेण निदधाति कपिश्चपलः।
क्षुद्रवधापवादपरिहारविनीतमते-
स्तस्य न तावतैव लघुता द्विपयूथभिदः॥

वरयुवती भ्रौ य्नौ न्गौ॥ १२॥

यस्य पादे भगणरगणौ यगणनगणौ नगणो गकारश्च भवति, तद्वृत्तं 'वरयुवती' नाम गाथा। पादान्ते यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

भ र य न न ग

ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । । । ऽ

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला
पार्व्वणशर्व्वरीशगर्व्वापहमुखकमला।
पीननितम्बविम्बसंवाहनशिथिलगति-
र्म्मुञ्जनराधिराज भूयात्तव वरयुवतिः॥

अत्यष्टी—

अतिशायिनी सौ ज्भौ ज्गौ ग् दिक्स्वराः॥ १३॥

১১। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, রগণ, নগণ, ভগণদ্বয় ও একটি গুরু থাকে এবং ৫ম, ১১শ ও ১৬শ অক্ষরে যতি হয়, তাহাকে 'শৈলশিখা' বলে।

১২। যাহার প্রতিপাদে ভগণ, রগণ, যগণ, নগণদ্বয় ও একটি গুরু থাকে এবং পাদান্তে যতি হয়, তাহাকে 'বরযুবতী' নামক গাথা বলে।

यस्य पादे सगणौ जगणभगणौ जगणो गकारौ च भवतस्तद्वृत्त-'मतिशायिनी' नाम गाथा। दशभिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

स स ज भ ज ग ग

। । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ । । । ऽ । ऽ ऽ

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् सरसि मज्जनेन
श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनी-मपमलाङ्गभासः ।
अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः
शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मङ्क्तुमीषे ॥

अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग् ॥ १४ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणजगणौ जगणलकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्त'मवितथ' नाम गाथा। पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम्—

न ज भ ज ज ल ग

। । । । ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । । ऽ

श्रुतिपरिपूतवक्त्रमतिसुन्दरवाग्विभवं
तमखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम् ।
अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं
पितरमहं नमामि बहुरूपमुदारमतिम् ॥

वस्विन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

১৩। যাহার প্রতিপাদ সগণদ্বয়, জগণ, ভগণ, জগণ ও গুরুবর্ণদ্বয় দ্বারা গ্রথিত, তাহাকে 'অতিশায়িনী বলে। এই ছন্দে ১০ ও ৭ অক্ষরে যতিনিয়ম।

১৪। যাহার প্রতিপাদে নগণ, জগণ, ভগণ, জগণদ্বয় একটি লঘু ও একটি গুরু থাকে, এবং পাদান্তে যতি হয়, তাহাকে 'অবিতথ' নামক গাথা বলে।

यस्य पादे पूर्व्वोक्ता गणा भवन्ति अष्टाभिः पञ्चभिश्चतुर्भिश्च यतिर्भवति, तद्वृत्तं 'कोकिलकं' नाम गाथा॥ तत्रोदाहरणम्—

न ज भ ज ज लग

।।।। ऽ।ऽ। ।।ऽ। ।ऽ। ।ऽ

नवसहकारपुष्प-मधुनिष्कल-कण्ठतया
मधुरतरस्वरेण परिकूजति कोकिलकः।
प्रथमककारबिन्द्व-वचनैर्धन-लुब्धमते-
स्तव गमनस्य भङ्गमिव सम्प्रति कर्त्तुमनाः॥

धृतौ—

विबुधप्रिया र्सौ जौ भ्रौ वसुदिशः॥ १६॥

यस्य पादे रगणसगणौ जगणौ भगणरगणौ च भवतस्तद्वृत्तं 'विवुधप्रिया' नाम गाथा। अष्टाभिर्दशभिश्च यतिः॥ तत्रोदाहरणम्—

र स ज ज भ र

ऽ।ऽ ।।ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ

कुन्दकुड्मलकोमल-दुग्रतिदन्तपङ्क्तिविराजिता
हंसगद्गदवादिनी वनिता भवेद्विवुधप्रिया।
पीनतुङ्गपयोधर-द्वयभारमन्थरगामिनी
नेत्रकान्तिविनिर्ज्जित-स्रवणावतंससितकैरवा॥

नाराचकं नौ रौ रौ॥ १७॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारो भवन्ति,, तद्वृत्तं 'नाराचकं' नाम

১৫। যাহার প্রতিপাদে পূর্ব্বোক্ত গণসকল (১৪ সূত্রের) এবং আট, ত্রয়োদশ ও সতের অক্ষরে যতি থাকে, সেই গাথার নাম 'কোকিলক'।

১৬। যাহার প্রতিপাদে রগণ, সগণ, জগণদ্বয়, ভগণ ও রগণ থাকে এবং আট ও আঠার অক্ষরে যতি হয়, তাহাকে 'বিবুধপ্রিয়া' বলিয়া জানিবে।

गाथा। दशभिरष्टाभिश्च यतिः। केचित् पादान्ते केवलं यतिमिच्छन्ति। तत्रोदाहरणम्—

न न र र र र

।।।।।। ऽ।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽ।ऽ

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि बिभीषणे संक्रमय्य श्रियं वैरिणः।
रबिसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजबिजितबिमानरत्नाधिरूढ़ः प्रतस्थे पुरीम्॥

अतिधृती—

विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग् रसर्त्तुस्वराः॥ १८॥

यस्य पादे यगणमगनौ नगणसगणौ रगणौ गकारश्च भवति, तद्-वृत्तं 'बिस्मिता' नाम गाथा। षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः॥

तत्रोदाहरणम्—

य म न स र र ग

।ऽऽऽऽऽ।।।।।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽ

श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवै-रन्वितं पुष्पवर्षै-
र्वपुष्टश्चैद्यस्य क्षणमृषिगणैः स्तूयमानं निरीय।
प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरकरान् विक्षिपद्विस्मितार्च्चै-
र्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं बपुरथ विशद्धाम वीक्षाम्बभूवे॥

कृती—

शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् ज्रौ रुद्रदिशः॥ १९॥

१७। যাহার প্রতিপাদে নগণদ্বয়, রগণচতুষ্টয় এবং ১০ম ও ১৮শ অক্ষরে যতি হয়, তাহাকে 'নারাচক' বলে।

১৮। যাহার প্রতিপাদে যগণ, মগণ, নগণ, সগণ, রগণদ্বয় ও দুইটি গুরু থাকে, ছয়, বার এবং উনিশ অক্ষরে যতি হয়, তাহার নাম 'বিস্মিতা'।

यस्य पादे नगणजगणौ भगणो जगणास्त्रयो रगणश्च भवति, तद्-वृत्तं 'शशिवदना' नाम गाथा। एकादशभिर्द्दशभिश्च यतिः। पङ्क्तिका-वलीति केचित्॥ तत्रोदाहरणम्—

न ज भ ज ज ज र

I I I I S I S I I I S   I I S I I S I S I S

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः

प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता।

परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय-

श्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाभवदन्तरं महत्॥

एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते। विशेषसंज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्द्देशं कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते।

इदानीं प्रस्तारादीन् प्रत्ययानुपक्रमते। तत्र गायत्र्यादि-प्रस्तारसिद्ध्यर्थमेकाक्षरपूर्व्वकं द्व्यक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह *।—

১৯। যাহার প্রতিপাদে নগণ, জগণ, ভগণ, জগণত্রয় ও রগণ, এবং পাদান্তে যতি থাকে, তাহার নাম 'শশিবদনা'। কেহ কেহ উহার নাম 'পঙ্ক্তিকাবলী' বলিয়াছেন।

---

* प्रस्तारो भेदरचना, आदिशब्देन नष्टादीनां परिग्रहः, छन्दसां भेदादिप्रत्यायकत्वात् प्रत्ययाः।

तथाच प्रस्तारोपक्रमे वृत्तरत्नाकरे भट्टकेदारः—

"प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया।

संख्यानमध्वयोगश्च षड़ेते प्रत्ययाः स्मृताः॥"

प्रथमं द्वारश्लोकमाह—प्रस्तार इत्यादि। द्वाराणि अमुनि—(१) प्रस्तारः, (२) नष्टम्, (३) उद्दिष्टम्, (४) एकद्व्यादिलगक्रिया, (५) संख्यानम्, (६) अध्वयोगः, एते प्रस्तारादि-रूपाः षट्प्रत्ययाः कथिताः।

২৩—পি

द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्टाद्गकारं लिखित्वाधस्ताल्लकारं विन्यसेदित्येकाक्षर-प्रस्तारः। तस्य द्विकत्वाद् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत्। द्वे आवृत्ती प्रमाणमनयोरिति द्विकौ। "संख्याया अतिशदन्तायाः क"न्निति

"पादे सर्व्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः।
यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्य्यादमुं विधिम् ॥"

प्रस्तारमाह—पादे सर्व्वगुराविति। सर्व्वगुरौ पादे आद्यात् गुरोरधः लघुं न्यस्य यथा उपरि तथा शेषं कुर्य्यात्। भूयोभूयः अमुं विधिं कुर्य्यात्।

"ऊने दद्यात् गुरून् एव यावत् सर्व्वलघुर्भवेत्।
प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥"

ऊन इति। ऊने पश्चादूने गुरून् एव दद्यात्, तावत् यावत् सर्व्वलघुर्भवेत्। प्रस्तार्य्यते इति प्रस्तारः, वर्णानां विस्तारः न्यासः समाख्यातः कथितः। कैः? छन्दोविचितिवेदिभिः पण्डितैरिति शेषः।

अथ प्रस्तारस्थापनप्रकारः कथ्यते। तथाच प्रथमतः उक्थसंज्ञान्तर्गतस्य एकाक्षरस्य श्रीच्छन्दसः प्रस्तारः विद्यार्थिनां सुखबोधार्थं "लघुं न्यस्य गुरोरधः" तथा "ऊने दद्यात् गुरून् एव" इत्यादिनियमानुसारेण प्रदर्श्यते :—

(१) ग ग ग ग। (समवृत्तम्)	(९) ग ग ग ल।
(२) ल ग ग ग।	(१०) ल ग ग ल।
(३) ग ल ग ग।	(११) ग ल ग ल। (अर्द्धसमवृत्तम्)
(४) ल ल ग ग।	(१२) ल ल ग ल।
(५) ग ग ल ग।	(१३) ग ग ल ल।
(६) ल ग ल ग। (अर्द्धसमवृत्तम्)	(१४) ल ग ल ल।
(७) ग ल ल ग।	(१५) ग ल ल ल।
(८) ल ल ल ग।	(१६) ल ल ल ल। (समवृत्तम्)

एकाक्षरच्छन्दसि समवृत्तसंख्या २। समगुणितार्द्धसमवृत्तसंख्या ४। अर्द्धसमगुणित-विषमवृत्तसंख्या १६। अतः आङ्किकरीत्या ४ − २ = २ शुद्धार्द्धसमवृत्तसंख्या। १६ − ४ = १२ शुद्धविषमसंख्या। २ समवृत्तसंख्या। द्व्यक्षरादिष्वप्येवं बोद्धव्यम्।

কন্‌প্রত্যয়ঃ। ততশ্চ গকারং ততোঽধস্তাল্লকারং লিখিত্বা বিসৃষ্টাগ্রং-মধস্তির্য্যগ্‌রেখাং দদ্যাৎ, অধস্তাচ্চ পূর্ব্ববদ্‌গকারলকারৌ স্থাপয়েৎ। অত্র কিং কর্ত্তব্যমিত্যাহ।—

২০। গ্রন্থকার "দ্বিকৌ গ্লৌ" ইত্যাদি সূত্রচতুষ্টয় দ্বারা প্রস্তার নিরূপণ করিতেছেন। প্রথমতঃ একাক্ষর ছন্দের প্রস্তার-প্রণালী প্রদর্শিত হইতেছে, যথা—একাক্ষর প্রস্তারে উপরিভাগে গকার এবং নিম্নভাগে লকার স্থাপন করিতে হয়। দ্ব্যক্ষর প্রস্তার বিষয়ে প্রথমতঃ এই গকারও তাহার নিম্নে লকার লিখিয়া, একটি রেখা প্রদান করিতে হয়; পরে ঐ রেখার নিম্নে প্রথমে গকার লিখিয়া, তাহার নিম্নে লকার লিখিবে। তাহার পর যাহা করিতে হইবে, "মিশ্রৌ চ" (২১) সূত্রের অর্থে তাহা প্রদর্শিত হইবে।

	সমবৃত্তসংখ্যা	সমগুণিতার্দ্ধসমসংখ্যা	অর্দ্ধসমগুণিতবিষমসংখ্যা
দ্ব্যক্ষরচ্ছন্দসি	৪	১৬	২৫৬
ত্র্যক্ষরচ্ছন্দসি	৮	৬৪	৪০৯৬
চতুরক্ষরচ্ছন্দসি	১৬	২৫৬	৬৫৫৩৬
পঞ্চাক্ষরচ্ছন্দসি	৩২	১০২৪	১০৪৮৫৭৬
ষড়ক্ষরচ্ছন্দসি	৬৪	৪০৯৬	১৬৭৭৭২১৬

সপ্তাক্ষরাদিষ্বপ্যেবম্ বোদ্ধব্যম্।

পূর্ব্বোক্তৈকাক্ষরচ্ছন্দঃ কথিতনিয়মবৎ আঙ্কিকহরণনিয়মানুসারেণ সমবৃত্তশুদ্ধার্দ্ধসমবৃত্ত-শুদ্ধবিষমবৃত্তসংখ্যা প্রদর্শ্যতে—

	সমবৃত্তসংখ্যা	শুদ্ধার্দ্ধসমসংখ্যা	শুদ্ধবিষমসংখ্যা
দ্ব্যক্ষরচ্ছন্দসি	৪	১২	২৪০
ত্র্যক্ষরচ্ছন্দসি	৮	৫৬	৪০৩২
চতুরক্ষরচ্ছন্দসি	১৬	২৪০	৬৫২৮০
পঞ্চাক্ষরচ্ছন্দসি	৩২	৯৯২	১০৪৭৫৫২
ষড়ক্ষরচ্ছন্দসি	৬৪	৪০৩২	১৬৭৭৩১২০

এবং সপ্তাক্ষরাদিষু বেদিতব্যম্।

অত্র আঙ্কিকসঙ্কেতো যথা—সমবৃত্তসংখ্যা × সমবৃত্তসংখ্যা = অর্দ্ধসমবৃত্তসংখ্যা। অর্দ্ধসমবৃত্তসংখ্যা × অর্দ্ধসমবৃত্তসংখ্যা = বিষমবৃত্তসংখ্যা। ততঃ অর্দ্ধসমবৃত্তসংখ্যা—সমবৃত্ত

मिश्रौ च ॥ २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति। चकारः पूर्व्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः। द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयाक्षरस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत्। गकारो गकारेण संश्लिष्टो मिश्र उच्यते, लकारश्च लकारेण। मिश्राविति गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते, द्वन्द्वात् परो यः श्रूयते इति न्यायात्। ततश्च प्रथमायामावृत्तौ गकारौ मिश्रौ स्थापयेत्, द्वितीयायां लकाराविति। ततो मध्ये रेखामपनयेत्। एवं चतुःप्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो भवति। यद्यथा— गौ, ल्गौ, ग्लौ, लाविति।

इदानीं द्व्यक्षरप्रस्तारपूर्व्वकमेकैकाक्षरवृद्ध्या त्र्यक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह।—

संख्या = शुद्धार्द्धाङ्कं समवृत्तसंख्या। विषमवृत्तसंख्या—अर्द्धःसमवृत्तसंख्या = शुद्धविषमसंख्या। एतत् तु एकाक्षरच्छन्दसि समार्द्धसमविषमादिसंख्यानिरूपणे द्रष्टव्यम्।

पिङ्गल-ग्रन्थे तु "द्विकौ ग्लाविति" चतुर्भिः सूत्रैः सूत्रकारः प्रस्ताराख्यं प्रत्ययमाह। एतेषां सूत्राणामर्थ उदाहरणेन विषदीक्रियते :—

एकाक्षरप्रस्तारः।

१। ग।

२। ल।

एकाक्षरप्रस्तारं द्विभागेन उपर्य्युपरि संस्थाप्य तयोरन्तरे रेखां दद्यात्। ततः प्रथमभागे द्वितीयाक्षरस्थाने गकारं, द्वितीयभागे द्वितीयाक्षरस्थाने लकारं दद्यात्। ततः गुणनप्रधानुसारेण प्रगुण्य रेखां अपनयेत्। एतेन चतुःप्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो भवति, यथा :—

$$\left.\begin{matrix}\text{प्रथमभागः} & \left(\dfrac{\text{ग}}{\text{ल}}\right)\times \text{ग} \\ \text{द्वितीयभागः} & \left(\dfrac{\text{ग}}{\text{ल}}\right)\times \text{ल}\end{matrix}\right\} — \left\{\begin{matrix}\text{१। ग ग।} \\ \text{२। ल ग।} \\ \text{३। ग ल।} \\ \text{४। ल ल।}\end{matrix}\right.$$

उक्तनियमेन द्व्यक्षरप्रस्तारं द्विधा संस्थाप्य अष्टप्रकारस्त्र्यक्षरप्रस्तारः, तथा त्र्यक्षरप्रस्तारं द्विधा स्थापयित्वा षोड़षप्रकारश्चतुरक्षरप्रस्तारः, तथा चतुरक्षरप्रस्तारं द्विधा स्थापयित्वा द्वाविंशत्—प्रकारः पञ्चाक्षरप्रस्तारः, तथा पञ्चाक्षरप्रस्तारं द्विधा संस्थाप्य चतुःषष्टि-प्रकारः षड़क्षरप्रस्तारो लभ्यते। एवं सप्ताक्षरादिप्रस्ताराः ज्ञेयाः।

পৃথগ্লা মিশ্রাঃ ॥ ২২ ॥

দ্ব্যক্ষরপ্রস্তারস্য পূর্ব্বন্যায়েন দ্বিকং রেখাবিভক্তং স্থাপয়িত্বা তৃতীয়াক্ষরস্থানেষু প্রথমাবৃত্তৌ গকারা মিশ্রা দাতব্যাঃ, দ্বিতীয়াবৃত্তৌ লকারা মিশ্রাঃ, ততো মধ্যে রেখামপনয়েৎ। এবং ত্রিকপ্রস্তারঃ সিধ্যতি। পৃথগিতি বিজাতীয়সংসর্গমাহ। তেন প্রথমায়ামাবৃত্তৌ ন লকারপ্রবেশঃ, দ্বিতীয়ায়াং ন গকারস্য; এবং ত্রিকপ্রস্তারং দ্বিঃ স্থাপয়িত্বা পৃথক্ গ্লা মিশ্রা দাতব্যাঃ ; ইতি চতুরক্ষর প্রস্তারঃ। এবং তৎপূর্ব্বকঃ পঞ্চাক্ষরপ্রস্তারস্তথৈব তৎপূর্ব্বকঃ ষড়ক্ষরো গায়ত্রীসমবৃত্ত-প্রস্তারঃ। উষ্ণিগাদীনামপ্যেকৈকাক্ষরবৃদ্ধ্যা এবমেব ন্যাসঃ। তত্রেদং সূত্রং ত্র্যক্ষরাৎ প্রভৃতি পুনঃ পুনরাবর্ত্তনীয়ং যাবদভিমতঃ প্রস্তারঃ ॥

২১। পূর্ব্বসূত্রকথিত নিয়মানুসারে গ ও ল দুই ভাগে স্থাপিত হইলে প্রথম ভাগের দ্বিতীয়াক্ষর স্থানে গ এবং দ্বিতীয় ভাগের দ্বিতীয়াক্ষর স্থানে ল স্থাপন করিতে হইবে। তদনন্তর প্রথম ভাগের দ্বিতীয়াক্ষরস্থানস্থ গকারের সহিত প্রথম ভাগ মিশ্রিত করিলে গ গ ও ল গ এই দুইপ্রকার হইবে। এবং দ্বিতীয় ভাগের দ্বিতীয়াক্ষরস্থানস্থ লকারের সহিত দ্বিতীয় ভাগ মিশ্রিত করিলে গ ল ও ল ল এই দুই প্রকার হইবে। সুতরাং দ্ব্যক্ষর প্রস্তার চারি প্রকার হইবে। যথা—গ গ, ল গ, গ ল, ল ল। (এই সকল বিষয় টিপ্পনীতে

১ ২ ৩ ৪

বিশেষভাবে প্রদর্শিত হইয়াছে)।

২২। পূর্ব্ববৎ দ্ব্যক্ষর প্রস্তার দুইভাগে স্থাপন করিয়া, প্রথম ভাগের তৃতীয়াক্ষর স্থানে গকার প্রদান করিয়া, তাহার সহিত প্রথম ভাগ মিশ্রিত করিবে; এবং দ্বিতীয় ভাগের তৃতীয়াক্ষর স্থানে লকার প্রদান করিয়া তাহার সহিত দ্বিতীয় ভাগ মিশ্রিত করিবে। এইরূপে আট প্রকার ত্র্যক্ষর প্রস্তার সিদ্ধ হইয়া থাকে। প্রস্তারবিষয়ে প্রথম ভাগের শেষস্থিত গকার দ্বিতীয় ভাগের মধ্যে প্রবেশ করিবে না এবং দ্বিতীয় ভাগের শেষস্থিত লকারও প্রথমভাগের মধ্যে প্রবেশ করিবে না।—এইরূপ ত্র্যক্ষর প্রস্তার দুই ভাগে স্থাপন করিয়া, প্রথম ভাগের চতুর্থ অক্ষর স্থানে গকার এবং দ্বিতীয় ভাগের চতুর্থ অক্ষর স্থানে

বসবস্ত্রিকাঃ ॥ ২৩ ॥

এবং পূর্ব্বোক্তে ত্র্যক্ষরপ্রস্তারে অষ্টৌ ত্রিকা জায়ন্তে, তে চ মকারাদয়ঃ শাস্ত্রাদৌ কথিতা এব। প্রদর্শনার্থঞ্চৈতৎ তেন ষোড়শ চতুষ্কা দ্বাত্রিংশৎ পঞ্চকা ভবন্তি; এবং চতুঃষষ্টির্গায়ত্রীসমবৃত্তানি সর্ব্বগুর্ব্বাদিসর্ব্বলঘ্বন্তানি ভবন্তি। দ্বিগুণোত্তরমুষ্ণিগাদীনামেকৈকাক্ষরাধিক্যাৎ। বিস্পষ্টার্থমিদং সূত্রম্, প্রস্তারাদেব সঙ্খ্যাপরিচ্ছিত্তেঃ॥
নষ্টবৃত্তপরিজ্ঞানার্থমাহ—

লর্দ্ধে ॥ ২৪ ॥

যদৈবং জিজ্ঞাসিত গায়ত্র্যাং সমবৃত্তং ষষ্ঠং কীদৃশমিতি। তদা তমেব ষট্সঙ্খ্যাবিশেষমর্দ্ধয়েৎ, তস্মিন্নর্দ্ধীকৃতে লঘুরেকো লভ্যতে, তং ভূমৌ বিন্যসেৎ। ইদানীমবশিষ্টা ত্রিসঙ্খ্যা বিষমত্বাদর্দ্ধয়িতুং ন শক্যতে। তত্র কিং কর্ত্তব্যমিত্যাহ—

লকার স্থাপন করিয়া মিশ্রিত করিলে ষোল প্রকার চতুরক্ষর প্রস্তার হইবে। এইরূপে চতুরক্ষর প্রস্তার দুই ভাগে স্থাপন করিলে ৩২ প্রকার পঞ্চাক্ষর প্রস্তার হইবে। পঞ্চাক্ষর প্রস্তার দুই ভাগে স্থাপন করিলে ৬৪ প্রকার ষড়ক্ষর প্রস্তার হইবে। একাক্ষর প্রস্তার হইতে ষড়ক্ষর পর্য্যন্ত যে প্রস্তার সংখ্যা প্রদত্ত হইল, ইহা সমবৃত্ত প্রস্তারসংখ্যা। সপ্তাক্ষরাদি সম্বন্ধে প্রস্তারনিয়ম এইরূপই জানিবে।

২৩। পূর্ব্বোক্ত ত্র্যক্ষর প্রস্তারে আট্‌টী "ত্রিকা" (মকারাদিগণ) হইয়া থাকে। এই সকল "গণ" গ্রন্থারম্ভে 'ধী শ্রীস্ত্রীম্" ইত্যাদি আট্‌টী সূত্রের দ্বারা সূত্রকার বিবৃত করিয়াছেন। এইরূপে চতুরক্ষর প্রস্তারে সর্ব্বগুর্ব্বাদি সর্ব্বলঘ্বন্ত ১৬টী চতুষ্কা, এবং পঞ্চাক্ষর প্রস্তারে ৩২টী পঞ্চকা, এবং ষড়ক্ষর প্রস্তারে চতুঃষষ্টি সমবৃত্তসংখ্যা হইবে। এক এক অক্ষর বৃদ্ধির সহিত প্রস্তারসংখ্যা দ্বিগুণরূপে বর্দ্ধিত হইয়া থাকে, এইরূপে সপ্তাক্ষর ছন্দের প্রস্তারানুসারে ১২৮ সমবৃত্তসংখ্যা হইবে। পূর্ব্বোক্ত প্রস্তারনিয়মানুসারে প্রস্তারসংখ্যাজ্ঞান হয় বলিয়া এই সূত্র স্পষ্টার্থ।

২৪। গায়ত্রীচ্ছন্দের সমবৃত্তান্তর্গত ষষ্ঠ ভেদ কীদৃশ ? এইরূপ প্রশ্নের উত্তর লিখিত হইতেছে। প্রথমতঃ ঐ ষষ্ঠ ভেদ সংখ্যা ৬কে ২ দ্বারা ভাগ করিবে,

सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्द्धे इत्यनुवर्त्तते। विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य ततोऽर्द्धयेत्, तत्रैको गकारो लभ्यते, तं पूर्व्वलब्धाल्लकारात् परं स्थापयेत्। ततो द्विसंख्यावशिष्यते, पुनस्तामर्द्धयेत्, ततश्चैकलकारं दद्यात्। ततश्चैकसंख्यावशिष्यते, तत्र तावत् 'सैके ग'मितिलक्षणमावर्त्तनीयं यावद्वृत्ताक्षराणि षट् पूर्य्यन्ते। एवं गायत्र्यां समवृत्तषष्ठं सिद्धं। एवं संख्यान्तरेऽपि योज्यम्॥ उद्दिष्टवृत्तस्य संख्यापरिज्ञानार्थमाह—

प्रतिलोमगु[ग]णं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

यस्य वृत्तस्य संख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ प्रस्तारयेत्। ततस्तस्यान्त्यो लकारः सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रातिलोम्येन द्विरावर्त्तयेत्। तत्र निराश्रयाया [निराकाराया] आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमातिक्रमिकारणाभावादेकसंख्या लभ्यते। ततश्चैकसंख्याङ्कमन्त्यलकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मादपनीय तत्पूर्व्वस्य वर्णस्याधस्तान्निधाय पुनर्द्विगुणयेत्। पुनस्तदपि तत्पूर्व्वस्य, एवं यावद्-

পরে ২ দ্বারা অর্দ্ধীকৃত হইলে লকার স্থাপন করিবে। এখন দেখিতেছি— অবশিষ্ট সংখ্যা যাহা রহিল তাহা ৩, অর্থাৎ বিষম সংখ্যা,—২ দ্বারা ভাজ্য নহে। সুতরাং কি কর্ত্তব্য? ২৫ সূত্রে তাহাই প্রকাশ করা হইতেছে।

২৫। বিষম সংখ্যাতে এক যোগ করিয়া, তাহাকে দুই ভাগ করিবে। পরে পূর্ব্ব সূত্রে লব্ধ লকারের পর লকার স্থাপন করিবে। তাহার পর অবশিষ্ট ২ সংখ্যাকে দুই ভাগ করিয়া লকার স্থাপন করিবে। এখন অবশিষ্ট ১ সংখ্যার সহিত ১ যোগ করিয়া তাহাকে দুই ভাগে বিভক্ত করিয়া, গকার স্থাপন করিবে। এইরূপে যতক্ষণ পর্য্যন্ত ষড়ক্ষরপূর্ণ না হয়, ততক্ষণ অবশিষ্ট বিষম সংখ্যা ১ এর সহিত ১ যোগ করিয়া তাহাকে দুই ভাগে বিভক্ত করিয়া, গকার স্থাপন করিবে। সুতরাং ষড়ক্ষরচ্ছন্দের ষষ্ঠভেদ "ল গ ল গ গ গ" এইরূপ হইবে। অন্যত্র ও এইরূপ জানিবে।

বৃত্তাক্ষরাণি প্রাতিলোম্যেন সমাপ্যন্তে। তত্র যাঃ সংখ্যা নিষ্পদ্যন্তে তাবতিথং তদ্বৃত্তমিতি ॥ তত্র বিশেষমাহ—

ততোঽপ্যেকং জহ্যাৎ ॥ ২৭ ॥

পূর্ব্বোক্তে কর্ম্মণি ক্রিয়মাণে যদি সা সংখ্যা গকারস্থানমাপদ্যতে তদা তাং দ্বিগুণয়িত্বা ততঃ সংখ্যাসমুদায়াদেকং ত্যজেৎ, ততঃ পূর্ব্বোক্তং কর্ম্ম কুর্য্যাৎ। ততঃ পরিপূর্ণত্বাত্তদ্বৃত্তসংখ্যা সিধ্যতি ॥ প্রস্তারাদ্বিনা বৃত্তসংখ্যাপরিজ্ঞানার্থমাহ—

২৬। যেই বৃত্তের সংখ্যা জিজ্ঞাসা করিবে, সেই বৃত্তের গণ স্থাপন করিতে হইবে। যথা—ষড়ক্ষর গায়ত্রীচ্ছন্দের "তনুমধ্যা" নামক বৃত্ত কেত সংখ্যক ভেদের অন্তর্গত? এইরূপ প্রশ্নে প্রথমতঃ "তনুমধ্যা ত্যৌ" এই সূত্রানুসারে তগণ ও যগণ পাওয়া যায়—গণযুক্ত লক্ষণ যথা—

ত			য		
ऽ	ऽ	।	।	ऽ	ऽ
গ	গ	ল	ল	গ	গ
৭	৪	২	১		

এখন তৃতীয় স্থানস্থিত লকারকে অপেক্ষা করিয়া চতুর্থস্থানস্থিত লকার অন্ত্য-লকার, এই অন্ত্যলকারের নিম্নে ১ স্থাপন করিবে, পরে ঐ ১ সংখ্যাকে দ্বিগুণ করিয়া প্রতিলোমক্রমে তৎপূর্ব্ব লকারের নিম্নে স্থাপন করিবে, পরে ঐ ২ সংখ্যাকে দ্বিগুণ করিয়া তৎপূর্ব্ব গকারের নিম্নে স্থাপন করিবে, পরে ঐ ৪ সংখ্যাকে দ্বিগুণ করিয়া তাহা হইতে "একং জহ্যাৎ" সূত্রানুসারে ১ বাদ দিয়া তৎপূর্ব্ব গকারের নিম্নে ৭ স্থাপন করিবে, পরে সমুদায় সংখ্যা অর্থাৎ ১+২+৪+৭ যোগ করিয়া যে ১৪ সংখ্যা হইবে,—তাহা হইতেও "একং জহ্যাৎ" সূত্রানুসারে ১ বাদ দিতে হইবে, সুতরাং গ গ ল ল গ গ, ইহা ১৩ সংখ্যক ভেদ হইবে। এইরূপ সর্ব্বত্র।

২৭। এই সূত্রের ভাবার্থ পূর্ব্বসূত্রে বলা হইয়াছে, তথাপি বিদ্যার্থি-বৃন্দের সুখবোধ—হেতু স্পষ্টরূপ বলা হইতেছে। পূর্ব্বসূত্রানুসারে অন্ত্য-

द्विरर्द्धे ॥ २८ ॥

अपनीते इत्यध्याहारः। यदा जिज्ञासित षड़क्षरे च्छन्दसि कति वृत्तानि भवन्तीति। तदा तां छन्दोऽक्षरसंख्यां भूमौ स्थापयित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत्। तस्मिन्नपनीते द्वौ लभेरति। ततस्तां द्विसंख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत्। ततः शेषास्त्रयोऽक्षरसंख्ययां भवन्ति॥ तेषामर्द्धयितुमशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह—

रूपे शून्यम् ॥ २९ ॥

विषमसंख्यातो रूपमपनयेत्, तस्मिन्नपनीते शून्यं लभ्यते। तत् पूर्व्वलब्धाया द्विसंख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्विसंख्या अवशिष्यते, ततोऽर्द्धेऽपनीते पुनर्द्विसंख्या लभ्यते, तां शून्याधस्तात् स्थापयेत्. ततो रूपे शून्यं लभ्यते, तद्द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्॥ ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—

লকারের অধঃস্থান হইতে শেষ গকারের অধঃস্থান পর্য্যন্ত প্রতিলোমক্রমে ১ আদি সংখ্যা দ্বিগুণ করিয়া স্থাপন করিবে। পরে সমস্ত সংখ্যা যোগ দিয়া তাহা হইতে ১ বাদ দিলেই বৃত্তসংখ্যা পাওয়া যাইবে।

২৮—২৯। ষড়ক্ষর ছন্দে সমবৃত্তসংখ্যা কত হইবে? এইরূপ প্রশ্নের উত্তর ২৮।২৯।৩০।৩১। সূত্র দ্বারা গ্রন্থকার সমাধান করিতেছেন। ষড়ক্ষরচ্ছন্দের অঙ্কসংখ্যা ৬, ঐ ৬ কে দুই ভাগে বিভক্ত করিয়া, "দ্বিরর্দ্ধে" এই সূত্রানুসারে প্রথমার্দ্ধস্থানে ২ সংখ্যা ধরিয়া লইবে। ঐ ২ সংখ্যাকে পৃথক্ ভাবে রাখিবে। অপর যে অর্দ্ধ ছিল তাহার অঙ্কসংখ্যা ৩, উহা বিষমসংখ্যা, সুতরাং ভাগযোগ্য নহে। এখন ঐ ৩ সংখ্যা সম্বন্ধে কি করিতে হইবে ২৯—সূত্র দ্বারা তাহারই ব্যবস্থা হইতেছে। বিষম সংখ্যা হইতে রূপ অর্থাৎ এক অপনয়ন করিবে, অর্থাৎ বিয়োগ করিবে। এক বিয়োগ করিলেই "রূপে শূন্যং" সূত্রানুসারে শূন্য ধরিয়া লইতে হইবে। এই শূন্যকে পূর্ব্বসূত্রলব্ধ ২ সংখ্যার নিম্নে স্থাপন করিবে। যে বিষম সংখ্যা ৩ হইতে "রূপে শূন্যং" সূত্রানুসারে ১ বাদ দিয়া শূন্য ধরা হইয়াছিল,—সেই তিন সংখ্যার ২ অবশিষ্ট আছে। এই ২ সংখ্যাকে দুই ভাগে বিভক্ত করিয়া প্রথম ভাগের মস্থানে "দ্বিরর্দ্ধে" সূত্রানুসারে ২ লাভ হইল।

द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्य्यात्। तत्र निराकाराया आवृत्ते-रसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते, तां शून्यस्थाने स्थापयित्वा द्विगुणयेत्। ततो द्वौ भवतः। तस्योपरिष्टादर्द्धस्थानं द्विसङ्ख्याङ्कम्, तदपनीय तस्य स्थाने तं द्विसङ्ख्याङ्कं स्थापयेत्॥ अनन्तरमिदं कर्त्तव्यमित्याह—

तावदर्द्धे तद्‌गुणितम् ॥ ३१ ॥

यदर्द्धस्थाने स्थितं सङ्ख्याजातं तत्तावद्‌गुणितं कुर्य्यात्। एतदुक्तं भवति, स्वसङ्ख्ययैव गुणयितव्यमिति। ततो द्वौ द्वाभ्यां गुणितौ चत्वारो भवन्ति। तेषामुपरिष्टाच्छून्यस्थानं,—तत्र तानारोपयेत्। अनन्तरं द्विः शून्य इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तानप्यर्द्धस्थाने निधाय तावद्‌गुणितान् कुर्य्यात्। ततोऽष्टावष्टाभिर्गुणितास्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमवृत्तानि। अनेनैव न्यायेनाष्टाविंशत्यधिकशतमुष्णिहः। षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते अनुष्टुभः। द्वादशोत्तराणि पञ्चशतानि बृहत्याः। चतुर्व्विंशत्यधिकं सहस्रं पङ्क्तेः। अष्टचत्वारिंशतधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः। षन्नवत्यधिकानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः। एवमतिच्छन्दसां गायत्र्यादिकृत्यादीनाञ्च द्रष्टव्यम्॥

এই দুইকে ২ সংখ্যার নিম্নে যে শূন্য স্থাপন করা হইয়াছিল,—সেই শূন্যের নিম্নে স্থাপন করিতে হইবে। এখন অবশিষ্ট আছে ১, এই ১ বিষম সংখ্যা, সুতরাং "রূপে শূন্যং" সূত্রানুসারে ১ বাদ দেওয়ায় শূন্য লাভ হইল। এই শূন্য সর্ব্বনিম্নে স্থাপন করিতে হইবে। অতঃপর যাহা কর্ত্তব্য ৩০ ও ৩১ সূত্রের অনুবাদে তাহা প্রদর্শিত হইয়াছে।

৩০। ৩১। শূন্যের গুণ হয় না বলিয়া তাহার স্থানে ১ ধরিয়া লইতে হইবে। সর্ব্বাধঃস্থিত শূন্য স্থানে ১ সংখ্যা স্থাপন করিয়া,—"দ্বিঃ শূন্যে" এই সূত্রানুসারে তাহাকে ২ দ্বারা গুণ করিবে, অর্থাৎ ১×২=২। এই ২ সংখ্যাকে তদূর্দ্ধস্থানে স্থাপন করিয়া—"তাবদর্দ্ধে তদ্‌গুণিতং" এই সূত্রানু-

द्विर्द्व्यूनं तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्र्यादिवृत्तसंख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामूनं कुर्य्यात्, तत् तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या द्विगुणिता तत्पर्य्यन्तानां पूर्व्वेषामेकाक्षरप्रभृतीनां वृत्तसंङ्ख्या भवतीत्यर्थः ॥

परेण पूर्णम् ॥ ३३ ॥

সারে ২ সংখ্যা দ্বারা গুণ করিবে, অর্থাৎ ২×২=৪। এই ৪ সংখ্যাকে তদুপরিস্থ শূন্যস্থানে স্থাপন করিয়া "দ্বিঃ শূন্যে" এই সূত্রানুসারে পুনর্ব্বার ২ দ্বারা গুণ করিবে, অর্থাৎ ৪×২=৮। এই ৮ সংখ্যাকে তদুপরিস্থিত অর্দ্ধস্থানে স্থাপন করিয়া ৮ সংখ্যা দ্বারা গুণ করিবে, অর্থাৎ ৮×৮=৬৪। এইরূপে উষ্ণিক্-ছন্দের ১২৮, অনুষ্টুভের ২৫৬, বৃহতীর ৫১২, পঙ্ক্তির ১২০৪, ত্রিষ্টুভের ২০৪৮, জগতীর ৪০৯৬ সমবৃত্ত সংখ্যা হইবে। অন্যত্রও এইরূপে নির্ণয় করিতে হইবে।

—o—

এই স্থাপন-প্রকার অর্থের সহিত মিলাইবে।

২৮ ও ২৯ সূত্রের স্থাপন—প্রকার।

অর্দ্ধস্থান————২
শূন্যস্থান————০
অর্দ্ধস্থান————২
শূন্যস্থান————০

৩০ ও ৩১ সূত্রের স্থাপন—প্রকার।

অর্দ্ধস্থান—২, ৮×৮=৬৪
শূন্যস্থান—০, ৪×২= ৮
অর্দ্ধস্থান—২, ২×২= ৪
শূন্যস্থান—০. ১×২= ২

৩২। একাক্ষরাদি ষড়ক্ষর পর্য্যন্ত সমবৃত্ত সংখ্যার যোগফল কত? এই প্রশ্নের উত্তর—

গায়ত্র্যাদি সমবৃত্তসংখ্যাজাত অঙ্ককে দ্বিগুণ করিয়া তাহা হইতে ২ বাদ দিতে হইবে। এই রূপেই প্রশ্নের উত্তর হইয়া থাকে। যে ছন্দের সংখ্যা দ্বিগুণ করিয়া তাহা হইতে দুই বাদ দিবে. একাক্ষর হইতে আরম্ভ করিয়া সেই ছন্দ পর্য্যন্ত তত সংখ্যা হইবে। যথা ষড়ক্ষর বৃত্ত সংখ্যা ৬৪×২=১২৮—২=১২৬, একাক্ষর হইতে ষড়ক্ষর পর্য্যন্ত সমবৃত্ত সংখ্যা। এইরূপ সর্ব্বত্র।

তদেতচ্ছন্দোবৃত্তসঙ্খ্যাজাতং দ্বিগুণিতং পূর্ণমেব স্থাপয়িতব্যং ন ন্যূনম্। পরে চ্ছন্দসি জিজ্ঞাসিতে তৎ সঙ্খ্যাজাতং দ্বিগুণিতং পরস্য ছন্দসো বৃত্তানাং সঙ্খ্যা ভবতি। তদ্‌যথা—চতুঃষষ্টির্গায়ত্রীসমবৃত্তানাং সঙ্খ্যা দ্বিগুণিতা সতী পরস্যা উষ্ণিহঃ সমবৃত্তসঙ্খ্যাঽষ্টাবিংশত্যধিকশতং ভবতি॥

পরে পূর্ণমিতি॥ ৩৪॥

অনেন একদ্ব্যাদিলঘুক্রিয়াসিদ্ধ্যর্থং যাবদভিমতং প্রথমপ্রস্তারবৎ মেরুপ্রস্তারং দর্শয়তি। উপরিষ্টাদেকং চতুরস্রকোষ্ঠং লিখিত্বা তস্যাধস্তাদুভয়তোঽর্দ্ধনিষ্ক্রান্তং কোষ্ঠকদ্বয়ং লিখেৎ, তস্যাপ্যধস্তাত্ত্রয়ং তস্যাপ্যধস্তাচ্চতুষ্টয়মেবং যাবদভিমতং স্থানমিতি মেরুপ্রস্তারঃ।

বর্ণমেরুঃ।

	১									
একাক্ষরস্য প্রস্তারঃ …	১	১								… ২
দ্ব্যক্ষরস্য ,,	১	২	১							… ৪
ত্র্যক্ষরস্য ,,	১	৩	৩	১						… ৮
চতুরক্ষরস্য ,,	১	৪	৬	৪	১					…১৬
পঞ্চাক্ষরস্য ,,	১	৫	১০	১০	৫	১				৩২
ষড়ক্ষরস্য ,,	১	৬	১৫	২০	১৫	৬	১			৬৪
সপ্তাক্ষরস্য	১	৭	২১	৩৫	৩৫	২১	৭	১		১২৮
অষ্টাক্ষরস্য	১	৮	২৮	৫৬	৭০	৫৬	২৮	৮	১	২৫৬

৩৩। উষ্ণিক্ ছন্দের সমবৃত্তসংখ্যা কত? এইরূপ প্রশ্নের উত্তর।—তৎপূর্ব্ববর্ত্তী ষড়ক্ষর গায়ত্রীচ্ছন্দের সমবৃত্ত সংখ্যাকে ২ দ্বারা গুণ করিতে

तस्य प्रथमे कोष्ठे एकसंख्यां व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्त्तयेत्। तत्र द्विकोष्ठायां पङ्क्तावुभयोः कोष्ठयोरेकैकमङ्कं दद्यात्। ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ पर्य्यन्तकोष्ठयोरेकैकमङ्कं दद्यात्। मध्यमकोष्ठे तूपरिकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः। चतुर्थ्यां पङ्क्तावपि पर्य्यन्तकोष्ठयोरेकैकमङ्कं स्थापयेत्। मध्यमकोष्ठयोस्तुपरिकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य पूर्णं त्रिसंख्यारूपं स्थापयेत्। उत्तरत्राप्येवमेव न्यासः।

तत्र द्विकोष्ठायां पङ्क्तावेकाक्षरस्य प्रस्तारः। तत्रैकं सर्व्वगुरु एकं सर्व्वलघु वृत्तं भवति। तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः। तत्रैकं सर्व्वगुरु द्वे एकलघुनी एकं सर्व्वलघ्विति कोष्ठक्रमेण वृत्तानि भवन्ति। चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः। तत्रैकं

হইবে। এই স্থলে আর পূর্ব্ববৎ ২ বাদ দিতে হইবে না। যথা—গায়ত্রী-চ্ছন্দের সমবৃত্তসংখ্যা ৬৪। এই ৬৪ কে ২ দ্বারা গুণ করিলে ১২৮ উষ্ণিক্‌চ্ছন্দের সমবৃত্ত সংখ্যা হইবে। এইরূপ সর্ব্বত্র।

৩৭। সম্প্রতি সূত্রকার—"একদ্ব্যাদি লঘুক্রিয়াসিদ্ধার্থ" প্রথম প্রস্তারবৎ "মেরুপ্রস্তার" প্রদর্শন করিতেছেন। সর্ব্বোপরি চতুরস্র কোষ্ঠ লিখিয়া তাহার নিম্নে উভয় পার্শ্বে অর্দ্ধনিষ্ক্রান্ত কোষ্ঠদ্বয় লিখিবে। তাহার নিম্নে তিনটি প্রকোষ্ঠ, তাহার নিম্নে চারিটি প্রকোষ্ঠ, এইরূপে ইচ্ছানুরূপ মেরু-প্রস্তারের জন্য প্রকোষ্ঠ রচনা করিবে। প্রথম প্রকোষ্ঠে ১ সংখ্যা স্থাপন করিবে। দ্বিতীয় পঙ্‌ক্তির প্রকোষ্ঠদ্বয়ে দুইটি ১ সংখ্যা স্থাপন করিবে। তৃতীয় পঙ্‌ক্তির প্রকোষ্ঠে এবং প্রান্তস্থিত কোষ্ঠদ্বয়ে দুইটি এক সংখ্যা স্থাপন করিয়া, মধ্যম প্রকোষ্ঠে দ্বিতীয় কোষ্ঠদ্বয়ের অঙ্ক যোগ করিয়া বসাইবে। চতুর্থ পঙ্‌ক্তির প্রকোষ্ঠচতুষ্টয়ের প্রান্তস্থিত কোষ্ঠদ্বয়ে দুইটি ১ সংখ্যা স্থাপন করিবে। মধ্যম প্রকোষ্ঠদ্বয়ে উপরিস্থ প্রকোষ্ঠদ্বয়ের অঙ্ক যোগ করিয়া বসাইবে। উত্তরত্রও এইরূপ অঙ্কবিন্যাস করিবে। অঙ্কবিন্যাসপ্রণালী বর্ণমেরুস্থাপন-প্রণালীতে দেখিতে পাইবে। বর্ণমেরুর দ্বিতীয় পঙ্‌ক্তিতে একাক্ষর প্রস্তার প্রদর্শিত হইয়াছে। একটি সর্ব্বগুরু এবং একটি সর্ব্বলঘু হইবে। তৃতীয় পঙ্‌ক্তিতে দ্ব্যক্ষর প্রস্তার প্রদর্শিত হইয়াছে। একটি সর্ব্বগুরু একটি সর্ব্বলঘু এবং দুইটি দ্বিলঘু-

सर्व्वगुरु त्रीणि एकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि एकं सर्व्वलघु। तथा पञ्चमादिपङ्क्तावपि सर्व्वगुर्व्वादिसर्व्वलघ्वन्तमेकद्व्यादिलघु द्रष्टव्यमिति। षष्ठप्रत्ययोऽध्वपरिच्छित्तिरित्येके। सोऽल्पत्वात् पुरुषेऽच्छानुविधायित्वेनानियतत्वाच्च नोक्तः, * एवं प्रत्ययसमासः समाप्तः॥

पिङ्गलाचार्य्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः।
मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्म्मितवानिमाम्॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनीनाम्न्या-
मष्टमोऽध्यायः समाप्तः।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः।

ओँ तत्सत्।

বিশিষ্ট হইবে। চতুর্থ পঙ্‌ক্তিতে ত্র্যক্ষর প্রস্তার প্রদর্শিত হইয়াছে। একটি সর্ব্বগুরু একটি সর্ব্বলঘু তিনটী একলঘু ও তিনটি দ্বিলঘু হইবে। এইরূপ পঞ্চমাদি পঙ্‌ক্তিতে সর্ব্বগুরু সর্ব্বলঘ্বন্ত একদ্ব্যাদিলঘু পূর্ব্বোক্ত প্রস্তারানুসারে দেখিয়া লইবে। প্রস্তারান্তর্গত ষষ্ঠপ্রত্যয়ের নাম অধ্বযোগ। অপ্রয়োজনীয় বিধায় সূত্রকার কিম্বা বৃত্তিকার কেহই এতৎসম্বন্ধে কিছুই প্রদর্শন করেন নাই।

---

* तथाच भट्टकेदारः—संख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्त्तितः। वृत्तस्याङ्गुलिकीं व्याप्तिमधः कुर्य्यादथाङ्गुलीम्॥ ॥ इत्यध्वालक्षणम्॥

† सूत्रकारेण परित्यक्तमपि मात्राणां प्रस्तारादिकं परमोपयोगिता संगृह्य प्रदर्श्यते—

अथ मात्राप्रस्तारः।

तत्र प्रथमपंक्तौ स्याद्गुरुपादस्तु पूर्व्ववत्।
द्वितीयपंक्तौ प्रथमादधो लिख्यो लघुर्गुरुः॥
यथोपरि तथाशेषः मूलस्थाने लघुं न्यसेत्।
तृतीयादिषु पंक्तिष्वप्येवमेव गुरोरधः॥
लघुं न्यस्यावशिष्टन्तु पूर्व्ववत् परिकीर्त्तितम्॥
न्यूने मात्राचयं देयं तस्मिन्नादौ गुरुर्द्वयोः।
कलयोः स्यात्तथा पूर्व्वं लघुर्द्वयो भवेत्ततः॥
चतुर्थपंक्तावप्येवं पञ्चम्यान्तु गुरोरधः।

लघुद्वयं लिखेत् पूर्व्वं शिष्टन्तूपरिवद्भवेत् ॥
एवं सर्व्वत्र विज्ञेय: कलाप्रस्तार उत्तम:।
तेनद्विगुरुपादस्य पञ्चभेदा भवन्त्यमी।
सर्व्वान्तमध्यादिगुरुश्चतुर्लघुगणा: स्मृता: ॥

अथ मात्रानष्टम्।

संख्याप्येह पृथङ्मात्रास्तत्र चाङ्कान् समालिखेत्।
एकद्व्यङ्कतृतीयाङ्कानाद्यमात्राद्वये क्रमात् ॥
तत: पूर्व्वद्वयोर्म्मिश्रानन्ते पृष्टाङ्कलोपनं।
पूर्व्वपूर्व्वतरोस्यापि लोप: सम्भवतो भवेत् ॥
यस्य यस्य भवेल्लोपस्तदधो गुरुता भवेत्।
परमात्रावयेत्यन्त्यमात्रानष्टं वदेत् सुधी: ॥

यथा चतुष्कलप्रस्तारे द्वितीय: कीदृग्भवेदिति प्रश्ने चतस्र: कला: पृथक् स्थाप्यास्तासु प्रथमायामेकोङ्को देयो द्वितीयायां द्व्यङ्क:। एकाङ्कद्व्यङ्कावेकीकृत्य जातस्त्र्यङ्कस्तृतीयायां द्व्यङ्कत्र्यङ्कावेकीकृत्य जात: पञ्चाङ्कश्चतुर्थ्याम्।

१ २ ३ ५

(। । । ।) पृष्टाङ्कमन्तिमकलोपर्य्यङ्के लोपयेत्, तत्रावशिष्टे पूर्व्वपूर्व्वाङ्कं यथासम्भवं लोपयेत्। यस्याङ्कस्य लोपस्तदधस्तनमात्रा परमात्रया सहित गुरुमायाति। प्रकृतद्वितीयभेदप्रश्ने अन्तिमपञ्चमेऽङ्के पृष्टं द्व्यङ्कं विलोप्यावशिष्टं त्र्यङ्को पूर्वत्र्यङ्कं विलोपयेत्। एवञ्च तृतीयचतुर्थकलोपर्य्यङ्कयोर्लुप्तत्वात् तदधस्तन्मात्रयोर्गुरुत्वसम्भवतीत्यन्त्यगुरु: (। । ऽ) द्वितीयो भेद:

अथ मात्रोद्दिष्टम्।

उद्दिष्टे नष्टवन्नस्यान्मात्राणां स्थापनं पृथक्।
उद्दिष्टवृत्तप्रस्तारं लिखित्वोपरि विन्यसेत् ॥
कलयोराद्ययोरेकद्व्यङ्कावन्त्य कलासु च।
पूर्व्वपूर्वद्वयोर्म्मिश्रानङ्कानथ गुरूपरि।
अङ्कं प्रथममात्राया ऊपरस्यास्त्वधोगुरो: ॥
असंकरार्थमङ्कानामेकीकृत्य गुरुद्वैगात्।
अङ्कानप्रणयेदन्त्ये शिष्टन्तूद्दिष्टमुच्यते ॥

चतुष्कलाप्रस्तारे आदिगुरु: कस्मिन् स्थानेऽस्तीति प्रश्ने न्यास: (१ २ ३ ५)। अत्र गुरुशिरस्थ एकाङ्कोऽन्तिमकलोपरिस्थे पञ्चाङ्केऽपनेय:। तथासति तत्रावशिष्टाश्चत्वार इति चतुर्थमादिगुरु—(ऽ । ।) स्थानं प्रकटं भवति। एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अथ मात्रामेरुः ।

एकाधिककोष्ठानां द्वे द्वे पंक्ती समे कार्य्ये । तासामन्तिमकोष्ठेष्वेकाङ्कं पूर्व्वभागे तु एकाङ्कमयुगपंक्तेः समपंक्तेः पूर्व्वयुग्माङ्कं दद्यादादिमकोष्ठे यावत् पंक्तिप्रपूर्त्तिः स्यात्, आद्याङ्केन तदीयैः शीर्षाङ्कैर्व्वामभागस्थैः उपरिस्थितेन कोष्ठं विषमायां प्रेरयेत, पंक्तौ समपंक्तौ कोष्ठानां पूरणमाद्याङ्कमपहाय । उपरिस्थाङ्कैस्तदुपरिसंस्थैर्वामस्थितैरङ्कैर्मात्रामेरुरयं प्रोक्तः पूर्व्वोक्तफलभागिति । अत्रैककलस्य भेदाभावान्मेरुर्नास्ति द्विकलमारभ्य मेरुः कार्य्यः । तत्र द्विकलत्रिकलयोर्द्विकोष्ठात्मको मेरुः, प्रथमोद्विकलमेरुस्तस्य विषमकोष्ठत्वादाद्यन्तयोरेकैकाङ्कं द्वितीयस्य समकोष्ठत्वात् अन्तिमकोष्ठे एकाङ्कं प्रथमकोष्ठे शिरस्थितकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य तेन द्व्यङ्केन पूरणं, एवं सर्व्वत्र विषमेषु एकत्रिपञ्चसप्तादिषु आद्यन्तयोरेकाङ्कं समेषु द्विचतुः षड़ष्टादिषु अन्तकोष्ठे एकाङ्कं शिष्टेषु शिरस्थितकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य तेन पूरणम् ।

अथ चक्रम् ।

। १ । १ ।

। २ । १ ।

। १ । ३ । १ ।

। ३ । ४ । १ ।

। १ । ६ । ५ ।

। ४ ।१० । १ ।
